

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Zhytomyr Ivan Franko State University
Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка**

**ІНТЕРМАРУМ:
історія, політика, культура**

**INTERMARUM:
history, policy, culture**

Scientific Periodical

**Випуск 17
Issue 17**

**Житомир
Zhytomyr**

2025

Видається за рішенням вченої ради Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 22 від 28 листопада 2025 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: Венгурська Вікторія – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Заступник головного редактора: Білобровець Ольга – докторка історичних наук, професорка кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Члени редколегії:

Вербицька Поліна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів, Україна).

Кононенко Валерій – доктор історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, Україна).

Осевська Ельжбета – доктор габілітований, професор Державної вищої професійної школи в Тарнові (м. Тарнів, Польща).

Портнов Андрій – кандидат історичних наук, професор історії України в Європейському університеті Віадрина (м. Франкфурт-на-Одері, Німеччина).

Шандра Валентина – доктор історичних наук, професор Інституту історії України НАНУ (м. Київ, Україна).

Шевчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту Державного університету «Житомирська політехніка» (м. Житомир, Україна);

Славенські Філіп (Dr Filip Slaveski) – доктор історичних наук, Senior Lecturer, Австралійський національний університет (м. Камберра, Австралія).

Засновник і видавець: Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія KB № 22983-12883Р.

Журнал включений до переліку наукових фахових видань України в категорію «Б»: наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020.

Департаментом атестації кадрів України фаховий журнал включено до списку журналів, в яких рекомендується публікувати роботи претендентам на здобуття вчених звань та наукових ступенів (історичні науки).

Адреса редколегії: м. Житомир, вул. В.Бердичівська, 40, корпус № 4, ауд. 204 (кафедра історії України).

Контактний телефон: 068-218-89-30 моб.

E-mail: vengerska@ukr.net

URL журналу: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus <https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. Житомир:

Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2025. Вип. 17. 208 с.

Підписано до друку 28.11.2025 р. Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 8,6. Обл.-вид. арк. 7,4. Тираж 150.

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка

Свідectво суб'єкта видавничої справи: серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.

електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua

Україна, 10008, м. Житомир, вул. В. Бердичівська, 40. тел. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)

ISSN 2518-7708 (Online)

© Житомирський державний університет
імені Івана Франка, 2025

Approved for publication by the Academic Council of Zhytomyr Ivan Franko State University protocol № 22 dated from 28.11.2025

Editorial Board:

Editor-in-Chief: Vengerska Victoria – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Executive Editor: Bilobrovets Olha – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Members of the Editorial Board

Verbytska Polina – Doctor of Sciences (Pedagogy), Head of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage, Lviv Polytechnic National University (Ukraine).

Portnov Andrii – PhD in History, Professor of History of Ukraine, European University Viadrina (Frankfurt (Oder), Germany).

Osevska Elzhbeta – Dr. habil, Professor, State Higher Vocational School in Tarnow (Poland).

Shandra Valentyna – Doctor of Sciences (History), Professor, Senior Researcher at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine).

Shevchuk Andrii – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of tourism and hotel and restaurant business, Zhytomyr State University «Zhytomyr Polytechnic» (Ukraine).

Kononenko Valerii – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of Public Administration and Management Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Slaveski Filip – Doctor of Historical Sciences, Senior Lecturer, Australian National University (Australia).

Founder and publisher: Zhytomyr Ivan Franko State University.

The journal is registered in the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration: Series KB № 22983-12883P.

The journal is included in the list of scientific professional publications of Ukraine, which can publish the results of the thesis for a Doctoral and Candidate Degree in History – Resolution of Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 from March 17, 2020.

Editorial address: Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40, Building 4, Room 204 (Department of History of Ukraine).

Phone number: 068-218-89-30

Email: vengerska@ukr.net

Website: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Indexed in: Index Copernicus

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

INTERMARUM: history, policy, culture. Zhytomyr:
Zhytomyr Ivan Franko State University Press, 2025. Issue 17. 208 p.

Signed for printing 28.11.2025. Size 60x84/16. Offset Paper. Font Times New Roman.
Risograph printing. Conventional printed sheets 8,6. Printed sheets 7,4. Number of copies 150.

Zhytomyr Ivan Franko State University Press

Licence of the Subject of Publishing: Series ZhT № 10 from 07.12.04.

(E-mail): zu@zu.edu.ua

Ukraine, 10008, Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40. tel. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)

ISSN 2518-7708 (Online)

© Zhytomyr Ivan Franko
State University, 2025

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕОРІЯ

Касьянов Георгій (Люблін, Польща). ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА ТА ОНТОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ РАМКИ ТА АНАЛІТИЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ	8
--	----------

Троян Сергій, Румак Анета (Жешув, Польща). КОРДОНІ І ПРИКОРДОННЯ В СОЦІОІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ	39
---	-----------

Слободянюк Сергій (Житомир, Україна). ТИПОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ 1920 – 1940-Х РР.: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ	56
--	-----------

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХІХ-ХХІ СТ.

Харченко Артем (Харків, Україна). ВИБОРИ РАБИНІВ, ЯК ПРОЯВ ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ХАРКОВА	79
---	-----------

Попова Оксана (Житомир, Україна). ПРАВОСВІДОМІСТЬ ПРИСЯЖНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ У СУДОВИХ ПРАКТИКАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.): СОЦІОЕТНІЧНІ ЧИННИКИ	93
--	-----------

Дроздов Віктор (Ізмаїл, Україна). ВОЄННІ КОМЕМОРАЦІЇ НА АНЕКСОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ У РОКИ ПІЗЬНОГО СТАЛІНІЗМУ	116
--	------------

Sabadash Vlada (Kharkiv, Ukraine). ANATOMY OF THE CONFLICT: TRANSFORMATION OF RUSSO-UKRAINIAN RELATIONS IN VISUAL CULTURE (1954-2025).....	134
---	------------

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Стародубець Галина (Житомир, Україна). ШКІЛЬНИЙ КУРС З ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ У НІМЕЦЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ: ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА ТА МЕТОДИЧНІ МОЖЛИВОСТІ	160
---	------------

Vozna Liudmyla (Pisa, Italy). THE PERMEABILITY OF THE “IRON CURTAIN”: THE POLISH CATHOLIC CHURCH AS A FORCE OF DISSENT IN COMMUNIST POLAND	175
---	------------

Пророченко Наталія (Київ, Україна). ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ІРАНУ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022-2025 РР.....	191
--	------------

**Редколегія не завжди поділяє погляди авторів.
За точність цитування, наведення прізвищ,
дат, посилань відповідають автори.
Редколегія залишає за собою право без
погодження з автором редагувати та
скорочувати матеріали, змінювати назви,
вилучати або додавати ілюстрації.**

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕОРІЯ

УДК 321. 01(477):159.9.3166:355/359
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112098>

Касьянов Георгій,
доктор історичних наук, професор,
Керівник Лабораторії міжнародних студій пам'яті,
Інститут міжнародних відносин університету
Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща)
[https://www.umcs.pl/pl/laboratory-for-
International-memory-studies,31432.htm](https://www.umcs.pl/pl/laboratory-for-International-memory-studies,31432.htm)
gueorgui.kassianov@mail.umcs.pl
ORCID: 0000-0003-1996-0362

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА ТА ОНТОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ РАМКИ ТА АНАЛІТИЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ¹

Мета: запровадити до наукового обігу в студіях історичної пам'яті, історіографії, політології та міжнародних відносин основні положення концепції онтологічної безпеки, понять мнемонічна тривога та мнемонічна безпека, запропонувати категоризацію типів історичної політики, пов'язаних з онтологічною безпекою. **Методологія:** використано методи текстуального аналізу, історичної компаративістики, неоконструктивістського підходу, студій пам'яті, безпекових студій. Стаття має міждисциплінарний характер, спрямована на розширення методологічного інструментарію історичних студій та студій колективної (культурної, соціальної) пам'яті, що одночасно підкреслює її **новизну**. **Висновки:** Концепція онтологічної безпеки дає можливість нелінійного розуміння фактичних даних та теоретичних міркувань, дозволяє поглибити дослідницьку та інтерпретаційну перспективу щодо мотивів, способів дії та результатів дій політичних акторів у сфері історичної політики. Ця концепція, застосована до мнемополітики, надає нам корисні інструменти для аналізу та розуміння явищ, які значною мірою є непроникними для інших теорій та підходів, що зосереджуються на раціональному виборі, розробці стратегій та розрахунках в стилі Realpolitik. Звернення до питань онтологічної тривоги дозволяє нам зрозуміти дії та вчинки, які з точки зору інших теорій виглядають ірраціональними та алогічними. Пізнавальний та аналітичний потенціал концепцій онтологічної, і відповідно, мнемонічної безпеки, розуміння природи мнемонічної тривоги та способів опанування цієї тривоги вартий для використання як в академічних студіях, в історіографії, політології, соціології (зокрема і в прикладній), так і в поточному

¹ В двох частинах

аналізі політики, розробці стратегій інформаційної безпеки та протистояння гібридним формам агресії.

Ключові слова: колективна пам'ять, історична політика, онтологічна безпека, мнемонічна тривога, транснаціональна політика пам'яті, європейська пам'ять, аффірмативна і дидактична історія, мастер-нарратив, війни пам'яті, інструменталізація минулого.

ЧАСТИНА I.

Вступ: політичні та академічні контексти

Головною темою цієї статті є проблема взаємодії онтологічної безпеки та історичної (колективної, соціальної, культурної) пам'яті у внутрішній політиці і міжнародних відносин впродовж останніх трьох десятиліть. Взаємозв'язок між онтологічною безпекою та ідентичністю (та історичною пам'яттю) є предметом наукових досліджень з початку 1990-х (Mitzen, 2006). Інтерес до проблеми був пов'язаний зі зростаючим впливом питань онтологічної безпеки на внутрішні справи і міжнародні відносини (Steele, 2008; Kinnvall, Manners, Mitzen, 2010). Треба зазначити, що питання онтологічної/екзистенційної безпеки були присутні в політиці пам'яті та академічних дискусіях задовго до появи самої концепції, вони обговорювалися в іншому, більш традиційному епістемологічному просторі. Їх чітка артикуляція саме в рамках безпекової парадигми стала можливою завдяки паралельному, глибшому і більш нюансованому розвитку досліджень у сфері студій пам'яті, історіографії, міжнародних відносин і безпекових студій. Від кінця XX - на початку XXI ст. сек'юритизація історії та пам'яті поступово виходить на передній план у сфері міжнародних відносин і геополітичних конфліктів, дедалі більше впливаючи на дипломатичну динаміку, дискурси національної ідентичності та транснаціональні суперечки (Resende, Budryte, Becker, 2025).

На перший погляд, концепція онтологічної безпеки, тісно пов'язана з поняттям ідентичності, може виглядати надлишковою у світлі традиційних для західної соціології, політології та історіографії підходів: конструктивізму, критичного конструктивізму, постколоніалізму (Browning and Joenniemi, 2017). Навіть більше, як і будь-яка концепція, що претендує на універсальне пояснення, ідея онтологічної безпеки в контексті політики пам'яті та міжнародних відносин є предметом обґрунтованих застережень. Наприклад, сам метод екстраполяції явищ індивідуальної психіки (питання онтологічної безпеки початково розглядалися психіатрією і психологією) на колективи чи інституції (в даному випадку – держави) може сприйматися як ухил в бік соліпсизму. Ототожнення ідентичності з есенціалізованим колективним Я може звужувати розуміння онтологічної безпеки винятково до захисту незмінності ідентичності цього Я, отже застереження викликає

розуміння ідентичності лише як константи (Gustafsson, Krickel-Choi, 2020) – в той час, як будь-яка ідентичність є явищем плінним.

Усвідомлюючи ці застереження і обмеження, дослідники різних галузей – від міжнародних відносин до студій пам'яті, все ж не заперечують корисність концепції онтологічної безпеки саме і насамперед у контексті ролі історичної пам'яті та мнемополітики у політиці ідентичності, міжнародних відносинах, культурних студіях та інших сферах практичної діяльності та пізнання. Концепція онтологічної безпеки має особливу вагу в сучасних умовах, оскільки держави у своїй внутрішній та зовнішній мнемополітиці репрезентують себе та свої спільноти саме як колективних індивідів та свідомо ототожнюють ідентичність із колективною свідомістю, з найважливішою засадою колективного буття.

На початку 1990-х рр. британський соціолог Ентоні Гідденс поширив концепцію онтологічної безпеки з індивідуальної психології на інші галузі соціальних і гуманітарних наук. Він застосував її до людських колективів, суспільств і держав модерної доби, вказуючи на те, що вони, як й індивіди, потребують онтологічної безпеки, яка забезпечується здатністю суспільств до самоідентифікації, а отже, здатністю мати колективну ідентичність і відстоювати її в стосунках з Іншим (Giddens, 1991). Іншими словами, сучасне суспільствознавство визнає, що онтологічна безпека є не менш важливою в модерних суспільствах, ніж безпека фізична. Загроза ідентичності, колективному Я сприймається не менш гостро, ніж загроза колективному фізичному тілу.

Де тут місце історичній (колективній, культурній, соціальній) пам'яті?

Очевидним загальником буде твердження, що історична пам'ять є невід'ємною складовою групової ідентичності. Держава виступає гарантом і протектором цієї ідентичності. В цій останній центральне місце посідають дві складових: мова і колективна пам'ять. Особливе значення ці складові мають у тих суспільствах, які мали історичні перерви в державності, або вона була відсутня, бо і мова і історична пам'ять (яку в цих суспільствах досить часто ототожнюють з історією) виступають головними «контейнерами» ідентичності. Відповідно, саме в таких суспільствах питання політики пам'яті напряду пов'язані з онтологічною безпекою. Питання мови ми тут не розглядаємо, хоча вони тісно переплетені з питаннями пам'яті. Зауважимо, що і країни зі сталою багатовіковою державністю також віддають належне питанням онтологічної безпеки, особливо впродовж останніх десятиліть, коли мнемополітика набула глобального виміру саме як відповідь на виклики культурного глобалізму і розмиття фізичних кордонів.

Виразною ознакою зростання ролі онтологічної безпеки в міжнародних відносинах є збільшення кількості спеціальних досліджень, присвячених проблемам інструменталізації історичної пам'яті в міжнародних відносинах

і внутрішній політиці ідентичності (Resende, Budryte, Becker, 2025; Zarakol, 2010; Mäklsoo, 2015; Klymenko, Siddi, 2020; Kasianov, 2022a). Глобальне піднесення політики ідентичності та ренесанс культурницького, етнічного націоналізму підкреслюють важливість історичної пам'яті як потужного інструменту для конструювання та зміцнення національних ідентичностей. Дослідники дедалі частіше відзначають вписування питань захисту, забезпечення (сек'юритизації) колективної пам'яті в традиційні історичні наративи, звертаючи увагу на те, що це посилює соціальну напругу та конфліктність як всередині суспільств, так і в міжнародних відносинах (Tismaneanu, Iacob, 2015; Berger, Kansteiner, 2021).

Дедалі масштабніше поєднання проблем прав людини, перехідного правосуддя та постколоніальних/деколонізаційних ініціатив також сприяє інтенсифікації досліджень про роль пам'яті у розв'язанні проблем історичної несправедливості саме в контексті безпеки (Lim, Rosenhaft, E. 2021). Зростання напруги в політиці забезпечення (securitization) колективної пам'яті дедалі частіше спричиняється спробами контролювати історичні наративи та/чи уникати відповідальності за злочини минулого, що посилює етичну складову політики пам'яті та зростання моралізаторських підходів у дослідженнях (Zarakol, 2010; Subotic, 2018). Сек'юритизація колективної пам'яті стала стратегічним засобом формування громадської думки та збереження політичного контролю, особливо в умовах зростання популізму та авторитаризму в усьому світі.

Крім того, інформаційна революція та стрімка глобалізація інформаційних потоків сприяла масштабному поширенню наративів пам'яті (як правило, таких, що саморепрезентують себе як історію) серед дедалі ширшої аудиторії. Як наслідок, репрезентація та комеморація минулого різних суспільних колективів і груп – від сталих локальних, соціальних, професійних, неформальних та інших груп, до націй та релігійних спільнот, стали предметом уваги, інтересу, занепокоєння та інструменталізації невпинно зростаючої кількості акторів. Розвиток соціальних мереж та мнемонічного активізму посилив цей вплив, надавши урядам, політичним акторам, групам інтересів та окремим особам потужні платформи для інструменталізації, маніпулювання та зловживання колективною пам'яттю і впливу на громадську думку в міжнародному масштабі (Markowska, 2021; Gutman, Wüstenberg 2023).

При цьому конфлікти з історичним корінням продовжують впливати на формування проблем глобальної безпеки. Сек'юритизація пам'яті, спрямована на розв'язання потенційних або наявних конфліктів, часто загострює напруженість у відносинах між державами, впливає на дипломатичні відносини, сприяє мілітаризації пам'яті та геополітичній нестабільності. Усі сучасні збройні конфлікти і війни обов'язково містять звернення до історичної пам'яті та афірмативної історії: російсько-

українська війна, вірменсько-азербайджанський конфлікт, ізраїльсько-палестинський конфлікт, війна Ізраїля проти Ірану, індійсько-пакистанська війна тощо.

У ширшому контексті варто згадати, що на зростання онтологічного занепокоєння вплинули великі геополітичні зрушення кінця 1980-х і 2000-х рр. Розпад світової комуністичної системи та Радянського Союзу, за якими рушило розширення НАТО та Європейського Союзу на схід (безпосередньо пов'язані з міркуваннями безпеки), актуалізували проблему формування єдиної системи європейських цінностей та спільної загальноєвропейської ідентичності (Prutsch, 2015). У свою чергу, вступ країн Балтії, Центрально-Східної Європи та Балкан до ЄС супроводжувався формуванням нового політичного порядку денного, пов'язаного з їхнім самоствердженням як рівноправних членів європейської спільноти. Цей порядок денний містив не лише елементи етноцентричного націоналізму та популізму, які «Стара Європа» намагалася нейтралізувати за допомогою загальноєвропейських транснаціональних структур, не лише комплекси меншовартості, пов'язані з реальним або уявленим статусом субалтерна, але й страхи та тривоги, пов'язані з недавнім травматичним досвідом та історичними несправедливостями тоталітарного минулого чи іноземним домінуванням, які необхідно було осмислити та опрацювати (Mälksoo, 2009; Andersen, Tornquist-Plewa, 2017; Kasianov, 2022a). Повернення в глобальну політику російського правлячого класу з претензіями на роль глобального гравця і культивуванням ідеї про фізичну загрозу, викликану розширенням НАТО на схід, відбувалося паралельно з культивуванням проблем онтологічної безпеки як в самій країні, так і майже в усіх її сусідів по периметру колишньої імперії. Це був обопільний, взаємопов'язаний процес: колишні імперські периферії відчували онтологічне занепокоєння саме через досвід спільної з метрополією історії. Росія плекала мнемонічне занепокоєння через ревізію цієї спільної історії в колишніх периферіях. Російська війна проти України, значною мірою мотивована історичними претензіями та аргументами, ще більше загострила існуючу онтологічну тривогу серед її безпосередніх сусідів (Narozhna, 2022; Kaunert, Pereira, 2023; Della, 2023).

Основні поняття, типології та структура аргументації

Нижче наведено набір понять, на яких ґрунтується подальша система аргументів і розповідь. Опорним поняттям є вже згадувана *онтологічна безпека*, яка прийшла у сферу політології та міжнародних відносин з психології (Giddens, 1991). У літературі онтологічна безпека описується як стан стабільності та захищеності колективного Я, колективної ідентичності соціальної групи або держави (Mitzen, 2006; Steele, 2008). У міжнародних відносинах держава вважається головним представником колективного Я і гарантом онтологічної безпеки (Innes, Steele, 2016; Subotic, 2018; Markowska,

2021; Gutman, Wüstenberg, 2023). Важливою складовою онтологічної безпеки є *мнемонічна безпека* (Mälksoo, 2015), яка стосується забезпечення стабільності та функціональності тієї частини колективної ідентичності, яка називається історичною пам'яттю (вона ж соціальна, культурна, колективна).

Історична пам'ять – цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, стереотипах, міфах, мнемонічних і комеморативних практиках. Історична пам'ять – це культурний конструкт, який слугує для формування і визначення ідентичності та сенсу існування групи, однією з базових основ світогляду (Kasianov, 2022a).

Як припускають деякі вчені, історична пам'ять як складова онтологічної безпеки, може розглядатися в міжнародних відносинах у чотирьох основних проявах: як політична стратегія країни, як різновид суспільної ідентичності, як форма державної поведінки, і, нарешті, як джерело національних цінностей (Bachleitner, 2021).

Онтологічна безпека тотожна мнемонічній: йдеться про збереження та захист історичної пам'яті від внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз. Загрози мнемонічній безпеці, реальні чи уявні, неминуче сприйматимуться як небезпека екзистенційна, онтологічна. Історична пам'ять представляється її носієм і промоутерам, а також ширшій спільноті як та невід'ємна частина колективного Я, без якої (точніше, без «істинної» версії якої) існування колективного суб'єкта є або неможливим, або неповноцінним. Втрата чи пошкодження колективної пам'яті – рівнозначне загибелі чи неповноцінному існуванню колективного індивіда. Панівна версія історичної пам'яті відповідає домінуючому соціальному дискурсу, забезпечує згуртованість і єдність більшості соціальної групи та контролюється акторами, які перебувають при владі. Сек'юритизація (убезпечення) пам'яті означає формулювання історичних інтерпретацій як проблем безпеки, коли певні чужі наративи вважаються загрозою стабільності та ідентичності спільноти. Це підносить питання пам'яті до рівня питань безпеки, виправдовуючи відповідні дії чи політику імперативом захисту колективної ідентичності чи національної безпеки.

Соціальна група чи держава, в особі суспільних лідерів чи правлячого класу, неминуче сприйматимуть виклик колективній пам'яті, чи то у формі ревізії, заперечення чи альтернативи, як екзистенційний, такий, що загрожує існуванню групи. Така загроза породжує онтологічне (екзистенційне) занепокоєння, що набуває форми *мнемонічної тривоги* (mnemonic anxiety).

Ця форма онтологічної тривоги стає дедалі більш помітною в різних сферах культурного, політичного та соціального життя і все більш

відчутною в міжнародних відносинах. Політичні актори дедали більше генерують та інструменталізують мнемонічну тривогу, що перетворює її на конфліктогенний фактор, коли турбота про власну мнемонічну безпеку може стати зазіханням на мнемонічну безпеку Іншого. Наратив пам'яті, який вважається складовою ідентичності, часто вступає в антагонізм з іншим наративом, не менш важливим для іншої групи чи суб'єкта. Така ситуація особливо характерна для сусідів або політичних одиниць зі спільною або переплетеною (entangled) історією, особливо якщо це минуле пов'язане з відносинами домінування і підпорядкування.

Озброєння (weaponization) історичної пам'яті, яке доповнює поняття сек'юритизації, просуває маніпуляції з пам'яттю далі, активно використовуючи її як політичний інструмент. У цьому контексті пам'ять не просто убезпечується (сек'юритизується), а навмисно використовується для виправдання агресивних дій. Озброєння характеризується навмисною маніпуляцією, спотворенням або вибіркоким використанням історичних наративів для впливу на громадську думку, контролю наративів та просування певних політичних цілей.

Ці переплетені поняття мають симбіотичний зв'язок, де сек'юритизація пам'яті може створити підґрунтя для подальшої її озброєння і мілітаризації. Коли історичні наративи стають об'єктом і суб'єктом убезпечення – формуються як імператив національної безпеки – вони стають готовими до стратегічного використання як політична зброя. У цьому взаємозв'язку сек'юритизація пам'яті закладає основу, а подальше озброєння посилює соціально-політичні наслідки маніпулювання колективною пам'яттю і пам'яттю. Російсько-український випадок є найбільш вражаючим прикладом такої динаміки, де убезпечення і озброєння пам'яті трансформувало мнемонічний конфлікт спочатку у війну наративів, а згодом – у збройну агресію, анексію та окупацію (Della, 2023; Bekus, N. (2022); Kasianov, 2022b).

Мнемонічна тривога та проблеми мнемобезпеки можуть призводити до таких типів убезпечення/сек'юритизації колективної пам'яті: *реактивної*, спрямованої на боротьбу з вже існуючими, усвідомленими загрозами (реальними чи уявними); *превентивної*, яка фокусується на запровадженні дискурсів, правил, норм та практик, які нібито можуть блокувати уявні загрози; *проактивної*, яка формує бажане культурне та політичне середовище, що має забезпечити онтологічну безпеку в теперішньому та майбутньому, і навіть спрямована на утвердження нової форми колективної історичної ідентичності.

У просторовому вимірі мнемополітика, пов'язана з онтологічною безпекою, діє на національному (внутрішньому), міжнародному та транснаціональному рівнях. *Внутрішня (національна) політика* убезпечення/сек'юритизації колективної пам'яті спрямована на

ствердження офіційного нарративу пам'яті або запобігання загрозам йому, бо цей нарратив становить основу національної ідентичності, громадянської лояльності і виховання та соціальної згуртованості. *Міжнародна сек'юритизаційна мнемополітика* зазвичай має справу з двосторонніми або багатосторонніми відносинами, що мають на меті або розв'язання минулих конфліктів і примирення, або культивування старих травм і подальшу антагонізацію. *Транснаціональна політика мнемобезпеки* – це абсолютно нове явище, яке створює та інституціоналізує нову, транснаціональну/наднаціональну або космополітичну ідентичність, а також забезпечує для неї безпечне онтологічне середовище.

Звичайно, всі запропоновані типології є лише інструментами аналізу та узагальнення; вони не повинні бути інструментом есенціалізації. Більше того, в практичній політиці вони тісно взаємопов'язані та переплетені. Згадуючи відомий афоризм, можна сказати, що міжнародна мнемополітика зазвичай продовжує внутрішній порядок денний, тоді як остання в свою чергу часто є відповіддю на зовнішні виклики (Bachleitner, 2021). Проактивна політика мнемонічної безпеки може бути сприйнята іншою стороною як превентивна і навпаки. Транснаціональні проекти часто нагадують моделі національної політики, фактично виростаючи на стереотипах внутрішньої мнемополітики.

Проілюструємо всі ці міркування досвідом мнемополітики на європейському континенті, хоча сучасна література вказує на те, що в будь-якому регіоні світу можна знайти подібні патерни взаємозв'язків між колективною пам'яттю та онтологічною безпекою.

Внутрішня мнемополітика

Щодо змісту, то репертуар вітчизняної мнемополітики, спрямованої на захист і підтримку нарративу національної пам'яті, мало змінився з часу появи такого нарративу. Мнемополітика, спрямована на формування та захист національної чи громадянської ідентичності, сягає корінням часів становлення національних держав та публічної, масової політики. Створення відносно однорідної історичної пам'яті було і залишається таким же важливим завданням для національних держав, як і забезпечення спільного медіуму для всієї спільноти громадян у вигляді стандартизованої державної мови. У будь-якій національній державі офіційний історичний метанаратив репрезентує біографію спільноти, яка називається нацією, незалежно від того, чи базується державна ідеологія переважно на принципах етнічного чи громадянського націоналізму. У контексті концепції онтологічної безпеки досягнення відносної гомогенності у сфері історичної пам'яті набуло особливого значення для мнемополітики в країнах з розділеною пам'яттю (під цю категорію підпадають майже всі країни, які пережили період комунізму та мали досвід тоталітаризму) та у країнах, які сформувалися з різнородних культурних, етнічних та релігійних одиниць.

З кінця 1980-х рр. на європейському континенті дедалі виразніше простежується тенденція до ревіталізації, а потім й ескалації мнемополітики. Індикатором глибини та розмаху цих процесів можна вважати монументальний мегапроект з дослідження місць пам'яті, здійснений П'єром Нора та професійною спільнотою суспільствознавців Франції (Nora, 1996-1998). Прикметно, що перший том англomовного видання мав назву «Conflicts and Divisions» («Конфлікти і поділи»). Знаменитий «суперечка істориків» *Historikerstreit* кінця 1980-х у Німеччині, яка стала справді знаковою подією, що багато в чому визначила внутрішню і зовнішню політику Німеччини (Pensky, 1989, 351-380; Berger, 2003)¹, також має слугувати вагомим свідченням початку глобального повороту пам'яті та посилення зв'язків між мнемополітикою і безпековим порядком денним. Після об'єднання Німеччини додалася проблема осмислення досвіду комуністичного режиму, долі оstarбайтерів, колоніального минулого.

В інших країнах «Старої Європи» зростання мнемонічної тривоги було пов'язане з необхідністю подолання та осмислення ще дуже свіжої пам'яті про диктаторські режими (Португалія, Греція, Іспанія), переосмислення пам'яті про фашизм (Італія), чи переосмислення спадщини громадянської війни, як в Іспанії, де спроби добровільної амнезії виявилися лише тимчасово успішними. Формування пам'яті, трансформація комунікативної пам'яті в культурну спричиняло (і надалі спричиняє) конфліктні ситуації між різними носіями і побоювання внутрішнього конфлікту через можливий чи реальний антагонізм різних пам'ятей (Troebst, 2010; Navarro Mana, 2021).

Вже згадані фундаментальні зрушення на європейському континенті, що розпочалися наприкінці 1980-х рр. і тривають донині, безпосередньо вплинули на посилення та ескалацію внутрішньої мнемополітики.

Країни, звільнені від «комуністичного ярма», заходилися відновлювати «історичну справедливість» та «історичну правду», знаходячи їх в етноцентричних наративах історії, що зародилися в «національних відродженнях» другої половини ХІХ ст. Мнемонічні бійці² безпосередньо пов'язували цей процес з відродженням справжньої, прийнятної для спільноти національної ідентичності, пошкодженої чи занедбаної комуністичними режимами (Antohi, Trencsényi, Apor, 2007; Miller, Lipman, 2012; Pakier, Wawrzyniak, 2015).

Внутрішня мнемополітика в посткомуністичному світі впливала з утвердження етнонаціонального історичного міфу, засудження та масштабного вилучення з символічного простору елементів історичної

¹ Фактично, дискусія істориків перетворилася на дебати про вибір між етнонаціоналізмом і конституціоналізмом (громадянським націоналізмом).

² Я використаву типологію мнемонічних акторів, запропоновану Майклом Бернхардом та Яном Кубіком (Bernhard, Kubik, 2014)

пам'яті про комуністичні режими, які репрезентувалися мнемонічними війнами як загроза національній ідентичності. Це була одночасно реактивна і превентивна, справді афірмативна мнемополітика, в якій подолання комуністичної спадщини та її витіснення з символічного простору мало виразний відбиток мнемонічного занепокоєння, пов'язаного з травматичним минулим і побоюванням його повернення (Troebst, 2010; Blacker, Etkind, and Fedor 2013).

Ця політика також включала люстрацію, яка не була безпосередньо пов'язана з мнемонічними питаннями, але містила їхні елементи (наприклад, використання історичної експертизи для прийняття політичних рішень, контекстуалізація минулого у вирішенні проблем з демократизацією та верховенством права), правосуддя перехідного періоду (Dvořáková, Milardović, 2007; Stan, 2010), яке включало реабілітацію жертв комуністичних режимів та судові процеси над партійними та державними функціонерами, і, нарешті, декомунізацію символічного простору, спрямовану на ревізію місць пам'яті, усунення символів комунізму та заборону публічного використання комуністичної символіки.

Утвердження та захист нового домінуючого наративу пам'яті проявилася у появі нових інструментів, що регулюють сферу історичної пам'яті. Починаючи з 1990-х рр., на європейському континенті з'являється новий тип законодавства – так звані меморіальні закони (Kasianov, 2016, 63-74; Korosov, 2018; Nekoliak, 2024). З'явилося два типи таких законів. Один стосувався легітимізації винайдені традиції, встановлення та регулювання офіційно схвалених комеморативних практик і ритуалів (День незалежності, дати національних трагедій чи тріумфів, вшанування історичних подій та постатей, важливих для національної ідентичності), встановлення нормативних визначень історичних подій (наприклад, визнання французьким парламентом у 2001 році депортації вірмен 1915 р. або українського Голодомору 1932-1933 рр. українським парламентом у 2006 р. актами геноциду). Другий тип стосується заборон та обмежень і включає закони про заперечення історичних подій (наприклад, заперечення Голокосту), покарання за неприйнятну публічну інтерпретацію історичних фактів, подій та явищ, а також заборону вшанування пам'яті небажаних та стигматизованих історичних явищ (наприклад, комунізму та нацизму).

Саме ця друга група законодавчих актів власне і є прикладом прямих дій держави, спрямованих на забезпечення мнемонічної безпеки. У багатьох випадках законодавці прагнули запобігти певним видам соціальної поведінки або діям, які вважалися шкідливими для суспільного порядку і моралі. Мабуть, закони про заперечення Голокосту, які зазвичай розглядаються в контексті боротьби з ксенофобією, расизмом та баналізацією злочинів проти людяності, є найвідомішим проявом цієї тенденції. З моменту появи першого закону про пам'ять, що передбачав

покарання за небажану публічну інтерпретацію минулого (закон Гессо 1990 р. у Франції, який стосувався дискримінації за расовими, етнічними, національними чи релігійними ознаками і зокрема, вимагав покарання за заперечення Голокосту), до 2018 р. тридцять країн Європи збагатили європейське законодавство різними актами, що забороняють і криміналізують публічні прояви, які вважаються порушенням нормативної інтерпретації історії, саме такої, що баналізує чи заперечує злочини проти людяності або виправдовує ксенофобію і расизм – важливо розуміти, що в більшості випадків заборона на небажану інтерпретацію минулого безпосередньо пов'язувалася саме з діями, які являли суспільну небезпеку (Koropov, 2018; Zarakol, 2010).

Законотворчість у сфері мнемополітики, започаткована в країнах «старої Європи», заграла новими барвами з розширенням Європейського Союзу на Схід. Як уже згадувалося, головною проблемою для новачків ЄС було осмислення недавнього комуністичного минулого і його подолання. Саме тут вістря меморіальних законів було спрямоване проти акторів і публічних практик, які сприймалися як спроби виправдати або навіть повернути комуністичне минуле. Цей елемент був відсутній у меморіальному законодавстві «старої Європи». На європейському посткомуністичному просторі гострота боротьби з комуністичним минулим була зумовлена не тільки і не стільки побоюваннями реставрації комунізму (ці побоювання були радше частиною алармістської риторики у внутрішньополітичній боротьбі, ніж страхом перед реальною загрозою). Тут міркування внутрішньополітичної безпеки були радше пов'язані з тим, що носії нібито комуністично-ностальгічного наративу сприймалися як внутрішні агенти зовнішньої сили. Росія була саме такою потугою, яка з початку 2000-х рр. взяла курс на нормалізацію радянського минулого і, таким чином, (у свідомості східноєвропейських еліт) – на нормалізацію історії радянського панування на територіях за «залізною завісою».

Таким чином, закони про пам'ять, які регулювали нормативні інтерпретації комуністичного минулого і запроваджували санкції за порушення цих норм, можна вважати спробами забезпечити онтологічну безпеку у внутрішньополітичному полі. Закони, які криміналізували заперечення комуністичних злочинів, були прийняті в Польщі (скасовані в 2011 р.), Литві (2010 р.) та Чехії (1993 р.). Литва, Угорщина та Польща запровадили кримінальне та адміністративне покарання за публічну демонстрацію комуністичної символіки (зазвичай згадуваної разом з нацистською). Останні дві країни скасували такі покарання у 2011-2013 рр. У 2015 р. Україна продовжила цю політику в умовах російської агресії, що розпочалася у 2014 р.: країна має найбільшу кількість кримінальних справ та судових вироків у Європі за звинуваченнями у публічному використанні символіки комуністичного режиму (понад 300 у 2022 - 2025 рр.)¹ та найтяжчі

¹ Пораховано за: Єдиний державний реєстр судових рішень, reyestr.court.gov.ua. Щоправда, більше 90%

санкції: до п'яти років позбавлення волі з конфіскацією майна, а у сукупності вирок може сягати 10 років позбавлення волі (Nekoliak, 2024; Kasianov, 2023).

Окрім копіювання існуючих форм мнємополітики, країни-новачки Європейського Союзу запровадили нові нюанси та практики. Наприклад, вони трансформували існуючий досвід правосуддя перехідного періоду відповідно до своїх умов, спираючись на уроки комісій з розслідування (також відомих як «комісії правди») у Латинській Америці та Африці протягом 1970-х і 1990-х рр. (Bakiner, 2015). Подібні комісії були створені в об'єднаній Німеччині (1992), Литві, Латвії, Естонії, Польщі (всі в 1998) та Румунії (2006). Їх відмінність від попередників полягала в тому, що вони зосереджувалися переважно на періоді комуністичного правління, майже повністю виключаючи елемент примирення, присутній у багатьох латиноамериканських і африканських «комісіях правди». Всі вони зосереджувалися на втратах власної нації, зображуючи її виключно як жертву і поєднуючи мученицький наратив з героїчним, демонструючи здатність нації до опору і виживання (Beattie, 2015), що можна вважати парадигматичним дискурсом онтологічної тривоги.

Такий самий підхід ми спостерігаємо в музеях, що зображують жахи комуністичного тоталітаризму. Вони часто повторюють наративну структуру музеїв, що представляють злочини нацизму або присвячені Голокосту (наприклад, Яд Вашем), або, успадковують техніки репрезентації, характерні для комуністичних режимів (котрі колись спеціалізувалися на викритті і засудженні злочинів нацизму). Яскравими прикладами таких музеїв є Музей окупацій і боротьби за свободу спільно з Центром досліджень геноциду і опору Литви у Вільнюсі (Литва), Музей «Будинок терору» в Будапешті (Угорщина), Меморіал жертв комунізму і опору в Сігету-Мармацей (Румунія) і Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» у Львові чи Музей Голодомору-геноциду в Києві (Україна). Ці музеї перейняли для засудження комунізму дискурсивні прийоми і методи репрезентації, розроблені комуністами для засудження нацизму. Елементи засудження нацизму також присутні в більшості таких музеїв, але вони радше слугують засобом обґрунтування поширеної у Східній Європі тези про спорідненість і рівнозначність комунізму і нацизму (Norris, 2020).

Абсолютно новим винаходом країн регіону, які повернулися до європейської родини, стали інститути національної пам'яті. Такі інституції з'явилися (під різними назвами) у Польщі (1998), Словаччині (2002), Україні (2006), Чехії (2007), Естонії (2008) та Румунії (2009). Польський Інститут

національної пам'яті вирізняється з цієї когорти, поєднуючи дослідницьку, архівну, просвітницьку, освітню та прокурорську функції (Stola, 2012), суттєво впливаючи на внутрішню і зовнішню мнемополітику. Наявність прокурорської функції прямо вказує на секьюритизацію сфери колективної пам'яті.

Всі ці інституції, частина з яких припинила свою діяльність (наприклад, комісії в Німеччині, Литві, Естонії та Угорщині) або трансформувалася в освітньо-просвітницькі та пропагандистські установи, були об'єднані не лише спільністю інтересів певних політичних і соціальних груп, а й спільним модусом мнемонічної тривоги. Варто зазначити, що центральною ідеєю всіх цих інституцій була теза про свою націю як жертву. Всі вони так чи інакше стверджували думку про те, що комунізм був нав'язаний ззовні і становив загрозу самому існуванню нації, а отже, не мав громадянства на її території. Простір існування нації має бути очищений від символів і спадщини цього режиму, і комунізм не повинен повертатися в цей простір. Нарешті, комунізм не лише чужий національній ідентичності, але й є екзистенційною загрозою для нації. У цій логіці інституції, які зберігають і примножують правильну історичну пам'ять, стають охоронцями онтологічної безпеки і перетворюються на своєрідну варту колективної пам'яті.

Інституціоналізація політики пам'яті у поєднанні з легітимацією офіційно схвалених наративів пам'яті через спеціальні закони, розглядалася мнемонічними бійцями та зацікавленими соціальними групами як інструменти забезпечення відносно гомогенної історичної ідентичності та захисту її як від внутрішньої корозії, так і від зовнішніх викликів, пов'язаних з глобалізацією, євроінтеграцією та докорінною реконфігурацією геополітичного простору у 1990-2010-х рр.

У цьому сенсі, перефразовуючи відомий афоризм, можна сказати, що внутрішня політика секьюритизації історичної пам'яті водночас була продовженням зовнішньої політики.

Міжнародна мнемополітика

Міжнародна мнемополітика – це, як правило, репрезентація та захист національних наративів пам'яті (зокрема, груп, що перебувають при владі в національних урядах) на міжнародній арені, переважно у двосторонніх відносинах або в міжнародних організаціях. У будь-якому випадку позиція держави як актора на сцені міжнародної мнемополітики визначається наявністю історичного національного метанаративу, який зазвичай формується в епоху становлення національних держав. Такий метанаратив (*grand récit*, або *мастер-наратив*) може з часом змінюватися в деталях або інтерпретації окремих подій, однак його основа, сформована в цю епоху, залишається незмінною – це автобіографія нації-держави або держави-нації, презентована зовнішньому світу, що складається з інших держав з їхніми біографіями. У цьому випадку онтологічна безпека пов'язана з необхідністю

визнання та легітимізації такої біографії іншими народами та міжнародним співтовариством і захисту її від зовнішніх зазіхань.

Міжнародна мнемополітика зазвичай є найбільш проблематичною та конфліктогенною серед держав зі спільним минулим, або так званою переплетеною (entangled) історією. Тут мнемонічне занепокоєння може бути спровоковане цілим набором чинників: від можливих територіальних претензій на основі історичних аргументів, до конкуренції за цивілізаційну першість, від суперечливих засновницьких міфів, до суперечок за право власності на культурну спадщину, від розбіжностей в оцінці спільного минулого, до зазіхань (реальних чи уявних) на культурний та політичний суверенітет.

Мнемонічна тривога впливає зі специфічного, презентистського сприйняття та розуміння минулого. В рамках такого сприйняття уявне, сконструйоване минуле, власне мастер-нарратив, сприймається не лише як інструмент політики, а як фундамент національної ідентичності та позачасовий, трансцендентний феномен. Сконструйоване минуле в цьому випадку є не лише політичним інструментом, але й невід'ємною частиною світогляду, переконань, системи цінностей. Мнемонічна тривога виникає як реакція на уявну загрозу цьому світогляду та системі цінностей, а отже, тісно пов'язана з відчуттям онтологічної безпеки. Відповідно, вона спонукає до дій, спрямованих на запобігання або усунення цієї загрози.

Ці дії можуть бути конструктивними: заохочення примирення і взаєморозуміння в стилі агоністичної пам'яті або просування космополітичних/транснаціональних наративів пам'яті (наприклад, побудова спільної європейської історичної ідентичності на основі спільних цінностей і спільного історичного досвіду, зусилля з примирення або узгодження конкуруючих наративів) або деструктивними, зосередженими на нав'язуванні домінуючого наративу пам'яті та антагоністичних версій минулого, заперечення альтернативних версій, аж до намагання піддати обструкції чи знищити їх носіїв.

Двосторонні відносини

Очевидно, найбільш репрезентативним прикладом конструктивної чи агоністичної політики пам'яті є діяльність двосторонніх історичних комісій, історія яких сягає ще міжвоєнного періоду: перша така комісія, франко-німецька, була створена у 1935 р. Подальша дев'яносторічна історія таких комісій демонструє вражаючу повторюваність підходів до проблеми пошуку консенсусу та результатів їхньої діяльності. Центральним завданням таких комісій зазвичай було узгодження суперечливих тем спільної історії та спроба гармонізувати їх інтерпретацію, щоб уникнути антагоністичних історичних наративів (Cattaruzza, Zala, 2024, 123–143). Перелік двосторонніх комісій післявоєнної доби був великим: Західнонімецько-польська (пізніше німецько-польська), західнонімецько-чехословацька, німецько-ізраїльська,

німецько-французька, німецько-українська, німецько-російська, російсько-українська, російсько-литовська, російсько-латвійська, російсько-польська, австрійсько-українська, австро-югославська, східнонімецько-угорська, східнонімецько-болгарська, чехословацька двосторонні комісії з Польщею, СРСР, Болгарією, Югославією, Угорщиною, італо-югославська (пізніше італо-словенська та італо-хорватська) тощо.

До цього переліку увійшли комісії, створені в період конкуренції та співіснування «західного» і «східного» блоків (тобто з 1945 по 1989 рік), а також ті, що з'явилися після розпаду «східного блоку» у 1990-х і 2000-х рр. Незважаючи на ідеологічні розбіжності і навіть антагонізм по обидва боки «залізної завіси», мета двосторонніх комісій до 1989 р. була практично однаковою: подолання конфліктів і антагонізмів між сусідніми національними наративами, примирення і запобігання конфліктам. У демократичній Європі рішення шукали переважно шляхом пошуку консенсусу, тоді як країни Варшавського договору досягали уявної єдності через диктат комуністичної ідеології, нетерпимої до будь-яких проявів націоналізму (Cattaruzza, Zala, 2024).

Тривалий досвід роботи таких комісій показує, що історики, особливо ті, хто віддає перевагу жанру аналітичної історії, можуть домовитися, хоча б тому, що готові визнати темні місця в біографіях своїх народів і держав та зрозуміти мотивацію колег, які створюють біографії інших. Проте ефективність повністю залежала від внутрішньополітичної кон'юнктури та розуміння культурного суверенітету, і значною мірою – від розуміння онтологічної (і мнемонічної) безпеки. Як правило, найбільшим успіхом таких комісій є взаємне вилучення з національних наративів (передусім підручників) негативних стереотипів сусіда та відповідного трактування його дій у минулому. Навіть досягнення позитивного результату (як приклад зазвичай наводять франко-німецькі домовленості, призвели до видання спільного підручника), не завжди було стійким і зазвичай мало локальний вплив. Публікація спільних підручників або навчальних посібників, що розглядалася як максимальний успіх, зазвичай мала характер мирно співіснуючих монологів, а не діалогу: це засвідчує досвід подібних проєктів у Балтійському, Південно-Східному та Кавказькому регіонах (Van der Leeuw-Roord, 2008, 7-8). Традиційну стійкість національних наративів, крім багатьох інших чинників в душі політичного реалізму можна пояснити саме міркуваннями онтологічної безпеки і мнемонічної тривоги, особливо в регіонах, які були об'єктами імперського і колоніального домінування.

Росія – Україна: випадок екстремальної сек'юритизації

У складних російсько-українських відносинах спільне історичне минуле, яке сприймається і концептуалізується обома сторонами як спільна або переплетена історія, породило мнемонічну тривогу, яка, в свою чергу, викликала крайні прояви онтологічного убезпечення, що призвело до

озброєння минулого і війни. Російсько-український випадок ілюструє ситуацію, описану в літературі: коли питання онтологічної безпеки в певний момент переважають міркування фізичної безпеки (Mitzen, 2006, 342; Steele, 2008, 2). Отже, розбіжності і, в даному випадку, протилежні інтерпретації спільної чи переплетеної історії сприймаються обома сторонами як загроза основам національної ідентичності, а отже, як екзистенційна загроза. Відповідно, суперечливі історичні наративи перетворюються на невід’ємні елементи екзистенційного конфлікту, стають битвою світоглядів і фактичною війною.

Обидві країни на початку 1990-х рр. стали на шлях культурної та політичної гомогенізації з метою формування у себе цілісного простору політичної ідентичності та зміцнення громадянської лояльності. Їм довелося мати справу з різнобарвним гобеленом внутрішнього культурного, мовного, історичного та цивілізаційного розмаїття. Крім того, історичні регіони, які колись слугували культурними та цивілізаційним пограниччям, являли виклики об’єднавчому наративу, оскільки нерідко вони вже мали стійкі форми місцевої ідентичності, які сформувалися ще в період домінування метрополії.

Обидві країни прийняли поєднання громадянського та етнічного націоналізму, підкреслюючи поняття «народ» як ключове для їхньої політичної нації. Російська конституція акріплює поняття «багатонаціонального народу», тоді як в Україні в Конституції йдеться про «український народ – громадян усіх національностей» (Konstytutsia, 1996).

Культурна та політична гомогенізація російського суспільства ґрунтується на принципі громадянської лояльності, але при цьому конституційно закріплено поняття «державотворчий народ», яке стосується етнічних росіян. В українській Конституції таке визначення відсутнє, але термін «нація» стосується етнічних українців (Konstytutsia, Ст. 11), що періодично ускладнює розуміння об’єднавчого дискурсу у розв’язанні питань формування громадянської нації. Практичні рішення в обох випадках включали централізовану освітню політику, запровадження об’єднавчого дискурсу та правове регулювання сфер пам’яті, що часто здійснювалося за допомогою ідеологічних, адміністративних та юридичних засобів.

Обидві країни запровадили уніфіковані програми викладання історії, базовані на державному стандарті, хоча їх реалізація зіткнулася з проблемами, зокрема, у збереженні послідовності на тлі коливань політичних директив та етноцентричних інтерпретацій історії. В обидвох країнах дозволено викладання регіональних версій історії як доповнення до мастер-наративу. Росія також запровадила шкільні курси національних суб’єктів федерації. В обох випадках наявність окремих регіональних наративів, чи спротиву регіонів запровадженню об’єднавчому мастер-наративу, була предметом стурбованості держави і політичних суперечок

(Rumyantsev, 2025; Penkala, Derluyn, Lietaert, Winter 2020; Popson, 2001; Gajani, Lässig, Repoussi, 2019; Yakovenko, 2009; Sereda, 2013).

Регулювання інтерпретацій минулого включало ухвалення «меморіальних законів», які встановлювали межі розбіжностей в інтерпретаціях та наслідки порушення цих меж. Обидві країни використовували служби безпеки та правоохоронні органи для забезпечення дотримання історичних наративів і боротьби з викривленнями минулого, які вважалися загрозою для офіційного наративу (Zhurzhenko, 2022; Kasianov, 2025; Koposov, 2018).

Мастер-наративи стандартно виконували функцію громадянського виховання. Росія наголошувала на інтегралістських прагненнях як всередині країни, так і по зовнішньому периметру, вдаючись до етнокультурного іредентизму і месіанізму, тоді як Україна зосередилася на культурному і політичному суверенітеті та емансипації від російського домінування. Росія з початком 2000-х перейшла на неоімперський проєкт, позиціонуючи себе як країну з особливим історичним шляхом і місією, (White, Feklyukhina, 2014; Mälksoo, M. 2023), протиставляючись Заходу,¹ тоді як Україна прийняла національно-державний проєкт, орієнтований на інтеграцію в європейську та світову спільноти, представляючи північного сусіда як цивілізаційного Іншого.

Нарешті, обидві країни прагнули визнання з боку уявного Заходу за допомогою мнемополітики. Україна використовувала історичні аргументи, щоб довести свою одвічну європейськість. Росія прагнула відновити уявний історичний статус великого глобального гравця, розглядаючи невизнання цього статусу, зокрема і в історичній ретроспективі як онтологічну загрозу (Hansen, 2016; Narozhna, 2022). Якщо у 2000-ні рр. російський правлячий клас змагався за здобуття особливого статусу у відносинах із Заходом, представляючи минуле країни як частину європейської історії, то в 2010-х рр. спостерігалось наростання конфронтації і перехід на антизахідне трактування історії, де питання онтологічної безпеки (реальної чи удаваної) відігравали важливу роль.

Натомість Україна та всі західні сусіди (за винятком Білорусі) розглядали ці прагнення як виклик їхній онтологічній і навіть фізичній безпеці. Великодержавні прагнення спровокували сплеск онтологічної тривоги в країнах Балтії, Польщі й Україні (Astrov, 2012; Fedor, Kangaspuro, Lassila, Zhurzhenko, 2017; Kasianov, 2022a), тим більше, що з середини 2000-х рр. колишня метрополія розпочала реактивну і водночас проактивну

¹ Останні декілька років в російському суспільстві активно просувається ідеологема «державно-цивілізацій», яка є нічим іншим, як новим виданням ідеї її винятковості, «особливого шляху» та особливої «планетарної» місії.

експансіоністську міжнародну мнємополітику, зосереджену на боротьбі з трактуваннями російського минулого, які її провідники вважали загрозою. Це була відповідь на мнемонічний порядок денний, привнесений у міжнародні відносини новими членами ЄС з Центральної Європи і Балтії, які просували ідею подвійної окупації (нацистської та радянської) і кидали виклик засадничому неорадянському російському міфу про визволительку Європи від фашизму. Починаючи з 2009 р., коли президент Медведєв створив спеціальну комісію для боротьби з фальсифікаціями російської історії за межами країни, до початку 2020-х рр. питання історичної пам'яті з'явилися у таких стратегічно важливих документах, як Конституція, Стратегія національної безпеки (Gustafsson, 2020) та Концепція зовнішньої політики. Росія просувала питання історичної пам'яті як питання національної безпеки. Зберігалась традиція обов'язкової присутності представників силових відомств в установах і організаціях, які займаються історичною політикою. У «комісії Медведєва» були присутні представники Міністерства оборони РФ та Служби зовнішньої розвідки (СВР). Російське історичне товариство, найбільшу і найщедріше фінансовану державою (формально) громадську організацію, очолює голова СВР Сергій Нарішкін. У слідчому комітеті країни створено спеціальний підрозділ по боротьбі з історичними фальсифікаціями.

Варто зауважити, що у ширшому контексті відносин між колишнім імперським ядром та периферіями, таких як взаємодія з країнами Балтії, Польщею, Грузією та країнами Центральної Азії, Україна посідала особливе місце. У неминучих розбіжностях і суперечностях історичних наративів колишніх субалтернів та імперського центру російські мнемонічні бійці загалом визнавали історичну самотність і навіть окремішність колишніх імперських периферій та їхнього населення, не забуваючи підкреслювати «цивілізаційну роль» своєї країни, та ставлячись до них у відверто орієнталістський спосіб.

Сприйняття України російськими культурними і політичними елітами суттєво відрізняється. Історично склалося так, що Україна та українці не сприймалися як окремий культурний та цивілізаційний «Інший». Як вже згадувалося, особливо з середини XIX ст., російська політична та культурна еліта майже одностайно розглядала українців лише як частину російського народу, а землі, які вони населяли, вважала частиною історичних російських територій (Miller, 2003). Ця точка зору зміцнювалася домінуючим в той час гегелівським розумінням історії, яке ділило світ націй на «історичні» (державні) і «неісторичні» (недержавні). Українці, розділені між імперіями, сприймалися російськими елітами винятково як такі, що можуть існувати лише як частина російської держави-імперії.

Російські правлячі еліти розглядали українців буквально як «малоросів», як природних підданих російської імперії, невід'ємну частину

російського народу. Отже, історична суб'єктність українців могла визнаватися лише в рамках російського етатистського історичного наративу, як його невід'ємна частина. Визнаючи самотність української народної культури, російський правлячий клас та культурні еліти не вважали її легітимною основою для суверенітету. Відповідно, російська історична свідомість культивувала право власності на українську історію та територію, заперечуючи окремішність і суверенність українців. Сучасні російські підручники з історії представляють важливі події української історії як частину російського державницького наративу (Baturina, 2011; Kasianov, 2022b; Yaremchuk, V. 2024). Нещодавній поворот, пов'язаний з остаточною державною монополізацією сфери видання підручників з історії під контролем В. Медінського, радника російського президента, засвідчує перехід від секьюритизації до озброєння, мілітаризації шкільної історії та сигналізує фундаментальний зсув у зміні сприйняття України: традиційне трактування самостійницьких та європейських аспірацій українців як «західної інтриги» доповнюється представленням сучасної України як екзистенційної загрози російській ідентичності.

Починаючи з XIX ст., власне з часу конкуренції національних проєктів з імперськими, російські еліти відкидають будь-яке уявлення про українське самовизначення як природне, натомість зображуючи його як продукт зовнішніх маніпуляцій, зокрема, західних держав. Починаючи з XIX ст., українські прагнення культурної та політичної емансипації розглядалися як частина ширшої «західної» антиросійської змови, пов'язаної з польськими, або австрійськими, або німецькими інтересами.

Усі ці історичні уявлення відновилися і зберігаються у сучасному російському дискурсі, прикладом чого є артикуляція російським президентом кількох взаємозаперечувальних¹ тез: сучасна українська держава є штучним витвором більшовиків, «історичні» російські території були несправедливо включені до складу України, росіяни та українці є одним народом. Російські ідеологи представляють найочевиднішим мотивом секьюритизації образ України як маріонетки Заходу і плацдарм антиросійської політики.

Для сучасного російського правлячого класу спільне минуле слугувало обґрунтуванням і передумовою реінтеграції України в спільний культурний, економічний і політичний простір після розпаду СРСР. Російський правлячий клас і більшість культурних еліт були схильні розглядати спільне минуле як підставу для того, щоб ставити під сумнів політичну самостійність України або навіть заперечувати її взагалі. Для українських культурних і політичних еліт спільне минуле стало відправною точкою для емансипації,

¹ Очевидною суперечністю є поєднання тези про один народ з тезою про «подаровані» території.

виходу з-під російської гегемонії, російський світ був установчим Іншим. Українські опоненти російських дискурсмонгерів вбачали в спільному минулому мотивацію для «цивілізованого розлучення» або підставу для негативного іншування «старшого брата». Таким чином, спільне минуле стало основою для двох антагоністичних історичних наративів, які кожна сторона розглядала як загрозу онтологічній безпеці. Усамостійнення, відокремлення українського мастер-наративу було викликом фундаментальним засадам російського мастер-наративу, ударом по «інклюзивній» імперській ідентичності. Для України «реінтеграційні» пропозиції російського правлячого класу означали перспективу втрати ідентичності, крайню форму онтологічної небезпеки. Дії окупаційної влади спочатку в Криму і самопроголошених «республіках» Донбасу, а потім і в новоокупованих регіонах: заборона викладання української мови та історії, ліквідація українських місць пам'яті, насильницька паспортизація, зміна експозицій в музеях, переіменування вулиць, примусовий перехід в російське громадянство, терор проти українських активістів – підтвердили обґрунтованість цих очікувань.

Російський правлячий клас і культурні еліти вважають претензії України на відокремлення і суверенітет, а також прагнення стати частиною Заходу, екзистенційною загрозою для історичного тіла своєї країни (з Україною як його невід'ємною частиною).

Українські політичні та культурні еліти і значна частина суспільства прагнули утвердити фундаментальну відмінність України в рамках цієї колись спільної історії, підкреслюючи культурну та історичну відмінність України і вимагаючи визволення з-під російського домінування, яке часто сприймалося і представлялося як колоніальний досвід. Як згадувалося раніше, це бачення також сягає рубежу XIX-XX-го ст., коли український національний наратив виник саме як контртеза російському мастер-наративу (Plokyh, 2005). Саме відтоді українська історіографія представляє північного сусіда як цивілізаційного та культурного Іншого, а спільне минуле – як історію поневолення та гноблення з боку цього Іншого. Таким чином, для українців спільна історія стала не приводом для прагнення до спільного сьогодення і майбутнього, а виправданням для розставання. «Україна – не Росія», президент Л. Кучма, якому опоненти закидали «проросійську» орієнтацію, цією назвою книжки досить виразно висловив цю ідею (Kuchma, L. (2004).

Таким чином, суперечка про спільне минуле вилилася в екзистенційний антагонізм між російським неоімперським та українським національними проектами і зіткнення двох суб'єктів онтологічної безпеки. При цьому Україна потрапила саме в ту парадигму, коли фізична та онтологічна безпека сприймаються як тотожні: намагання російського правлячого класу запровадити «спільне минуле» трансформувалися в агресивні дії в

сучасності, загарбання «російських історичних земель» та фізичне знищення українців. Описувана в літературі ситуація, коли міркування онтологічної (в даному разі мнемонічної) безпеки можуть переважати острах фізичної небезпеки, бо втрата колективної ідентичності сприймається як крок до фізичної загибелі спільноти, присутня в Україні. І навпаки, втрата фізичної безпеки (наприклад, втрата суверенітету і незалежності країни) сприймаються як вирішальний крок до загибелі української нації, як етнічної, так і політичної.

Очікувано, більшість українських політичних і культурних еліт сприйняли російську ідею «єдиного народу» і спільної історії як загрозу самому існуванню українців як суверенної нації.

Росія просувала ідею спільності минулого в Україні різними засобами з початку 2000-х рр. Наприклад, з 2003 по 2013 рік діяла російсько-українська комісія істориків, яка розпочала свою роботу з обговорення змісту шкільних підручників з історії, але досить швидко перейшла до режиму взаємних консультацій: українська частина комісії охоче обговорювала спірні питання, але не приймала ідеї «узгодження» (Kulchytsky, 2019). Водночас активна частина української громадськості сприйняла російські пропозиції узгодження проблемних моментів спільного минулого саме як зазіхання на українську ідентичність, тобто, як онтологічну загрозу.

Результатом подальшої роботи комісії стала публікація двох популярних нарисів. Українські історики написали історію України, видану російською мовою. Російські історики написали історію своєї країни, перевидану українською мовою. Численні дискусійні зустрічі в рамках комісії привели до очікуваного результату: українська сторона продемонструвала українське бачення спільної історії, представивши її як суверенну історію України в рамках етноцентричної версії. Російська сторона представила доволі стандартний державоцентричний наратив історії, хоча і з вкрапленнями інших підходів. Варто зауважити, що обидві книги вийшли мізерним накладом, перетворившись в подарункове видання, які не мають циркуляції в науковому чи публіцистичному обігові.

Росія водночас проводила в Україні активну політику, спрямовану на поширення нормативних російських історичних наративів, особливо тих, що стосуються її ролі у Другій світовій війні, через телебачення (десятки російських телеканалів вільно працювали в Україні в кабельних і супутникових мережах), пресу, російські громадські організації (як російські юридичні особи, так і зареєстровані в Україні), а також російські державні організації, такі як «Россотрудничество».

Після Помаранчевої революції 2004 р. відбулася ескалація протиріч у двосторонніх відносинах, пов'язана з поразкою проросійського Віктора Януковича на президентських виборах в Україні та посиленням

євроінтеграційних прагнень України. Це торкнулося і сфери мнємополітики. Росія у 2006-2010 рр. вступила в період війн пам'яті з Україною (і одночасно – з країнами Балтії) щодо переоцінки їхнього спільного минулого. У російського істеблїшмену найбільше роздратування викликали зусилля українських мнємонічних акторів за часів президентства В. Ющенка, спрямовані на посилення націоналізації української історії. Ця політика все більше робила її схожою не на братню державу, а на вічного суперника і гнобителя. У цей період вона вдалася до численних дипломатичних демаршів щодо вшанування в Україні історичних подій, дат, героїзації організацій та особистостей, які в російському історичному міфі ототожнювалися з антиросійським порядком денним (козацький гетьман Іван Мазепа, який виступив проти (зрадив у російському міфі) Петра І.), Конотопська битва 1659 р., яка закінчилася поразкою московських військ, зруйнування столиці українських гетьманів Батурина московськими військами у 1708 р., назване українцями Батуринською різаниною, історія Організації українських націоналістів і Української повстанської армії та їхніх лідерів (Kasianov, Smolii, Tolochko, 2013; Kasianov, 2025).

Контрзаходи, спрямовані на блокування зусиль України щодо визнання Великого Голоду 1932-1933 рр. в Україні (Голодомору) геноцидом українців на рівні міжнародних організацій, таких як ООН, ЮНЕСКО чи ОЕСР, перетворилися на справжню дипломатичну війну. У 2008 р. тодішній російський президент офіційно відхилив запрошення відвідати церемонію відкриття новозбудованого меморіалу Голодомору в Києві та опублікував відкритого листа до Ющенка, сповненого зухвалих висловлювань та образливої риторики (Kasianov, 2022a).

У 2010-2013 рр., за часів президентства В. Януковича, відновилися російські ініціативи, спрямовані на просування спільної історії. Про те, як такі ініціативи були сприйняті в українському суспільстві, можна судити з того, що в пресі знову заговорили про створення спільного підручника, хоча жодна зі сторін не оголошувала про такі плани. Проте будь-які пояснення про відсутність таких планів викликали недовіру серед політично активної частини українського суспільства, насамперед серед опонентів Януковича. Зберігалися побоювання, що російська сторона продовжуватиме нав'язувати своє бачення української історії. Про те, як ця частина українського суспільства сприйняла ці ініціативи, можна судити за змістом і заголовками статей: «Спільне російсько-українське ручне управління означає: Україна – це росія» (Hirych, 2010), або «Синхронізація історії з росією: добровільне самозгвалтування» (Halushko, 2010). Значна частина українського суспільства, культурних і політичних еліт ставилася до цих авансів з недовірою і застереженням, і це ставлення ґрунтувалося саме на історичному досвіді, на досвіді спільної історії. Росія поставала джерелом онтологічної та фізичної загрози. Водночас цілі регіони України (переважно Донбас і

Південний Схід) сприймали її досить позитивно, як партнера і союзника, і це розуміння також ґрунтувалося на спільній історії. Таким чином, у загальнонаціональному масштабі можна говорити про амбівалентне ставлення українців до «братньої країни», ця амбівалентність мала виразний регіональний вимір.

Російська політика після 2014 р. лише зміцнила її стереотипний образ як гнобителя і агресора. В українській суспільній свідомості вона остаточно набула образу загарбника та ворога. Мнемонічна тривога поєдналася з міркуваннями фізичної безпеки. Анексія Криму та гібридна війна на Донбасі сприяли подальшій ескалації внутрішньої мнемополітики в Україні. Росія закріпила за собою образ одвічного ворога. Запізніла політика масової декомунізації символічного простору, що розгорнулася у 2015-2020 рр., супроводжувалася інтенсивним просуванням тих історичних міфів, які особливо дратували російський правлячий клас (насамперед наративів, що прославляють ОУН і УПА) і водночас давали можливість інструменталізувати цей тренд для формування ідеологем про «укронацизм». Повномасштабна війна, розв'язана у лютому 2022 р., призвела до подальшої інтенсифікації політики витіснення російських культурних символів з публічного простору та стирання тих сегментів історичної пам'яті, які мали російське походження: перейменування вулиць, знесення пам'ятників діячам російської культури, вилучення російських книг з бібліотек, офіційна заборона на публічні інтерпретації минулого, які можна було б трактувати як проросійські. Цілеспрямовані вбивства цивільних, переслідування української культури на окупованих територіях, вивезення дітей з України та величезні руйнування цивільної інфраструктури України російською армією змусили згадати про практики геноциду (Etkind, 2022; Finkel, 2024) та підштовхнули до історичних паралелей (наприклад, з Голодомором).

Застосування концепції онтологічної безпеки до аналізу мнемополітики в українсько-російських відносинах дозволяє поглибити наше розуміння причин і передумов російської агресії. Конвенційні пояснення, які вказують на елементи інструменталізації, маніпуляції і зловживання історичними аргументами можуть бути цілком придатними, але вони не пояснюють фундаментальних причин перетворення історії і пам'яті на одну з головних складових ідеології експансії, загарбання і дегуманізації «братнього народу»: однією з таких причин можна вважати те, що ідеологема «єдиного народу» з усіма її відгалуженнями є не лише продуктом маніпуляцій та спекуляцій, а й однією з основ російської ідентичності і світогляду.

Висновки

Як частина ширшого питання онтологічної безпеки, сек'юритизація пам'яті може розглядатися як змінна (variable) порівняно з більш сталими

поняттями, зокрема таким, як фізична безпека. У рамках неоконструктивізму або неореалізму мнемополітика може виглядати як природний засіб досягнення цілей, спосіб політичної мобілізації, прояв політичних інтересів та інші інструменталістські або функціоналістські прояви.

Концепція онтологічної безпеки дає можливість нелінійного розуміння фактичних даних та теоретичних міркувань, дозволяє значно поглибити дослідницьку та інтерпретаційну перспективу щодо мотивів, способів дії та результатів дій політичних акторів. Водночас не можна не помітити, що за останні два десятиліття мнемонічна тривога, пов'язана з проблемами онтологічної безпеки, перетворилася зі змінної на константу: навіть побіжний огляд літератури з даної тематики засвідчує: мнемополітика в усіх її варіантах, реактивному, проактивному та ін. перетворилася на глобальне явище. Водночас, збільшення кількості інституційних акторів мнемополітики, розширення сфер та інтенсивності інформаційного впливу, цифрова революція, зростання значення соціальних мереж – все це посилює тиск на способи сприйняття та забезпечення онтологічної безпеки і, зокрема її центрального компоненту: мнемонічної безпеки.

Ескалація мнемополітики, особливо у сфері міжнародних відносин, яка триває вже кілька десятиліть, вихід мнемополітики за межі виняткової компетенції держави, зростання мнемонічного активізму, розквіт державних інституцій та громадських організацій, які спеціалізуються на мнемополітиці, перетворення деяких різновидів колективної пам'яті на громадянські культи, що підтримуються державами, посилення антагоністичності мнемополітики, що супроводжується зростанням онтологічної тривоги – все це свідчить про те, що сек'юритизація історичної пам'яті стає все більш важливим чинником внутрішньої та міжнародної політики.

Концепція онтологічної безпеки, застосована до мнемополітики, надає нам корисні інструменти для аналізу та розуміння явищ, які значною мірою є непроникними для інших теорій та підходів, що зосереджуються на раціональному виборі, розробці стратегій та розрахунках в стилі Realpolitik. Звернення до питань онтологічної тривоги дозволяє нам зрозуміти дії та вчинки, які з точки зору інших теорій виглядають ірраціональними та алогічними. Наприклад, напруга нової хвилі дискусій (яку вже назвали Historikerstreit-2) довкола Голокосту в контексті осмислення колоніальної політики імперії Гогенцолернів пояснюється не лише корпоративними інтересами охоронців ексклюзивної версії Голокосту як «парадигматичного геноциду», а й бурхливим зростанням антисемітизму після 7 жовтня 2023 року та звинувачень Ізраїля в геноциді.

Ближчий до України приклад: використання російськими елітами питань «спільної історії» для обґрунтування намірів ліквідації України як суверенної держави та невизнання українців нацією. Конвенційне пояснення

в душі теорій реалізму залишає поза аналізом чинники, які в цих теоріях не вписуються в поняття раціонального вибору. Мотивація керівництва держави-агресора включає аргументи і пояснення, які засвідчують наявність мнемонічної тривоги – неважливо, чи вона обґрунтована реальною загрозою, чи є результатом свідомого самообману і навмисно сконструйованою. Якщо вона артикулюється і стає приводом для злочинних дій і порушення міжнародного права, вона має бути об'єктом аналізу. Так само розгляд крайнощів політики декомунізації і деколонізації в Україні не варто пояснювати лише інтересами певних груп меншмонічних акторів чи утилітарною інструменталізацією пам'яті. Переростання мнемонічної російської агресії в мілітарну стало серйозним аргументом для інтеграції проблем мнемонічної безпеки в ширший порядок денний. Водночас сприйняття значною частиною українських політиків питань політики пам'яті як суто утилітарно-інструментальних, не пов'язаних з онтологічною безпекою великих соціальних чи етнічних груп, призводить до прорахунків і політичних поразок у внутрішній політиці (варто згадати хоча б поразку Порошенка на виборах 2019 року).

Пізнавальний та аналітичний потенціал концепцій онтологічної, і відповідно, мнемонічної безпеки, розуміння природи мнемонічної тривоги та способів опанування цієї тривоги варті для використання як в академічних студіях, в історіографії, політології, соціології (зокрема і в прикладній), так і в поточному аналізі політики, розробці стратегій інформаційної безпеки та протистояння гібридним формам агресії.

References

- Mitzen, J.** (2006). "Ontological Security and In World Politics. State Identity and the Security Dilemma," *European Journal of International Relations*, Vol. 12(3) : 341 – 370.
- Steele, B.,** (2008). *Ontological Security in International Relations. Self-identity and the IR state.* London and New York: Routledge,
- Kinnvall, Catarina, Manners, Ian, Mitzen, Jennifer, eds.** (2010/2020). *Ontological (in)security in the European Union*, London and New York: Routledge.
- Resende, E., Budryte, D., Becker, D., eds.** (2025). *Defending Memory in Global Politics. Mnemonical In/Security and Crisis*, London and New York: Routledge.
- Browning, Christopher S. and Joenniemi, P.** (2017). "Ontological Security, Self-Articulation and the Securitization of Identity," *Co-operation and Conflict*, 52(1), : 31–47
- Gustafsson, K., Krickel-Choi, Nina C.** (2020). "Returning to the roots of ontological security: insights from the existentialist anxiety literature," *European Journal of International Relations*. Vol. 26(3) : 875–895
- Giddens, Antony.** (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity.
- Zarakol, A.** (2010). "Ontological (In)security and State Denial of Historical Crimes: Turkey and Japan", *International Relations*, Volume 24, Issue 1 : 3 – 23.

- Mälksoo, M.** (2015). “‘Memory must be defended’: Beyond the politics of mnemonic security,” *Security Dialogue*. 46(3): 221-237
- Klymenko, L., Siddi, M., eds.** (2020). *Historical Memory and Foreign Policy*, Palgrave MacMillan.
- Kasianov, G.** (2022). *Memory Crash. Politics of History in and around Ukraine, 1980s – 2010s*, Budapest – Vienna – New York: CEU Press. Pp. 349 – 38
- Tismaneanu, V., Iacob, Bogdan S. (eds.)** (2015). *Remembrance, History and Justice. Coming to Terms with Traumatic Pasts in Democratic Societies*, Budapest – New York: CEU Press.
- Berger, S., Kansteiner, W. (eds)** (2021). *Agonistic memory and the Legacy of 20th Century Wars in Europe*, Cham: Palgrave MacMillan.
- Lim, J.-H., Rosenhaft, E. (eds)**. 2021. *Mnemonic Solidarity. Global Interventions*. Cham: Palgrave MacMillan.
- Subotic, J.** (2018). “Political memory, ontological security, and Holocaust remembrance in post-communist Europe,” *European Security*, 27:3, 296-313
- Markowska, B.** (2021). *Dyskurs historyczny w mediach masowych. Reprezentacje przeszłości w polskiej i ukraińskiej sferze medialnej*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe SCHOLAR.
- Gutman, Y., Wüstenberg, J., eds.** (2023). *The Routledge Handbook of Memory Activism*, London and New York: Routledge.
- Prutsch, Markus J.** (2015). *European historical memory: policies, challenges and perspectives*. Study. European Parliament.
- Mälksoo, M.** (2009). “The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe,” *European Journal of International Relations*. Vol. 15(4): 653–680
- Andersen, Sindbæk T., Tornquist-Plewa, B. (eds.)**. (2017). *The Twentieth Century in European Memory: Transcultural Mediation and Reception*, Leiden – Boston: Brill.
- Narozhna, T.** (2022). “Misrecognition, ontological security and state foreign policy: the case of post-Soviet Russia,” Volume 76, Issue 1: 76 - 97
- Kaunert, C., Deus, Pereira J.** (2023). “EU Eastern Partnership, Ontological Security and EU- Ukraine/Russian Warfare,” *Journal of Contemporary European Studies*. Vol. 31, Issue 4: 1135 – 1146. <https://doi.org/10.1080/14782804.2023.2183182>
- Della, Salla V.** (2023). “Ontological security, crisis and political myth: the Ukraine war and the European Union,” *Journal of European Integration*. Volume 45, Issue 3 : 361 – 375. DOI:[10.1080/07036337.2023.2183396](https://doi.org/10.1080/07036337.2023.2183396)
- Innes, A. J., Steele, B. J.** (2016). “Memory, trauma and ontological security,” In: Resende E., Budryte D., eds. *Memory and Trauma in International Relations. Theories, Cases and Debates*, New York – London: Routledge. DOI:[10.1111/pops.12459](https://doi.org/10.1111/pops.12459)
- Bachleitner, K.** (2021). *Collective Memory in International Relations*, Oxford: Oxford University Press. 176 p.
- Bekus, N.** (2022). “Memory wars in postimperial settings: The challenges of transnationalism and the risks of new totalizing mnemonics,” *Memory Studies*, Vol. 15(6).
- Kasianov, G.** (2022). “The War Over Ukrainian Identity. Nationalism, Russian Imperialism, and the Quest to Define Ukraine’s History,” *Foreign Affairs*, May 4, 2022, available at: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-05-04/war-over-ukrainian-identity>

Nora, P. (1996-1998). *Realms of Memory. Rethinking the French Past. Volume 1. Conflicts and Divisions; Volume 2. The Construction of the French Past. Traditions; Vol 3. The Construction of the French Past. Symbols.* New York: Columbia University Press.

Pensky, M. (1989). "On the use and abuse of memory. Habermas, "anamnestic solidarity" an historikerstreit" *Philosophy and Social Criticism* 15 (4).

Berger, S. (2003). *The Search for Normality. National Identity and the Historical Consciousness in Germany since 1800.* Oxford: Berghahn Books. 297 p.

Troebst, S., ed., (2012). *Postdiktatorische Geschichtskulturen in Europa. Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven,* Göttingen: Wallstein Verlag, DOI:10.1017/S0037677900013930

Blacker, U., Etkind, A., and Fedor J., eds. (2013). *Memory and Theory in Eastern Europe* New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1093/EHR/CEY061>

Dvořáková, V., Milardović, A., eds. (2007). *Lustration and Consolidation of Democracy and the Rule of Law in Central and Eastern Europe,* Zagreb: Political Science Research Centre.

Stan, L., (2010). *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past,* New York: Routledge.

Kasianov, G. (2016). "Istorychna polityka i memorial'ni zakony v Ukraini: pochatok XXI stolittia," *Agora, Issue 17, pp. 63-74 [in Ukraine].*

Koposov, Nikolai. (2018). *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia,* New York: Cambridge University Press. 2018

Nekliak, A. (2024). *Memory Laws in Russia and Ukraine: A Study Report for the Research Consortium "The Challenge of Populist Memory Politics for Europe: Towards Effective Responses to Militant Legislations on the Past (MEMOCRACY)",* Copenhagen.

Kasianov, G. (2023). "In Search of A Lost Time, Decommunization in Ukraine, 2014–2020," *Problems of Post-Communism,* 71(4): 326–340.

Bakiner, Onur. (2015). *Truth Commissions: Memory, Power, and Legitimacy,* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Beattie, Andrew H. (2015). "Post-Communist Truth Commissions: Between Transitional Justice and The Politics of History," In: Stan Lavinia and Nedelsky Nadya (eds.) *Post-Communist Transitional Justice: Lessons from Twenty-Five Years of Experience.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 213–232.

Norris, Stephen M. ed. (2020). *Museums of Communism. New Memory Sites in Central and Eastern Europe,* Bloomington, IN: Indiana University Press.

Stola, D. (2012). "Poland's Institute of National Remembrance: A Ministry of memory?" In: Miller Aleksei, Limpan Maria (eds) *The Convolutions of Historical Politics.* Budapest - New York: CEU Press, pp. 45-59.

Cattaruzza, M., Zala, S. (2024). "Negotiated history? Bilateral historical commissions in twentieth-century Europe," In: Jones Harriet, Östberg Kjell, Randerad Niko (eds), *Contemporary history on trial. Europe since 1989 and the role of the expert historian.* Manchester and New York: Manchester University Press.

Van der Leeuw-Roord, J. (2008). "A common textbook for Europe? Utopia or a Crucial Challenge?" In: Bauer Jan-Patrick, Meyer-Hamme Johannes and Körber Andreas, *Geschichtslernen – Innovationen und Reflexionen. Geschichtsdidaktik im Spannungsfeld von theoretischen Zuspitzungen, empirischen Erkundungen, normativen Überlegungen und pragmatischen Wendungen. Festschrift für Bodo von Borries,* Herbolzheim: Centaurus Verlag & Media.

- Konstytutsia Ukrainy [Конституція України, 1996], <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Rumyantsev, S. (ed)** (2025). *Education and the Politics of Memory in Russia and Eastern Europe. Infested With History*. London and New York: Routledge, 2025.
- Penkala, A., Derluyn, I., Lietaert, L.,** (Winter 2020). "The Ukraine Divide," *Regions & Cohesion / Regiones y Cohesión / Régions et Cohésion*, Vol. 10, No. 3 : 125-139.
- Popson, N.** (2001). The Ukrainian History Textbook: Introducing Children to the 'Ukrainian Nation,' *Nationalities Papers* 29, no. : 325–350.
- Gajani, L., Lässig, S., Repoussi, M. (eds).** (2019). *The Palgrave Handbook of Conflict and History Education in the Post-Cold War Era*, Cham: Palgrave MacMillan.
- Yakovenko, N. ed.** (2009). Propozytsii do kontseptsii istorychnoi osvity v Ukraini. Materialy III robochoi narady z monitorynhu shkil'nykh pidruchnykiv istorii Ukrainy (Kyiv, 18 zhovtnia 2008 roku). Kyiv: Ukrainyskyi insyitut natsional'noi pamiaty. [in Ukraine].
- Sereda, V.** (2013). "Rol' shkil'noi istorychnoi osvity ta uchyteliv istorii u formuvanni mizhhrupovoi tolerantnost v Ukraini". *Visnyk ONU im. I.I. Mechnikova*, 2013, T.18.Vyp.2, Ch.2 : 25 – 33. [in Ukraine].
- Zhurzhenko, T.** (2022). "Legislating Historical memory in the Post-Soviet Ukraine," *In Elazar Barkan, Ariella Lang, eds., Memory Laws and Historical Justice: The Politics of Criminalizing the Past*, Palgrave MacMillan. Pp. 97–130.
- Kasianov, G. (2025). "History Politics in the Russian – Ukrainian Relations, the 2000s–2022: Shared Past as a Casus Belli", *Nationalities Papers* : 1–26. doi:10.1017/nps.2025.24.
- White, S., Feklyukhina, V.** (2014). «Russia and 'Europe': Elite Discourses», In: White S. et al., *Identities and Foreign Policies in Russia, Ukraine and Belarus*, Palgrave MacMillan.
- Mälksoo, M. (2023).** "The Postcolonial Moment in Russia's War Against Ukraine", *Journal of Genocide Research*, Volume 25, Issue 3-4: Special Issue on The Russian Invasion of Ukraine – Victims, Perpetrators, Justice, and the Question of Genocide : 471-481.
- Hansen, Flemming S.** (2016). "Russia's relations with the West: ontological security through conflict," *Contemporary Politics*, Vol. 22, No 3 : 359-375.
- Narozhna, T.** (2022). "Misrecognition, ontological security and state foreign policy: the case of post-Soviet Russia," Volume 76, Issue 1: 76 – 97.
- McGlynn, J.** (2023). *Memory Makers. The Politics of the Past in Putin's Russia*, London - New York - Oxfords - New Deli - Sydney: Bloomsbury Academics.
- Astrov, A.** (2012). "The 'Politics of History' as a Case of Foreign-Policy Making," In: Miller Alexei, Lipman Maria *The Convolutions of Historical Politics*, Budapest – New – York: CEO Press, pp. 117 – 140.
- Fedor, J., Kangaspuro, M., Lassila, J., Zhurzhenko, T. (eds)** (2017). (War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus, Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-66523-8>
- Miller, A.** (2003). *The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the 19th Century*. Budapest – New York: CEU Press.

Baturina, S. (2011). “Do pyannia pro predstavleniia ukrains'koi istorii v dydaktychnii literaturi Rosiis'koi Federatsii” [In Ukrainian] *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: Zbirnyk naukovykh prats*. Issue 21 : 315 – 334.

Kasianov, G. (2022). “Common Past, Different Visions: The Ukrainian-Russian Encounters Over School History Textbooks 1990s–2010s” *Bildung und Erziehung*. 75: 145-163.

Yaremchuk, V. (2024) Ukraina u shkil'niy istorii putins'koi Rosii (do 2021 r.) *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, (3), 176–196. [in Ukraine].

Plokhyy, S. (2005). *Unmaking Imperial Russia*. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History, Toronto: University of Toronto Press.

Kuchma, L. (2004). Ukraina – ne Rosiya. Vremia, 2004 [In Russian].

Kulchytsky, S. (2019). Ukrains'ko-rosiis'ka komisiiia istorykiv, Entsykopediia istorii Ukrainy: Ukraina-Ukrainci, Kn.2, Ed. Voard Smolii V.A. (head) et al. NAS of Ukraine, Institute of Ukrainian History, Kyiv: Naukova dumka, 842 p. [in Ukraine]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinsko_rosijska_komisija_istorykiv

Kasianov, G., Smolii, V., Tolochko, O. (2013). Ukraina v rosiis'komu istorychnomu dyskursi. prob lemy doslidzhennia ta interpretatsii. Kyiv. [in Ukrainian].

Hirych, Ihor. (2010). “ Sovmestnoye rossiysko-ukrainskoye posobiye oznachayet: Ukraina–eto Rossiya”, *Zerkalo nedeli*, November 5, 2010, URL: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/sovmestnoe_rossiysko-ukrainskoe_posobie_oznachaet_ukraina_eto_rossiya.html [Accessed January 24, 2024].

Halushko, Kyrylo. (2010). “Polityka zabuttya: ‘Synkhronizatsiya’ istoriyi z Rosiyyeu: zgvaltuvannya za vlasnym bazhanniam,” *Ukrayinskyi tyzhden*, November 12, 2010, www.tyzhden.ua/publication/7370 [Accessed May 12, 2023].

Etkind, Aleksandr. (2022). “Ukraine, Russia and Genocide of Minor Difference”, *Journal of Genocide Research*. 2022 doi.org/10.1080/14623528.2022.2082911

Finkel, E. (2024). *Intent to Destroy. Russia's Two Hundred Years Quest to Dominate Ukraine*, New York: Basic Books.

Kasyanov G. HISTORICAL POLICY AND ONTOLOGICAL SECURITY: CONCEPTUAL FRAMEWORKS AND ANALYTICAL OBSERVATIONS

Abstract

Objective: To introduce the concept of ontological security, as well as the notions of mnemonic anxiety and mnemonic security into academic discourse within memory studies, historiography, political science, and international relations. The article also aims to propose, as an analytical tool, a categorization of types of historical policy related to ontological security. **Methodology:** The discussion employs methods of textual analysis, historical comparative studies, neo-constructivist approaches, memory studies, and security studies. The article is interdisciplinary and is aimed at expanding the methodological toolkit of historical research and collective (cultural, social) memory studies, which simultaneously emphasizes its **novelty**. **Conclusions:** The concept of ontological security enables a non-linear understanding of empirical data and theoretical reflection. It allows for a significantly deepened research and interpretative perspective on the motives, modes of action, and outcomes of political actors' behavior in the realm of historical policy. Over the past two decades, mnemonic anxiety, associated with problems of ontological security, has transformed from a variable into a constant: mnemopolitics in all its variants—reactive, proactive, and preventive—has become a global phenomenon.

*The increase in the number of institutional actors involved in mnemo-politics, the expansion of its domains and intensity of informational influence, the digital revolution, and the growing importance of social media—all this heightens the pressure on modes of perception and the maintenance of ontological security, particularly its core component: mnemonic security. The escalation of mnemo-politics, especially in the sphere of international relations, its expansion beyond the exclusive domain of state competence, the rise of mnemonic activism, the proliferation of state institutions and civil organizations specializing in mnemopolitics, the transformation of certain forms of collective memory into state-supported civic cults, the intensification of antagonistic mnemo-politics accompanied by growing ontological anxiety—all these trends indicate that the **securitization of historical memory** is becoming an increasingly significant factor in both domestic and international politics.*

The concept of ontological security, when applied to mnemopolitics, provides useful tools for analyzing and understanding phenomena that are largely impervious to other theories and approaches focused on rational choice, strategy development, and Realpolitik-style calculations. Addressing issues of ontological anxiety allows us to grasp actions and behaviors that appear irrational or illogical from the standpoint of other theories.

The cognitive and analytical potential of the concepts of ontological and mnemonic security, the understanding of the nature of mnemonic anxiety and ways to manage it, are valuable not only for academic research in historiography, political science, and sociology (including applied fields), but also for the current analysis of politics, development of information security strategies, and responses to hybrid forms of aggression.

Keywords: Collective memory, historical policy, ontological security, mnemonic anxiety, transnational memory politics, European memory, affirmative and didactic history, master-narrative, memory wars, instrumentalization of the past.

**Kasyanov G. POLITYKA HISTORYCZNA I BEZPIECZEŃSTWO
ONTOLOGICZNE: RAMY KONCEPCYJNE I OBSERWACJE ANALITYCZNE**

Streszczenie

Cel: wprowadzenie do obiegu naukowego w badaniach nad pamięcią historyczną, historiografią, politologią i stosunkami międzynarodowymi głównych założeń koncepcji bezpieczeństwa ontologicznego, koncepcji trwogi mnemonicicznej i bezpieczeństwa mnemonicznego, a także zaproponowanie kategoryzacji typów polityki historycznej związanych z bezpieczeństwem ontologicznym. **Metodologia:** wykorzystano metody analizy tekstu, porównywalności historycznej, podejścia neokonstruktywistycznego, badań nad pamięcią oraz badań nad bezpieczeństwem. Artykuł ma charakter interdyscyplinarny, mający na celu rozszerzenie narzędzi metodologicznych badań historycznych i badań nad pamięcią zbiorową (kulturową, społeczną), co jednocześnie podkreśla jego **nowość**. **Wnioski:** Koncepcja bezpieczeństwa ontologicznego pozwala na nieliniowe rozumienie danych faktograficznych i rozważań teoretycznych, umożliwiając głębszą perspektywę badawczą i interpretacyjną motywów, sposobów działania i rezultatów działań aktorów politycznych w sferze polityki historycznej. Ta koncepcja, zastosowana do mnemopolityki, dostarcza nam użytecznych narzędzi do analizy i zrozumienia zjawisk, które są w dużej mierze nieprzeniknione dla innych teorii i podejść koncentrujących się na racjonalnym wyborze, opracowywaniu strategii i kalkulacjach w stylu Realpolitik. Zajęcie się kwestiami trwogi ontologicznej pozwala nam zrozumieć działania i czyny, które z perspektywy innych teorii wydają się irracjonalne i nielogiczne. Potencjał poznawczy i analityczny koncepcji

bezpieczeństwa ontologicznego, a co za tym idzie, bezpieczeństwa mnemotechnicznego, zrozumienie natury trwogi mnemotechnicznej i sposobów jej opanowania, jest wart wykorzystania zarówno w badaniach akademickich, w historiografii, politologii, socjologii (w tym stosowanej), jak i we współczesnej analizie polityki, rozwoju strategii bezpieczeństwa informacji i odporności na hybrydowe formy agresji.

Słowa kluczowe: *pamięć zbiorowa, polityka historyczna, bezpieczeństwo ontologiczne, trwoga mnemotechniczna, transnarodowa polityka pamięci, pamięć europejska, historia afirmatywna i dydaktyczna, narracja mistrzowska, wojny pamięci, instrumentalizacja przeszłości.*

Статтю надіслано до редколегії 21.08.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.11.2025 р.

Троян Сергій,

доктор історичних наук, професор,
професор Інституту соціологічних наук
Жешувського університету (Польща)
kattis@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3053-6530>

Румак Анета,

магістр, докторантка кафедри філософії
Жешувського університету (Польща)
rumak.an.76.09@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2718-0323>

КОРДОНИ І ПРИКОРДОННЯ В СОЦІОІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ

***Метою статті** є висвітлення сутності феномена кордонів і прикордонь у соціоісторичному вимірі, аналіз їхньої еволюції від геополітичних і адміністративних меж до складних культурних, ідентифікаційних і символічних просторів взаємодії. Автори розглядають кордон як багаторівневий конструкт, що водночас структурує простір, впорядковує соціальні взаємини та відображає цивілізаційні трансформації. **Методологічна основа дослідження** ґрунтується на міждисциплінарному підході, який поєднує історіософський, соціологічний, культурологічний і політологічний аналіз. Використано історичний і структурно-функціональний методи та принципи науковості, історизму, системності й узагальнення. **Наукова новизна.** У статті обґрунтовано положення про те, що кордон є не лише лінією розмежування, а насамперед динамічним соціальним і культурним явищем. Запропоновано трактування прикордоння як простору зустрічі, взаємодії-інтерації та цивілізаційних, етнокультурних і політичних взаємовпливів. Розкрито роль прикордонь у формуванні національних ідентичностей і в переосмисленні історичних наративів у сучасному світі. **Висновки.** Узагальнено, що кордони в соціоісторичному вимірі постають як відображення суспільних трансформацій і визначають напрям їхнього розвитку. У глобалізовану епоху вони дедалі частіше набувають гібридного характеру і поєднують фізичні, ментальні та символічні компоненти. Аналіз показує, що прикордоння перетворюється на своєрідну «лабораторію історії», де формуються нові моделі співіснування, толерантності та самоідентифікації. Розуміння соціоісторичної природи кордонів має вагоме значення для осмислення сучасних процесів у міжнародних відносинах, а також для формування стратегій подолання конфліктності й зміцнення культурного діалогу в Європі та світі.*

Ключові слова: кордон, прикордоння, соціоісторичний вимір, символічний простір, людина прикордоння, ідентичність, культурна взаємодія.

Постановка проблеми. Дослідження кордонів і прикордонь (погранич), а також ідентичності особи та груп у контексті прикордоння мають тривалу інтелектуальну традицію. Зацікавлення відповідною проблематикою значною мірою зумовлене тим, що сприйняття ролі та функцій кордонів змінювалося з плином часу під впливом геополітичних трансформацій, економічних процесів і міграційних викликів. Як зазначають редактори лексикону «Студії над кордонами і прикордоннями», еволюція уявлень про кордони є симптомом ширших суспільно-політичних змін. До Першої світової війни кордон розглядався як «орган» суверенної національної держави – лінія, що чітко відділяла одну державу від іншої; після Другої світової війни його сприймали радше як суспільно-політичний і юридичний процес, спрямований на забезпечення територіальної цілісності держави (Studia nad granicami i pograniczami, 2020, s. 9–10).

У 1970-х рр. XX ст., під впливом «культурного повороту» в гуманітарних науках, активізувалися критичні студії про кордони й ідентичність. Відтоді кордони почали трактуватися як суспільно-культурні конструкти, сформовані в процесах соціальних дискусій і практик; тобто, як символи і уявлення, що існують не лише у формі фізичних територіальних меж, але й у свідомості людей. Як слушно зазначав Е. Коен, «символічне вираження і підтвердження кордону зміцнює у людей відчуття належності до спільноти» (Cohen, 2023, p. 83).

Про важливість дослідження кордонів і прикордонь на мікрорівні наголошував А. Каппелер. Він відзначив, що започатковані працею П. Салінса в 1989 р. студії французько-німецького кордону стали прикладом того, як *border studie* відкрилися для мікроісторичних підходів. Такі дослідження аналізують вплив «межового становища» на життя населення по обидва боки кордону, а також з'ясовують, яким чином зміни державних меж позначаються на людських долях («Поверх кордону», 2010).

В останні роки натомість зростає інтерес до макрорівневих студій, що поєднують локальні перспективи з ширшими процесами соціального конструювання, деконструювання та реконструювання кордонів. Сучасні дослідження прикордонь розглядають їх як території соціальної взаємодії, де переплітаються культурні, політичні й економічні контексти. Дедалі частіше йдеться про суспільну конструкцію кордонів, про категорії приналежності, подібності й відмінності межових просторів, а також про уявлення «світу всередині» та «світу поза» межами. Кордони тепер асоціюються не лише з просторовими обмеженнями, а й з уявленнями про національну ідентичність, мову, культуру, історичну пам'ять, політичні та економічні реалії.

У сучасному Європейському Союзі досвід перетинання кордонів є нерівномірним: для одних він символізує мобільність і відкритість, для інших – обмеження та нерівність. Цей контраст підштовхує до вивчення

відмінностей у сприйнятті та досвіді прикордоння. Особливо актуалізувалося поняття «нової нормальності» в умовах війни Росії проти України, коли, як зазначають дослідники, повсякденність набуває рис екстремального існування, а питання справедливості й страждання стають складниками нового соціального досвіду (Українське суспільство в умовах війни, 2024, с. 343).

Проблематика кордонів і прикордонь, взаємодії «свого» і «чужого», а також ідентичності людини прикордоння розробляється у численних наукових працях у Польщі, Україні та поза їх межами. З-поміж дослідників, які зробили суттєвий внесок у вивчення цих питань, варто відзначити Г. Бабінського, О. Бенчак, П. Бурдье, М. Гольку, М. Зелінську, Зб. Курча, Є. Нікіторовича, А. Садовського, І. Чорновола, К. Шестакову – тематика простору, фронтів, кордонів і прикордонь; Я. Верменич, Б. Гудя, М. Дністрянського, А. Каппелера І. Кононова, Р. Коцана, В. Кравченка, Е. Новіцьку, А. Рібера, Т. Чаркіну – історичні й теоретико-концептуальні засади кордонів, регіонів, погранич; Б. Вальденфельса, Д. Вояковського, А. Гуревича, А. Киридон, Е. Коена, О. Кривицьку, Л. Нагорну, П. Нора, Я. Поліщука, Ц. Тодорова – проблематика «свого» і «чужого», індивідуальної та колективної пам'яті й «місць пам'яті», кордонів фізичних і символічних або уявних (ментальних); П. Длугоша, О. Майбороду, А. Малеху, А. Румак, С. Трояна, В. Трояна, О. Яворську – питання регіональної ідентичності й ідентичності людини прикордоння.

У Білостоцькому університеті (Республіка Польща) регулярно видається періодичне наукове видання «Пограниччя. Суспільні студії», де публікуються результати міждисциплінарних досліджень прикордонних територій. Важливим академічним майданчиком стала також Міжнародна конференція в Санокі (Республіка Польща) «На прикордонні культур і народів», яка вже майже півтора десятиліття об'єднує польських, українських і європейських науковців; результати її роботи відображені у серії томів під однойменною назвою.

До новітніх здобутків належать дисертаційні дослідження, захищені у 2023 р. в Жешувському університеті (Республіка Польща). Зокрема, праця М. Кісали-Беднаж присвячена проблемам колективної пам'яті та наративної ідентичності колишніх мешканців уже неіснуючих міст Підкарпатського воєводства, а дослідження І. Слоти аналізує національну ідентичність українських студентів у південно-східній Польщі на основі порівняльного аналізу результатів опитувань 2014 і 2022 рр. (Kaźmierska, 2023; Ślota, 2022).

Попри велику кількість наукових праць, проблема кордонів і прикордонь залишається відкритою для нових підходів і міждисциплінарних інтерпретацій. Як слушно наголошує Я. Верменич, рівень заглиблення в історичні, культурологічні, соціологічні, антропологічні та політико-географічні аспекти кордонності все ще залишається недостатнім.

Недостатньо розробленими є також питання порубіжної ментальності, феномену прикордонної культури, явищ маргіналізації та еволюції концепту «порубіжності» в історії ідей (Верменич, 2011, с. 29).

Мета статті полягає у встановленні співвідношення між кордонами та прикордонними територіями в контексті їх соціоісторичного виміру.

Виклад основного матеріалу. Кордони в соціоісторичному вимірі. Проблема визначення кордонів – як реальних, так і символічних – завжди була складною та багатовимірною. Їхні межі часто виявляються умовними, історично змінними, а нерідко й суто уявними. Кордони можуть бути невлвовимими, затертими, а їхню протяжність складно точно окреслити. Не завжди зрозуміло, де саме проходить лінія розмежування, які ознаки характеризують об'єкти з одного й іншого боку. П. Бурд'є зазначав, що «відчуття кордону» як «відчуття статусу» і «дистанції», тобто усвідомлення того, що дозволено, а що – ні, є невід'ємною частиною структури соціального простору (Беседіна, 2018, с. 148).

Ці міркування стосуються не лише просторових, а й часових кордонів. Складно визначити, де завершується одна історична епоха і починається інша, чи відбувається цей перехід одночасно у всіх сферах життя. На думку М. Гольки, питання полягає в тому, «які існують подібності й різниці між буттями, чи дане буття більш поєднується з іншими, чи відрізняється від них, і де між ними можна визначити можливі кордони» (Golka, 2010, s. 261). Кордони, навіть умовні, функціонують як соціальні й культурні лінії, що позначають відмінності, поділи та позиції сторін – осіб, груп, культур чи держав.

Соціоісторичне осмислення феномену кордонів передбачає врахування їхнього конкретно-історичного контексту, багатофункційності та внутрішньої неоднорідності. Кордони можуть виступати як фізичні чи символічні бар'єри, що виконують політичні, економічні та культурні функції. Їхнє формування зумовлюється як природними чинниками – гірськими пасмами, річками, морськими берегами, – так і соціокультурними взаємодіями між групами. Часто вони встановлюються зовнішніми силами імперського характеру, що призводить до конфліктів і суперечок. Таким чином, кордони можуть сприйматися як тягар або як необхідна умова впорядкування простору.

У випадку державних і геополітичних кордонів важливо розуміти їхню арбітральність і залежність від співвідношення сил. Вони є вразливими до політичних, економічних і культурних процесів у суміжних регіонах, а будь-яке зміцнення чи послаблення цих факторів може призвести до їх зміни. Саме тому прикордонні війни часто стають наслідком тривалих міждержавних або міжрегіональних суперечок.

М. Голька запропонував типологію кордонів у контексті міжлюдських відносин (Golka, 2010, s. 262):

1. Кордон як «окоп» – найжорсткіший тип, який повністю розділяє сторони без можливості співпраці.

2. Кордон як «ріка» – пасивна межа, що водночас розділяє й поєднує; сторони знають одна про одну, але не вступають у відкритий конфлікт.

3. Кордон як «стіна» – вияв ізоляції чи сегрегації; сторони усвідомлюють власну відмінність, але уникають конфронтації.

4. Кордон як «паркан» – символічна межа, яка допускає контакт і навіть взаємопроникнення культур.

5. Кордон як «вулиця» – простір співіснування, у якому сторони визнають право іншого бути присутнім.

Кордони рідко бувають симетричними. Одна сторона часто має більшу свободу перетину, ніж інша (наприклад, Ізраїль – Палестинська автономія). Крім того, кордони – це не лише лінії, а й ширші території, де розгортається взаємодія влади, культури, ідентичності. Вони можуть бути як фізичними зонами контролю, так і символічними просторами, у яких проявляється влада у формі дискурсу, заборони чи опору (Donnan, & Wilson, 2007, s. 69).

На думку А. Киридон і С. Трояна, сучасні європейські кордони набули нових змістів унаслідок трансформацій після завершення Холодної війни. Йдеться насамперед про розпад СРСР, розширення НАТО, створення Європейського Союзу та формування Шенгенського простору й розвиток транскордонної співпраці (Kurydon, & Trojan, 2014, s. 14). У цьому контексті вони пропонують розглядати, зокрема, географічний (політично-територіальний), геополітичний (військово-політичний), транскордонний або єврорегіональний (наддержавний), ідентичнісний (цивілізаційний), фінансовий (економічний), демократичний (ціннісний) виміри кордонів.

Перетин кордонів – це не лише фізичний акт, а й психологічний досвід. Під час перетину відбуваються зміни у свідомості, системі цінностей і поведінці особи. Р. Капусцінський описував цей момент як подію великого емоційного напруження: «Я задумувався над тим, що ми переживаємо, коли перетинаємо кордон. Що відчувається? Про що думається? Це повинен бути момент великої емоції, хвилювання, напруженості. Як там – на тому боці? Мабуть, інакше. Але що це означає: інакше? Який воно має вигляд? На що схоже? А може, воно ні на що не схоже з того, що я знаю, і тому незрозуміле, неуявлюване» (Kapuściński, 2004, s. 13). Цей досвід інакшості є важливим для розуміння соціальної природи кордонів, адже вони завжди співвідносяться з образом «іншого».

Сучасні дослідження також наголошують на появі «невидимих» і «віртуальних» кордонів, що визначають соціальні дистанції без фізичної присутності. «Кордони, хоч як надійно вони охороняються, – відзначила Я. Верменич, – ніколи не були непроникними; частіше вони самі виступають в ролі контактних зон. Для культурних обмінів ця обставина мала подеколи

вирішальне значення, бо на порубіжжі формувався новий тип особи і багато в чому відмінний тип суспільних відносин» (Верменич, 2011, с. 31).

У добу глобалізації кордони змінили свій характер. Вони стали водночас і більш проникними, і більш складними. Фізичні бар'єри поступаються місцем символічним, культурним, інформаційним. У цьому контексті виникає явище «нетериторіального» перетину або контактів типу *IP-to-IP*, що заміщують безпосереднє спілкування *face-to-face*. Такі цифрові взаємодії створюють умови для знайомства з «іншим» без посередників і без тиску групових стереотипів. Водночас ці інтеракції дозволяють зберігати відчуття власної територіальності та «нетериторіального» перетину кордонів, спілкування з іншою культурою залишаючись у своїй країні, місті чи в будинку (Lis, 2008, s. 44–45).

Підсумовуючи, слід констатувати, що кордони в соціоісторичному вимірі є не лише географічними, а насамперед соціокультурними феноменами. Вони можуть виступати в якості чинника розвитку або перешкоди, простору відчуження чи поля комунікації. Р. Альба справедливо зазначав: «Кордони окреслюють різні індивідуальної та колективної ідентичності так, що індивіди постійно усвідомлюють, з якого боку кордону вони знаходяться» (Alba, 2005, p. 22). У цьому сенсі межі набувають не стільки географічних, просторових властивостей, скільки ідентифікаційних характеристик.

Прикордоння в соціоісторичному вимірі. Прикордоння є складним соціокультурним явищем, що поєднує просторові, політичні, культурні та ідентифікаційні виміри. Воно має різні ознаки, функції та способи розмежування і водночас поєднання людей, груп, культур. На відміну від кордону, який зазвичай фіксує межу, прикордоння має більш реальний і динамічний характер, оскільки відображає безпосередню контактну зону соціальних взаємодій. Території, прилеглі до державних меж, вирізняються особливою «межевою соціальністю» або специфічним типом соціальної поведінки, ментальності та комунікацій, що формуються під впливом взаємодії різних культурних і політичних традицій (Gupta, & Ferguson, 1997, p. 1–46).

Згідно конструктивістського підходу, прикордоння розглядається у якості соціального конструкту, що формується як унаслідок свідомих політичних і культурних дій, так і «самоорганізовано», тобто упродовж тривалих історичних періодів під впливом структурних чинників. У цьому розумінні кордон є створеним чи сконструйованим суспільним інститутом, який водночас впливає на ідентичність, систему цінностей і життєві орієнтири людини (Бенчак, 2021, с. 64). Найширше прикордоння можна розуміти як зустріч «Я» з «Іншим» – особистості, групи чи культури з чужим, невідомим, інакшим. Така зустріч, за своїм змістом, є неминучою і становить сутність людського співіснування. Прикордоння виступає

простором діалогу між парадигмами, де розгортається рефлексія над цінностями, ідентичністю, толерантністю й комунікацією.

Р. Козеллек розглядав прикордоння як часово-просторову площину, на якій стикаються різні історичні пласти з потенційними лініями розлому, що можуть актуалізуватися у момент соціальної чи політичної напруги (Козеллек, 2006, с. 22). У свою чергу, М. Голька визначав прикордоння як територію взаємодії між соціальними суб'єктами, розташованими по обидва боки кордону. Цей підхід розвиває В. Кравченко, наголошуючи, що прикордоння завжди передбачає відкриття нового, адже на нього можна дивитися з багатьох перспектив (Кравченко, 2020).

Проблема дефініювання прикордоння лишається однією з найбільш дискусійних. А. Садовський пропонує трактувати його у трьох основних аспектах: а) як територію або простір; б) як сферу суспільно-культурних контактів; в) як форму суспільної свідомості (Sadowski, 1995, s. 35). На його думку, прикордоння є простором «перехідних культур» з постійним змішуванням і взаємопроникненням традицій. Культурні межі тут не мають дихотомічного характеру, адже на одній території переплітаються мовні, релігійні, історичні й етнічні критерії, що створює ефект багатовимірної ідентичності. Таким чином, ідентифікація з прикордонням, є розмитотою, амбівалентною, часто позначеною станом «міжкультурної невизначеності».

М. Бахтін, розвиваючи культурно-філософський вимір цієї проблеми, підкреслював, що всі галузі культури існують на межах чи пограничах: вони взаємопроникають і перетинаються, утворюючи мережу постійного діалогу (Witkowski, 2000, s. 99). Людина постійно живе «на прикордонні» – між власним і чужим, між усталеним і невизначеним. Прикордоння треба означити як простір диференціацій і зустрічей, де «можна порівнювати, відкривати, дивуватися чи вести переговори» (Grzybowski, 2009, s. 57). Залежно від рівня суспільної свідомості, можна виокремити зовнішні та внутрішні прикордоння. Перші зумовлені територіальними і політичними факторами, а другі існують усередині тієї самої спільноти у вигляді соціокультурних, етнічних або мовних поділів (Nowicka, 1999, s. 13-22).

У науковій традиції (див., напр.: Nikitorowicz, 1995, s. 11) прикордоння характеризують у чотирьох основних вимірах:

1. Територіальний вимір – простори, на яких співіснують дві чи більше культурні групи (національні, етнічні, мовні, релігійні). Це периферійні зони, що розташовані біля державних меж і віддалені від політичних центрів, де ухвалюються ключові рішення.

2. Змістовно-культурний вимір – система норм, звичаїв і традицій, що регулюють міжкультурне співіснування. Ці правила створюють можливість вибору між кількома культурними моделями та формують феномен «серединної культури», тобто культури компромісу і взаємного пристосування.

3. Інтерактивний вимір – процес і результат міжлюдського спілкування, побудованого на основі переговорів, культурного діалогу та спільного символічного спадку. Це перехід від монологу до діалогу чи полілогу культур, від стереотипів до взаєморозуміння.

4. Індивідуальний вимір – особистісне прикордоння, де людина визначає своє місце між локальною ідентичністю («мала батьківщина») та ширшими національними чи цивілізаційними колами. Це простір індивідуального зростання і творення власного «внутрішнього світу».

Я. Верменич пропонує систематизацію типів прикордонь за їхніми функціями (Верменич, 2021, с. 58–59). Вона виокремлює: а) стикове прикордоння, де домінує бар'єрна функція; б) перехідне прикордоння, орієнтоване на культурну взаємодію; в) фронтірне прикордоння, що має характер регіону освоєння. При цьому, залежно від ступеня культурної дистанції між спільнотами, прикордоння можуть бути культурно-варіативними або культурно-протиставленими, а за характером домінуючих культур – бікультурними, полікультурними, симетричними чи асиметричними.

Таким чином, можна стверджувати, що кордони виступають як маркер організації особливої реальності, а специфіка існування зони кордону зумовлює феноменологію соціокультурного пограниччя. Прикордоння в соціоісторичному вимірі є не лише географічним простором, а й динамічним соціокультурним феноменом, де формуються нові ідентичності, наративи і типи міжлюдських взаємин. Воно поєднує простір зустрічі та простір напруги, а його вивчення дає змогу глибше зрозуміти механізми культурної взаємодії, трансформації ідентичностей і соціальної адаптації у світі, який дедалі частіше постає «пограничним».

Співвідношення між кордонами і прикордоннями. Взаємозв'язки між кордонами та прикордоннями і між прикордоннями й територіями, мають як спільні риси, так і суттєві відмінності. Кордон і прикордоння – це не лише просторові категорії, а й соціокультурні взаємозалежні феномени. М. Голька резонно підкреслив, що прикордоння передусе встановленню кордону в історичному сенсі (див.: Golka, 2010, s. 280-282): воно виникає там, де вже існує зона взаємодії між групами, а сам кордон є наслідком процесу осілої людських спільнот і спроб інституційного впорядкування їхніх взаємин. Кордон, у цьому контексті, постає результатом еволюції соціальної потреби регулювати суперництво за обмежені ресурси на основі формування засад просторової, політичної та культурної організації суспільства.

Кордони можуть мати різні типи й рівні дії – від локальних до глобальних, від природних до символічних. Ю. Хлебовчик, аналізуючи соціальні функції кордонів, виокремлював ступені їх проникності, що відображають міру відкритості суспільства до зовнішніх контактів

(Chlebowczyk, 1983). Автор підкреслював, що спостерігається або чіткі межі, що визначають території співіснування окремих груп, напр., словаків і угорців (стикові прикордоння), або відсутність чіткої демаркаційної лінії: так відбувається тоді, коли певну територію населяють споріднені спільноти з мовно-етнічного погляду, як серби і хорвати (перехідні прикордоння).

Г. Бабінський, продовжуючи цю лінію, наголошував, що ступінь проникності кордону безпосередньо впливає на характер прикордоння: відкриті межі стимулюють комунікацію й обмін, а закриті продукують ізоляцію, упередження та культурну замкненість (Babiński, 2001, s. 69-82). Він виокремлював концепцію старого і нового прикордоння. Перше має рестрикційні кордони (це радше стикове прикордоння, з виразними територіальними і культурними межами, з великими цивілізаційними дистанціями між спільнотами, які їх населяють), друге пов'язується з вільнішими кордонами (перехідне прикордоння, значне проникання культур).

Динаміка ставлення до кордону змінюється залежно від політичних контекстів. Й. Мілуска, посилаючись на дослідження А. Саксона 2003 р., зазначає, що перед вступом Польщі до Європейського Союзу серед мешканців польсько-німецького прикордоння переважало відчуття настороженості до німців, яких сприймали як потенційну загрозу. Однак після розширення ЄС і зменшення бар'єрної функції західного кордону це ставлення поступово трансформувалося: «німецькість» почала сприйматися не як «чужість», а як «кіншість» – відмінність, з якою можна співіснувати (Miluska, 2018 s. 58–59).

Процеси глобалізації, що охопили практично всі сфери, призвели до відкриття багатьох державних кордонів і послаблення контролю за рухом людей, капіталу й ідей. Кордони перестали виконувати ті самі функції, які мали ще в кінці ХХ ст. Проте паралельно з процесом розмивання меж спостерігається й зворотна тенденція до посилення охорони кордонів, їх «ущільнення» у стратегічно вразливих регіонах. Таким чином, у сучасному світі одночасно відбуваються процеси відкриття та закриття, що створює поліфонію кордонних і прикордонних станів. Водночас не можна нехтувати й тим фактом, що «прикордоння все частіше виступає в якості об'єкта експансіоністських зазіхань та плацдарму для проведення різноманітних акцій, так чи так спрямованих на підри夫 національної незалежності та територіальної цілісності сучасних суверенних держав» (Контроверсійні практики розвитку прикордоння, 2021, с. 7).

Польська наукова традиція пропонує розширене розуміння прикордоння, не обмежене державними границями. Йдеться про символічні кордони, що можуть існувати поза фізичним простором, але визначають структуру культурних взаємодій і соціальної пам'яті. Такі «фантомні кордони» є спадком історичних поділів, зміщень або ліквідацій державних

меж і залишають відбиток у соціальній свідомості місцевих спільнот. Це так звані громади «довгого тривання», у яких етнічна й культурна різноманітність співіснує з множинністю соціокультурних меж. У таких випадках прикордоння може виникати навіть далеко від сучасного державного рубежу, якщо простір зберігає пам'ять про минулі розмежування.

Отже, прикордоння охоплюють місця, які можна сприймати і ділити територіально, просторово, ментально; вони визначені конкретними кордонами або уявлені. А. Садовський вважає, що окремі прикордоння можна трактувати як реальні території, розміщені в конкретному просторі, а також як уявлені території – стійкі конструкти в суспільній свідомості (Sadowski, 2019, s. 37.). Водночас будь-яке прикордоння, реальне чи символічне, не можна відривати від державного виміру: воно завжди передбачає наявність владного компонента, адже саме держава визначає режим функціонування своїх меж.

В українській історичній науці й гуманітаристиці загалом вагоме значення має підхід Я. Верменич (Верменич, 2012, с. 90). Вона акцентує увагу на «новому баченні пограниччя» – не лише як специфічного ареалу людського буття, а як динамічного простору взаємодії, що має власні ресурси розвитку й продукує нові типи особистості. У цьому просторі «чужий» постійно присутній поруч, тому ставлення до нього варіюється від «іншого» до «ворога», але зрештою переважає орієнтація на контакт і діалог. Саме у взаємодії народжуються соціокультурні інновації, що підсилюють потенціал регіонів по обидва боки кордону. Так формується особливий тип регіональної ідентичності, у якій кордон сприймається не лише як «рубіж» чи «периферія», а як «відкриті ворота», тобто простір міжкультурної комунікації та взаємовпливів.

Загалом, попри символічне наповнення, територіальний аспект залишається невід'ємним компонентом прикордоння. Утім, не кожен контакт культур можна назвати прикордонним: у добу глобалізації, коли просторові й комунікаційні бар'єри зменшуються, точки міжкультурного дотику множаться – від великих міст до летовищ і цифрових платформ. Тому доцільно зберегти поняття «прикордоння» для опису сталих, тривалих форм взаємодії, що ґрунтуються на постійному проживанні спільнот, а не на короткочасному контакті. Різноманітність прикордонь зумовлює різні підходи до їхнього осмислення в соціоісторичній перспективі. Кордон тут постає не лише лінією розмежування, а й каталізатором розвитку культурної ідентичності, соціальної адаптації та просторового і символічного діалогу.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що феномен кордону та прикордоння є не лише географічною або політико-адміністративною категорією, а насамперед соціоісторичним конструктом, який постійно перебуває в еволюції, трансформації, динаміці. У різні епохи кордони

виконували різні функції – від оборонних і сакральнo-символічних у традиційних суспільствах до ідентифікаційних, економічних і комунікаційних у модерних і постмодерних контекстах. Вони формувалися не лише як просторові лінії поділу, а як своєрідні зони зустрічі культур, інтересів, мов, релігій і соціальних практик. У ході таких інтеракцій народжувалися нові ідентичності та типи взаємодії.

У соціоісторичному вимірі кордони виявляють амбівалентну природу: з одного боку, вони забезпечують упорядкування простору, політичну стабільність і безпеку, а з іншого – виступають осередками конфліктності, конкуренції, стигматизації «іншого». Саме тому прикордоння варто розглядати не лише як периферію державного суб'єкта, а також у якості лабораторії історичних процесів, де відбувається перехрещення імперських, національних і цивілізаційних траєкторій.

Упродовж історії поняття кордону зазнавало істотної еволюції: від «лінії розмежування» до «простору взаємодії» та «місця пам'яті». У XX–XXI ст. процеси глобалізації, регіональної інтеграції й одночасної фрагментації політичного простору привели до глибокої трансформації кордонів. Вони дедалі частіше набувають гібридного характеру, поєднуючи фізичну, культурну, віртуальну та ментальну компоненти. У цьому сенсі сучасні кордони функціонують як соціальні інститути, що визначають не лише мобільність людей, капіталів і товарів, а й моделі колективної пам'яті, уявлення про національну безпеку, історичну справедливість і культурну спадкоємність.

Таким чином, у соціоісторичній перспективі кордони та прикордоння постають не як статичні межі, а як динамічні структури, які одночасно віддзеркалюють і спрямовують історичний розвиток суспільств. Їхнє вивчення дає змогу глибше зрозуміти сучасні історичні процеси доби глобальних трансформацій, коли кордони дедалі частіше існують у кіберпросторі, комунікаційних мережах, сфері інформаційної безпеки та медійному дискурсі. Особливо важливими і перспективними, на наш погляд є кілька напрямків. Насамперед йдеться про порівняльне дослідження прикордонь різних цивілізаційних ареалів для виявлення універсальних і специфічних закономірностей функціонування кордонів у контексті культурного взаємопроникнення. Також для нас не лише академічне, а й суспільно-практичне значення має дослідження українського прикордоння як простору взаємодії історичних досвідів і ціннісних систем, зокрема в контексті протидії російській агресії, що радикально вплинула на сприйняття кордонів і прикордонних територій крізь призму захисту державного суверенітету і територіальної цілісності.

Подяка. Висловлюємо вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бенчак, О. (2021). Соціологічні виміри кордонів і транскордонних взаємодій: дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 239 с.

Бесєдіна, Г. (2018). Порівняльний аналіз основних концепцій у філософії Норберта Еліаса і П'єра Бурдьє, с. 145–150. Режим доступу: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2018/ephd_2018_4_2/25.pdf

Верменич, Я. (2011). Історична лімологія: проблеми концептуалізації. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Вип. 5. С. 29–48.

Верменич, Я. (2012). Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Вип. 6. С. 67–90.

Верменич, Я. (2021). Кордони та пограниччя в дискурсивному просторі соціогуманітаристики: теоретичні проєкції. *Вісник НАН України*. № 7. С. 55–70.

Козеллек, Р. (2006). Часові пласти. Дослідження з теорії історії, Дух і літера, Київ, 429 с.

Контроверсійні практики розвитку прикордоння (2021): світовий досвід узгодження суперечностей. Науково-аналітична доповідь. А.І. Кудряченко (кер. авт. колективу), В.В. Солошенко, О.Ф. Деменко [та ін.], Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», Київ, 192 с.

Кравченко Володимир (2020). «Люди, які й досі живуть в символічному світі, вважаючи, що, змінивши символи, вони змінюють соціальну реальність». Режим доступу: <https://uamoderna.com/jittepis-istory/volodymyr-kravchenko/>

«Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження, форум. (2010). Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lepiavko_Serhii/Poverkh_kordonu_kontseptsia_prykordonn_ia_iak_obiekt_doslidzhennia.pdf

Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія, С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, член.-кор. НАН України, д. соц. н. С. Дембіцького, Інститут соціології НАН України, Київ, 450 с.

Alba, R. (2005). Bright vs. blurred boundaries: Second-generation assimilation and exclusion in France, Germany, and the United States, *Ethnic and Racial Studies*, 28 (1), pp. 20–49.

Babiński, G. (2001). Pogranicza stare i nowe. Ciągłą zmiana procesów społecznych, In K. Krzysztofka & Sadowski A. (red.), *Pogranicza etniczne w Europie. Harmonia i konflikty*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, ss. 69–82.

Chlebowczyk, J. (1983). O prawie do bytów małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII wieku do początków XX wieku), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 475 s.

Cohen, A.R. (2023). Symboliczne konstruowanie wspólnoty, przekł. K. Siekierski, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa, 190 s.

Donnan, H., & Wilson, T. (2007). Granice tożsamości, narodu, państwa, przeł. M. Głowacka-Grajper, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 235 s.

Golka, M. (2010). Imiona wielokulturowości, Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa, 482 s.

Grzybowski, P. (2009). Edukacja europejska – od wielokulturowości ku międzykulturowości, Oficyna Wydawnicza Implus, Kraków, 476 s.

Gupta, A., & Ferguson, J. (1997). Discipline and practice: “the field” as site, method, and location in anthropology, In A. Gupta & Ferguson J. (Eds.), *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science*, Univ. Calif. Press, Berkeley, pp. 1–46.

Kapuściński, R. (2004). Podróże z Herodotem, Wydawnictwo Znak, Kraków, 118 s.

Kaźmierska, K. (2023). Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Marty Kisały–Bednarz pt. „Pamięć przeszłości a tożsamość narracyjna byłych mieszkańców nieistniejących miejscowości w województwie podkarpackim oraz ich potomków”, available at: <https://www.ur.edu.pl/files/ur/import/private/22/Postepowania/207%20Recenzja%201.pdf>

Kyrydon, A., & Trojan, S. (2014). Granice i pogranicze współczesnej Europy: dynamiczne pole oddziaływania w wymiarze tożsamości i pamięci historycznej, In *Na pograniczach. Pamięć-historia-kultura*, t. II, pod red. A. Chudzik, D. Wojakowskiego, Państwowa Wyższa szkoła Zawodowa im. Jana Grodka, Sanok, ss. 11–30.

Lis, A. (2008). Ku „nowemu” pograniczu: zagadnienia granicy i inności w rozważaniach nad współczesnym pograniczem, *Pogranicze. Studia Społeczne*, T. XIV, ss. 31–49.

Miluska, J. (2018). Pogranicze w życiu jednostki i grup społecznych – fakty i kontrowersje, *Człowiek i społeczeństwo*, T. XLV, ss. 47–66.

Nikitorowicz, J. (1995). Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa, Wydawnictwo Trans Humana, Białystok, 178 s.

Nowicka, E. (1999). Badanie pogranicza. Kilka propozycji metodologicznych, *Pogranicze. Studia Społeczne*, T. 8, S. 13–22.

Sadowski, A. (1995). Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców, Trans Humana, Białystok, 269 p.

Sadowski, A. (2019). Społeczeństwo wielokulturowe z perspektywy pogranicza, *NOMOS*, Kraków, 252 s.

Ślota, I. (2022). Tożsamość narodowa ukraińskich studentów studiujących w południowo-wschodniej Polsce. Praca doktorska, Rzeszów, 525 s. available at: <https://repozytorium.ur.edu.pl/server/api/core/bitstreams/810a8b5f-30b5-4a5f-9383-4b0e5b838527/content>

Studia nad granicami i pograniczami. (2020). Leksykon, pod red. E. Opiłowskiej, M. Dębickiego, K. Dolińskiej i innych, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 522 s.

Witkowski, L. (2000). Uniwersalizm pogranicza. O semiotyce kultury Michaiła Bachtina w kontekście edukacji, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 234 s.

References

Benchak, O. (2021). Sotsiologichni vymiry kordoniv i transkordonnykh vzayemodiy: dys. ... kand. sots. nauk: 22.00.04, L'viv's'kyy natsional'nyy universytet imeni Ivana Franka, L'viv, 239 s. [In Ukrainian].

Besyedina, H. (2018). Porivnyal'nyy analiz osnovnykh kontseptsiy u filosofiyi Norberta Eliasa i P'yera Burd'ye, s. 145–150. Rezhym dostupu: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2018/ephd_2018_4_2/25.pdf. [In Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2011). Istorychna limolohiya: problemy kontseptualizatsiyi. *Rehional'na istoriya Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statey*. Vyp. 5. Ss. 29–48. [In Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2012). Pohranychchya yak sotsiokul'turnyy fenomen: prostorovyy vymir. *Rehional'na istoriya Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statey*. Vyp. 6. Ss. 67–90. [In Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2021). Kordony ta pohranychchya v dyskursyvnomu prostori sotsiohumanitarystky: teoretychni proyeksii. *Visnyk NAN Ukrainy*, № 7. Ss. 55–70. [In Ukrainian].

Kozellek, R. (2006). Chasovi plasty. Doslidzhennya z teoriiy istoriyi, Dukh i literatura, Kyiv, 429 s. [In Ukrainian].

Kontroversiyni praktyky rozvytku prykordonnya (2021): svitovyy dosvid uz-hodzhennya superechnostey. Naukovo-analitychna dopovid'. A.I. Kudryachenko (ker. avt. kolektyvu), V.V. Soloshenko, O.F. Demenko [ta in.], Derzhavna ustanova «Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrainy», Kyiv, 192 s. [In Ukrainian].

Kravchenko Volodymyr (2020). «Lyudy, yaki y dosi zhyvut' v symvolichnomu sviti, vvazhayut', shcho, zminyvshy symvoly, vony zminyuyut' sotsial'nu real'nist'». Rezhym dostupu: <https://uamoderna.com/jittepis-istory/volodymyr-kravchenko/>. [In Ukrainian].

«Poverkh kordonu»: kontseptsiya prykordonnya yak ob'yekt doslidzhennya, forum. (2010). Rezhym dostupu: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lepiavko_Serhii/Poverkh_kordonu_kontseptsii_prykordonnia_iak_obiekt_doslidzhennia.pdf?. [In Ukrainian].

Ukrayins'ke suspil'stvo v umovakh viyny. Rik 2024: Kolyktyvna monohrafiya, S. Dembits'kyy, O. Zlobina, N. Kostenko ta in.; za red. chlen. kor. NAN Ukrainy, d. filos. n. Ye. Holovakhy, chlen.-kor. NAN Ukrainy, d. sots. n. S. Dembits'koho, Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrainy, Kyiv, 450 s. [In Ukrainian].

Alba, R. (2005). Bright vs. blurred boundaries: Second-generation assimilation and exclusion in France, Germany, and the United States, *Ethnic and Racial Studies*, 28 (1), pp. 20–49. [In English].

Babiński, G. (2001). Pogranicza stare i nowe. Ciągłą zmiana procesów społecznych, In K. Krzysztofka & Sadowski A. (red.), *Pogranicza etniczne w Europie. Harmonia i konflikty*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, ss. 69–82. [In Polish].

Chlebowczyk, J. (1983). O prawie do bytów małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII wieku do początków XX wieku), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 475 s. [In Polish].

Cohen, A.R. (2023). Symboliczne konstruowanie wspólnoty, przekł. K. Siekierski, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa, 190 s. [In Polish].

Donnan, H., & Wilson, T. (2007). Granice tożsamości, narodu, państwa, przeł. M. Głowacka-Grajper, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 235 s. [In Polish].

Golka, M. (2010). *Imiona wielokulturowości*, Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa, 482 s. [In Polish].

Grzybowski, P. (2009). *Edukacja europejska – od wielokulturowości ku międzykulturowości*, Oficyna Wydawnicza Implus, Kraków, 476 s. [In Polish].

Gupta, A., & Ferguson, J. (1997). Discipline and practice: “the field” as site, method, and location in anthropology, In A. Gupta & Ferguson J. (Eds.), *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science*, Univ. Calif. Press, Berkeley, pp. 1–46. [In English].

Kapuściński, R. (2004). *Podróże z Herodotem*, Wydawnictwo Znak, Kraków, 118 s. [In Polish].

Każmierska, K. (2023). Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Marty Kisały-Bednarz pt. „Pamięć przeszłości a tożsamość narracyjna byłych mieszkańców nieistniejących miejscowości w województwie podkarpackim oraz ich potomków”, available at: <https://www.ur.edu.pl/files/ur/import/private/22/Postepowania/207%20Recenzja%201.pdf>. [In Polish].

Kyrydon, A., & Trojan, S. (2014). Granice i pogranicze współczesnej Europy: dynamiczne pole oddziaływania w wymiarze tożsamości i pamięci historycznej, In *Na pograniczach. Pamięć-historia-kultura*, t. II, pod red. A. Chudzik, D. Wojakowskiego, Państwowa Wyższa szkoła Zawodowa im. Jana Grodka, Sanok, ss. 11–30. [In Polish].

Lis, A. (2008). Ku „nowemu” pograniczu: zagadnienia granicy i inności w rozważaniach nad współczesnym pograniczem, *Pogranicze. Studia Społeczne*, T. XIV, ss. 31–49. [In Polish].

Miluska, J. (2018). Pogranicze w życiu jednostki i grup społecznych – fakty i kontrowersje, *Człowiek i społeczeństwo*, T. XLV, ss. 47–66. [In Polish].

Nikitorowicz, J. (1995). *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, Wydawnictwo Trans Humana, Białystok, 178 s. [In Polish].

Nowicka, E. (1999). Badanie pogranicza. Kilka propozycji metodologicznych, *Pogranicze. Studia Społeczne*, T. 8, S. 13–22. [In Polish].

Sadowski, A. (1995). *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Trans Humana, Białystok, 269 p. [In Polish].

Sadowski, A. (2019). *Spółczesność wielokulturowa z perspektywy pogranicza*, NOMOS, Kraków, 252 s. [In Polish].

Ślota, I. (2022). *Tożsamość narodowa ukraińskich studentów studiujących w południowo-wschodniej Polsce*. Praca doktorska, Rzeszów, 525 s. available at: <https://repozytorium.ur.edu.pl/server/api/core/bitstreams/810a8b5f-30b5-4a5f-9383-4b0e5b838527/content>. [In Polish].

Studia nad granicami i pograniczami. (2020). *Leksykon*, pod red. E. Opiłowskiej, M. Dębickiego, K. Dolińskiej i innych, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 522 s. [In Polish].

Witkowski, L. (2000). *Uniwersalizm pogranicza. O semiotyce kultury Michaiła Bachtina w kontekście edukacji*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 234 s. [In Polish].

Troyan S., Rumak A. BORDERS AND BORDERLANDS IN THE SOCIO-HISTORICAL DIMENSION

Abstract

The aim of the article is to highlight the essence of the phenomenon of borders and borderlands in the socio-historical dimension, to analyze their evolution from geopolitical and administrative boundaries to complex cultural, identification and symbolic spaces of interaction. The authors consider the border as a multi-level construct that simultaneously structures space, organizes social relations and reflects civilizational transformations. **The methodological basis of the study** is based on an interdisciplinary approach that combines historiosophical, sociological, cultural and political analysis. Historical and structural-functional methods and principles of scientificity, historicism, systematics and generalization are used. **Scientific novelty.** The article substantiates the position that the border is not only a line of demarcation, but primarily a dynamic social and cultural phenomenon. The interpretation of the borderland as a space of meeting, interaction-interaction and civilizational, ethnocultural and political mutual influences is proposed. The role of borders in the formation of national identities and in the rethinking of historical narratives in the modern world is revealed. **Conclusions.** It is generalized that borders in the socio-historical dimension appear as a reflection of social transformations and determine the direction of their development. In the globalized era, they are increasingly becoming hybrid in nature and combine physical, mental and symbolic components. The analysis shows that the borderland is turning into a kind of "laboratory of history", where new models of coexistence, tolerance and self-identification are being formed. Understanding the socio-historical nature of borders is of great importance for understanding modern processes in international relations, as well as for forming strategies for overcoming conflict and strengthening cultural dialogue in Europe and the world.

Keywords: border, borderland, socio-historical dimension, symbolic space, borderland person, identity, cultural interaction.

Troyan S., Rumak A. GRANICE I POGRANICZA W WYMIARZE SPOŁECZNO-HISTORYCZNYM

Streszczenie

Celem artykułu jest uwypuklenie istoty zjawiska granic i pogranicz w wymiarze społeczno-historycznym, analiza ich ewolucji od granic geopolitycznych i administracyjnych do złożonych kulturowych, identyfikacyjnych i symbolicznych przestrzeni interakcji. Autorzy traktują granicę jako wielopoziomowy konstrukt, który jednocześnie strukturyzuje przestrzeń, organizuje relacje społeczne i odzwierciedla przemiany cywilizacyjne. **Podstawy metodologiczne badania** opierają się na podejściu interdyscyplinarnym, łączącym analizę historiozoficzną, socjologiczną, kulturową i polityczną. Wykorzystano metody historyczne i strukturalno-funkcjonalne oraz zasady naukowości, historyzmu, systematyki i generalizacji. **Nowatorstwo naukowe.** Artykuł uzasadnia stanowisko, że granica jest nie tylko linią demarkacyjną, ale przede wszystkim dynamicznym zjawiskiem społecznym i kulturowym. Zaproponowano interpretację pogranicza jako przestrzeni spotkania, interakcji-oddziaływania oraz wzajemnych wpływów cywilizacyjnych, etnokulturowych i politycznych. Uzasadniono rolę granic w kształtowaniu tożsamości narodowych i reinterpretacji narracji historycznych we współczesnym świecie. **Wnioski.** Uogólniono, że granice w wymiarze społeczno-historycznym stanowią odzwierciedlenie przemian społecznych i wyznaczają kierunek ich rozwoju. W epoce globalizacji nabierają one coraz bardziej hybrydowego charakteru, łącząc elementy fizyczne, mentalne i symboliczne. Analiza pokazuje, że pogranicze

przekształca się w swoiste „laboratorium historii”, w którym kształtują się nowe modele współistnienia, tolerancji i samoidentyfikacji. Wyjaśnienie społeczno-historycznego charakteru granic ma ogromne znaczenie dla zrozumienia współczesnych procesów w stosunkach międzynarodowych, a także dla kształtowania strategii przewyższania konfliktów i wzmacniania dialogu kulturowego w Europie i na świecie.

Słowa kluczowe: granica, pogranicze, wymiar społeczno-historyczny, przestrzeń symboliczna, osoba pogranicza, tożsamość, interakcja kulturowa.

Статтю надіслано до редколегії 17.10.2025 р.

Статтю рекомендовано до друку 14.11.2025 р.

Слободянюк Сергій,
здобувач ступеня доктора філософії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка,
slobodianiuk366@gmail.com
ORCID: 0009-0009-4725-9566
ResearcherID: rid113795

ТИПОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ 1920 – 1940-Х РР.: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ

Мета статті – здійснення аналізу співвідношення українського націоналізму періоду 1920 – 1940 рр. із наявними підходами у типологічних концепціях західної та вітчизняної наукової традиції. **Методологія дослідження.** Під час опрацювання теоретичної бази, а саме існуючих теорій, концепцій, типологій націоналізму, застосовувались методи порівняльного, аналітичного, критичного аналізу, системного підходу. **Наукова новизна** полягає у тому, що запропоновано структурне переосмислення місця українського націоналізму 1920 – 1940 рр. у типологіях провідних теоретиків націоналізмів: Карлтона Дж. Гейза, Ганса Кона, Ентоні Сміта, Бенедикта Андерсона, Роджерса Брюбейкера, Ярослава Дашкевича, Костянтина Симмонс-Симонолевича, Лії Грінфельд. Поєднання різних теоретичних типологій націоналізму (етносоціальний, конструктивістський, модерністський тощо), дозволяє уникнути одновимірності трактування теоретичної складової українського націотворчого досвіду. **Висновки.** Проаналізовано типології провідних теоретиків націоналізму та істориків Карлтона Дж. Гейза, Ганса Кона, Ентоні Сміта, Бенедикта Андерсона, Роджерса Брюбейкера, Ярослава Дашкевича, Костянтина Симмонс-Симонолевича, Лії Грінфельд та оцінки і систематизацію, здійснену Георгієм Касьяновим. Обґрунтовано, що український націоналізм 1920 – 1940 рр. є багатоаспектним явищем, що містить специфічні елементи, відображає різноманітні фактори внутрішнього та зовнішнього впливу, має здатність адаптуватися до соціальних, політичних та історичних змін. Запропоновано трактування українського націоналізму 1920 – 1940 рр. у вертикально-хронологічній концепції К. Гейза як інтегрального; у діхотомії Г. Кона як східного типу, у етносимволічній теорії Е. Сміта як етнічного; в методології «уявлених спільнот» Б. Андерсона як лінгвістичного (мовно-культурного); в схемі «трикутника» форм націоналізмів, що супроводжують процес створення національних держав Р. Брюбейкера як націоналізм національних меншин; з точки зору принципу ролі націоналізму у формуванні національної держави як націоналізм недержавної нації, згідно з підходом Ярослава Дашкевича, який, спираючись на ідеї народницької та державницької школи XIX ст., систематизував цей концепт у контексті національно-визвольної боротьби XX століття; конструктивістської моделі К.

Симмонс-Симоновича як визвольний рух в формах руху відродження та антиколоніального руху; в постмодерній парадигмі Л. Грінфельд як колективістськи-авторитарний. Запропонована синхронізація українського націоналізму до загальних типологізацій переконує у природності його розвитку та наявності як спільних з іншими, так і специфічних рис.

Ключові слова: український націоналізм, типологія, інтегральний націоналізм, дихотомія, націоналізм національних меншин, націоналізм недержавної нації, колективістськи-авторитарний націоналізм.

Постановка проблеми. Серед актуальних питань дослідження розвитку сучасного українського суспільства, проблеми нації та націоналізму посідають помітне місце. Історичні виклики 1920 – 1940 рр., пов'язані із поразкою національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., впливом післяреволюційних змін та утворенням Радянського Союзу, авторитарних режимів в Європі, наслідками міжнародної кризи і Другої світової війни, спонукали представників української політичної сфери та інтелектуалів як у радянської України, так і в емігрантських колах шукати шляхи та методи боротьби за незалежність.

Ключовим методом дослідження різноманітності українського націоналізму, що дозволяє структурувати й класифікувати його різні аспекти на основі чітко визначених критеріїв, є типологізація.

У європейській та світовій історіографії існує значна кількість типологій, теоретичних концепцій, розроблених представниками різних суспільних та гуманітарних наук. Щоправда існуючі типології розглядалася в широкому контексті, а аналіз «вписування» українського націоналізму в існуючі концептуальні побудови, як правило, не ставав об'єктом дослідження, що робить обрану тему актуальною.

Останні дослідження і публікації. Найбільш авторитетною в дослідженні українського націоналізму та його типології можна вважати монографію Георгія Касьянова «Теорії нації та націоналізму», окремий розділ якої присвячений саме українському національному проекту. Увагу Г. Касьянова привертає питання співвідношення українського націоналізму з аналітичними структурами і теоріями націй та націоналізму, сформульованими на основі світового історичного досвіду. На думку вченого, універсальна типологія українського націоналізму є неможливою. Вихід полягає в застосуванні принципу «домінантних ознак» для класифікації українського націоналізму у конкретному історичному контексті. З цією метою дослідник звертається до типологізацій націоналізмів, в тому числі й інтегрального, запропонованих зарубіжними дослідниками. Проте й у цьому випадку типологія українського націоналізму залишається неповною (Касьянов, 1999, сс. 315–318).

Сучасний академічний погляд на феномен українського інтегрального націоналізму представив Олександр Зайцев в монографії «Український

інтегральний націоналізм (1920-1930-ті) роки. Нариси інтелектуальної історії». До цього руху він відносить три головні напрями: чинний націоналізм Дмитра Донцова та його послідовників, організований націоналізм Організації українських націоналістів та творчий націоналізм Фронту національної єдності (Зайцев, 2013, с. 11).

Український історик Василь Футала представив наукові оцінки та міркування дослідників щодо таких аспектів, як спільні риси та відмінності між українським радикальним націоналізмом і націоналістичними рухами країн Європи міжвоєнного періоду, а також типологізації ОУН (Футала, 2019). Антон Твердовський, систематизуючи провідні підходи до типології націоналізму, впровадив до наукового обігу авторську методологію рівнево-компонентного аналізу націоналізму, хоча вона не отримала широкого застосування через складність до практичного застосування (Твердовський, 2015).

Сьогодні ідея націоналізму, особливо в Європі, демонструє стрімке зростання і посилення, що відображає глибокі політичні та соціальні зміни, «знову активно набирає силу – мов спис, що не вміщується в мішок» (пер. автора) (Savtun, 2019, с. 1220). Стало очевидним, що запропоновані проекти «глобалізації», «нового світового порядку» та дискурси значною мірою втратили актуальність для багатьох націй. Така ситуація, на думку турецького науковця, історика Ергенекона Савруна, спонукає до проведення критичного аналізу типів модерного націоналізму (Savtun, 2019).

Мета статті. Метою статті є здійснення аналізу місця українського націоналізму періоду 1920 – 1940 рр. в типологічних концепціях західної та вітчизняної наукової традиції.

Методологія дослідження. У процесі теоретичного осмислення феномену українського націоналізму 1920 – 1940-х рр. було застосовано низку взаємодоповнюючих методологічних підходів. Основу аналізу склали методи порівняльного, аналітичного, критичного аналізу та системного підходу, які дозволили здійснити комплексну оцінку наявних типологій націоналізму в західній та вітчизняній науковій традиції.

Зокрема, проаналізовано типологічні класифікації, запропоновані Карлтоном Дж. Гейзом, Гансом Коном, Ентоні Смітом, Бенедиктом Андерсоном, Роджерсом Брюбейкером, Костянтином Симмонс-Симонолевичем, Ярославом Дашкевичем і Лією Грінфелд. Щоб розширити рамки дослідження, було використано історико-дискурсивний аналіз, який допоміг прослідкувати, як змінювалося розуміння поняття «націоналізм» у різних наукових підходах – зокрема в етносимволізмі, конструктивізмі, модернізмі.

Культурологічний підхід сприяв глибшому розумінню символічного виміру націоналізму як феномена, що проявляється в мові, ритуалах та культурних практиках. Завдяки ідеологічній критиці та герменевтичному

аналізу авторські типологічні моделі розглядалися не лише як способи класифікації, а й як відображення їхніх теоретичних підходів до феномену націоналізму.

Важливою стала й перспектива постколоніального аналізу, з огляду на специфіку українського історичного досвіду як простору між центром та периферією, імперським домінуванням та боротьбою за національну суб'єктність.

Виклад матеріалу дослідження. Однією з перших концепцій націоналізму, що заклала основи його сучасної історіографії, стала інтерпретація американського історика та політичного аналітика К. Дж. Гейза, який розглядав націоналізм як ідею-силу, здатну об'єднувати людей у єдину націю. (Hayes, *Essays on nationalism*, 1926, p. 6). Праці К. Дж. Гейза заклали академічні засади для дослідження націоналізму, відкривши шлях до простеження його еволюції – від ранніх інтерпретацій до багатовимірних сучасних типологій. Вчений запропонував вертикальну концептуалізацію, яка приблизно слідує хронологічному паттерну від появи націоналізму у XVIII ст. до його останніх форм, сучасних істориків. К. Дж. Гейз визначає кілька типів націоналізму. Це класичний націоналізм, або гуманітарний націоналізм, що виник у період Французької революції та наполеонівських воєн, коли національні ідеї стали важливими для формування держав, та сприяв збереженню і розвитку культурної ідентичності народів (Hayes, *The Historical Evolution Of Modern Nationalism*, 1931, ss. 13–37). Гуманітарний націоналізм став підґрунтям якобінського націоналізму, який мав глибоко революційний характер, часто асоційований з радикальними змінами та боротьбою за національні права і свободи та централізацією влади, на противагу місцевим або регіональним інтересам (Hayes, *The Historical Evolution Of Modern Nationalism*, 1931, ss. 43–79). Відповіддю на виклики централізації влади і зміцнення національної ідентичності, на думку К. Дж. Гейза, стає виникнення традиційного націоналізму, коли відбувалося формування національних держав у Європі. Націоналізм почав підкреслювати етнічну єдність народу, визнаючи важливість спільного етнічного походження (Hayes, *The Historical Evolution Of Modern Nationalism*, 1931, ss. 84–114).

Однією з найбільш радикальних форм націоналізму, спрямованих на повне перетворення суспільства в ім'я національних інтересів, К. Дж. Гейз визначає інтегральний націоналізм, який «ставить національні інтереси вище інтересів окремої особи та інтересів людства» (Hayes, *The Historical Evolution Of Modern Nationalism*, 1931, c. 166). На думку історика, він пов'язаний з авторитарними режимами та мобілізацією населення для досягнення національних цілей. У своїй сутності інтегральний націоналізм спрямований на досягнення повної незалежності та самовизначення нації,

часто за допомогою радикальних методів. Цей тип націоналізму передбачає централізовану ідеологію, яка служить об'єднавчим фактором.

З огляду на особливості українського націоналізму 1920 – 1940 рр., найближчим до нього за своїми характеристиками є інтегральний націоналізм, що підкреслює радикальність, колективну волю та ідеологічну мобілізацію. Як зазначає О. Зайцев, доктрина ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова, сформульована в праці «Націоналізм», підкреслює примат національної ідеї та колективної волі над індивідуальними інтересами, відповідає багатьом положенням інтегрального націоналізму (Зайцев, 2013, сс. 183–184). Цю настанову яскраво ілюструє твердження самого Д. Донцова: «Зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії визначив я як першу підставу націоналізму...» (Донцов, Націоналізм, 2023, с. 202). Корелюється з концепцією Гейза і вимога Д. Донцова щодо необхідності мобілізації еліт для боротьби за незалежність, викладена в статті «Маса і провід» (Донцов, Маса і провід, 2023). В той же час, К. Дж. Гейз наголошував, що одним із ключових аспектів потенційної небезпеки інтегрального націоналізму є тенденція до централізації влади та усунення альтернативних думок задля досягнення національної єдності. У працях Д. Донцова простежується ідея про «еліту», яка має керувати нацією, що може призводити до створення жорсткої ієрархії, де права й інтереси окремих громадян підкоряються вимогам колективної волі: «Народ, маса знає, хоч і не завжди, чого він не хоче. Та рідко, коли знає, чого він хоче. (...) Це йому має сказати провід, який і поведе його...» (Донцов, Дух отари і дух провідництва, 2023, с. 531) Це викликає питання щодо можливого обмеження демократичних процедур і плюралізму. Другою небезпекою, на думку К. Дж. Гейза, є тенденція до ідеалізації національної ідентичності, яка може створювати штучні межі між «своїми» та «чужими», приводити до маргіналізації окремих груп і порушення їхніх прав. Хоча інтегральний націоналізм, особливо в інтерпретації Д. Донцова, передбачає формування моноетнічної держави, сама ідея не обов'язково містить у собі заклик до агресії чи ворожнечі. Як і вказує Донцов, «перемога ідеї має пройти без заклику до національної ненависті» (Донцов, Націоналізм, 2023, с. 248). Це застереження набуває особливого значення в умовах поліетнічного складу українського суспільства, де національна ідентичність формується на стику різних культур, мов і релігій. У такому контексті інтегральна модель потребує переосмислення з урахуванням ідеї сприйняття багатоманітності, громадянського патріотизму та міжетнічної співпраці.

Діяльність ОУН, яка виступала за радикальні методи боротьби проти окупаційних режимів, також збігається з культом національної сили, описаним К. Дж. Гейзом. Так, Юліан Вассиян в рефераті «Ідеологічні основи українського націоналізму» на Конгресі Українських Націоналістів в квітні

1929 р. наголошував: «Форма й метода націоналістичного мислення і чинення виявляють тут радикалізм, нетерпимість та суб'єктивну виключність голосованих гасел, уздійснених з ідеалом української держави, який своєю істотою є *радикальний, нетерпимий, суб'єктивний ...*» (Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали, 2006, с. 183) (наголос наш – Авт.) Але, зауважимо, що К. Дж. Гейз розглядав явища інтегрального націоналізму на прикладі фашистської Італії та нацистської Німеччини. Хоча ці приклади виявляють радикалізм і тоталітарний характер інтегрального націоналізму, вони суттєво відрізняються від українського контексту, де націоналізм мав захисний, а не агресивний характер. Цей «захисний» характер українського націоналізму впливав із конкретних історичних обставин: втрата державності, політичні репресії, переслідування культурної та мовної самобутності з боку кількох імперських і тоталітарних режимів. У таких умовах радикалізація дискурсу й методів націоналістичного руху сприймалася не як вираз агресії, а як спроба зберегти національну ідентичність та право на політичне існування. На відміну від інтегральних моделей, заснованих на експансії та домінуванні (як у випадку Італії чи Німеччини), український інтегральний націоналізм мав переважно оборонний характер – він мобілізувався у відповідь на зовнішню загрозу, і тому культивував не ідею підкорення, а ідею опору й виживання. Ідею про переважно оборонний характер українського інтегрального націоналізму обґрунтував О. Зайцев. Історик порівнює його із європейськими авторитарно-націоналістичними рухами, але наголошує, що український випадок – це мобілізація нації для виживання: «Рухи на кшталт ОУН (...) становлять особливий різновид інтегрального націоналізму недержавних націй, що має революційний характер і є спрямованим насамперед на здобуття власної держави будь-якими, зокрема й насильницькими, методами» (Зайцев, Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): генеза, еволюція, порівняльний аналіз, 2014, с. 304).

Деякі інші аспекти типології К. Дж. Гейза теж викликають дискусії щодо їхньої відповідності українському контексту. Наприклад, інтегральний націоналізм у розумінні К. Дж. Гейза асоціюється з імперіалістичними або експансіоністськими прагненнями, тоді як український інтегральний націоналізм зосереджувався виключно на боротьбі за незалежність і самообороні. У працях К. Дж. Гейза інтегральний націоналізм передбачає існування держави як головного інструмента, тоді як український націоналізм у міжвоєнний період розвивався в умовах відсутності державності. Модель інтегрального націоналізму в українському контексті поєднує радикальність і мобілізацію, але водночас містить внутрішній стримуючий елемент – усвідомлення небезпеки національної ворожнечі. Це

дає змогу трактувати український націоналізм як ідеологічно активний, але не обов'язково екстремальний у практичному вимірі.

Типологія К. Дж. Гейза слугувала відправною точкою для застосування поняття інтегрального націоналізму в науковому дискурсі щодо українського націоналізму міжвоєнного періоду.

Так, у 1950 рр. американський історик і політолог Дж. Армстронг у монографії «Український націоналізм, 1939 – 1945» застосував термін «український інтегральний націоналізм», який здобув широке визнання в історіографії українського націоналізму. (Armstrong, 1955) У роботі Дж. Армстронг для аналізу українського націоналістичного руху (в контексті міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни), використав концепцію інтегрального націоналізму, запропоновану К. Гейзом. Спираючись на висновки К. Гейза, учений припускав, що інтегральний націоналізм надав ідеологічну платформу для фашизму Муссоліні, нацистської партії в Німеччині та ультранационалістичним партіям Польщі, Румунії, Угорщини та Югославії (Armstrong, 1955, с. 20).

Дж. Армстронг розглядав інтегральний націоналізм не як універсальну ідеологію, а як рух окремих націй. На його думку, український націоналізм 1920–1940-х рр. відхилявся від класичних засад інтегрального націоналізму та мав низку специфічних рис:

1. Акцент на силу проявлявся не через інституційну владу, а через відсутність відкритої опозиції та виправдання терористичних методів.
2. Відсутність власної держави змушувала зосереджуватися на «чистоті» національної мови та культури як головних носіях ідеалу.
3. Брак державних традицій спричиняв глибоке протистояння існуючим державам, часто в нелегальних формах.
4. Ірраціоналізм і романтизм українського націоналізму були більш спонтанними та щирими, ніж раціоналізм італійського чи німецького варіантів.
5. Пасивність старшого покоління та його компроміси з польською владою сприяли орієнтації на молодь, яка стала головною рушійною силою радикального націоналізму (Armstrong, 1955, с. 22).

Г. Касьянов теж зазначає, що становлення українського націоналізму як політичної доктрини та сформованої політичної ідеології переважно відбувалося в межах його радикального відгалуження, відомого як інтегральний націоналізм. Але дослідник розрізняє поняття інтегрального націоналізму, притаманного ОУН, і чинного або донцовського націоналізму, хоча і відзначає їх спорідненість. Передусім, як вказує історик, інтегральний націоналізм мав всі ознаки систематизованого світогляду і розроблену

політичну програму, натомість чинний націоналізм Д. Донцова базувався на нігілізмі та критиці, маючи лише елементи конструктивної програми. Аналізуючи трактування інтегрального націоналізму, дослідник зауважує, що однією з найпопулярніших тез його ідеологічних критиків і противників є духовна та ідеологічна спорідненість інтегрального націоналізму з німецьким націонал-соціалізмом і італійським фашизмом (Касьянов, 1999, с. 320).

Досліджуючи український інтегральний націоналізм, О. Зайцев поділяє його на три ключові напрями: чинний націоналізм, сформований навколо постаті Д. Донцова, організаційний – репрезентований ОУН, та творчий – у концепції Фронту національної єдності. Дослідник звертає увагу на вплив спочатку італійського фашизму, а згодом – німецького націонал-соціалізму на ідеологію Донцова. Проте, як зазначає О. Зайцев, попри певну схожість тем і мотивів, Д. Донцова не можна вважати ідеологом нацистського типу. Расизм не займав у його світогляді настільки важливого місця, як у націонал-соціалізмі (Зайцев, 2013, с. 234).

Аналіз ідеології організованого націоналізму Зайцев проводить через вивчення генези й діяльності ОУН, а також ідеологічної та політичної стратегії цієї організації, визнаючи, що стрижнем ідеології ОУН від самого початку був інтегральний націоналізм. Вчений доходить висновку, що ідеологію ОУН 1929 – 1939 рр. можна типологізувати як революційний інтегральний націоналізм недержавного народу, стрижневою ідеєю якого була концепція національної революції задля здобуття незалежної української держави (Зайцев, 2013, с. 326).

Творчий націоналізм, як третій різновид українського інтегрального націоналізму, Зайцев співвідносить з діяльністю Фронту національної єдності, який стояв на позиціях радикального, але водночас легального націоналістичного руху.

Типологія націоналізмів, запропонована американським філософом та соціологом Гансом Коном, дозволяє розширити рамки аналізу націоналізму. У результаті спостережень та аналізу різних історичних, політичних та культурних умов розвитку націоналізму, він запропонував принцип дихотомії західного та східного націоналізму. Розмежовуючи їх, Г. Кон визначає, що західний націоналізм базується на громадянських принципах, демократичних цінностях та індивідуальних правах, таким чином формуючи національну ідентичність через політичні та громадянські права. Наслідком таких підходів є поява й закріплення демократичних форм правління та громадянських свобод. Східний націоналізм, навпаки, характеризується етнічними та культурними особливостями, колективізмом і часто авторитаризмом, тому може сприяти авторитаризму, ексклюзивізму та національному шовінізму (Кон, 2006, сс. 479–482).

Український націоналізм 1920 – 1940 рр. відповідає характеристикам східного націоналізму, оскільки він був зосереджений на етнічних, культурних і історичних аспектах. Г. Кон наголошував, що східний націоналізм виникає в умовах історичної та політичної нестабільності, коли нація перебуває під зовнішнім тиском або загрозою втрати ідентичності. Цей аспект добре відображає ситуацію України в міжвоєнний період.

Ідея Г. Кона про зосередження на етнічних та культурних факторах також відповідає українському націоналізму, який активно підтримував відродження української мови, традицій, історичної пам'яті як основи для національної консолідації. Г. Кон підкреслював, що східний націоналізм часто має романтизований характер і спирається на героїчну історію, що чітко прослідковується в українському націоналізмі через ідеалізацію Київської Русі, боротьби козаків та національних героїв. Зокрема Д. Донцов в роботі «Незримі скрижалі Кобзаря» робить спробу суб'єктивного переосмислення творчості Шевченка в контексті ідеологічних викликів того часу, інтерпретуючи творчість поета як маніфестацію української національної ідеї: «Він прийшов (...), щоб вірні своїй мудрості, мудрості своєї країни, виконали велике *історичне завдання* країни на межі татарських, хозарських і московських орд. Завдання, яке заповіли їй св. Андрій, Антоній і Теодосій, св. Володимир, князь Д. Байда-Вишневецький» (Донцов, Незримі скрижалі Кобзаря, 2023, с. 282) (наголос наш – Авт.). Історично зорієнтоване бачення, яке сприяє національній єдності, на нашу думку, водночас обмежує стратегічне спрямування на майбутнє, особливо в аспектах формування сучасної національної держави. У цьому зв'язку виникає потреба у збалансованому підході, що поєднує осмислення минулого з розробкою чіткої політичної програми, спрямованої на конкретні соціальні та інституційні зміни, відповідні викликам модерного державного будівництва.

Г. Кон наголошував на характерній рисі східного націоналізму – його схильності до колективізму, що нерідко супроводжується тенденцією до авторитаризму та применшення значення індивідуальних прав і свобод. Український націоналізм, особливо в ідеях Д. Донцова, дійсно акцентував увагу на колективній волі, однак його основною метою залишалося визволення від зовнішнього гноблення, а не встановлення авторитарного режиму. Крім того, Г. Кон вважав, що східний націоналізм може бути орієнтованим на експансію або агресивну політику. У випадку українського націоналізму цей аспект є дискусійним, оскільки його боротьба була спрямована на досягнення незалежності, а не на завоювання інших територій.

Розглядаючи український націоналізм за типологізацією Г. Кона щодо східного та західного типів, Дж. Армстронг теж відносить український інтегральний націоналізм до східного типу. Хоча вчений не використовує

чітку періодизацію, але розглядає націоналізм у контексті історичних подій, регіональних відмінностей та ідеологічного розвитку. Зокрема, історик підкреслює, що український націоналізм розвинувся як подвійна реакція – наслідувальна та оборонна – на іноземні націоналізми, і має глибоке історичне коріння, що сягає минулого, включаючи козацькі традиції Запорізької Січі, національно-визвольну боротьбу під проводом Богдана Хмельницького та боротьбу за незалежність у різні періоди історії (Armstrong, 1955, сс. 7–8).

Але в той же час Дж. Армстронг наголошує, що західні та східні регіони України мали свої унікальні особливості, які вплинули на природу та поширення націоналізму. Західні регіони України, такі як Галичина і Волинь, тривалий час перебували під впливом Австро-Угорщини та Польщі, що сприяло формуванню сильного почуття української національної ідентичності та впливу інтегрального націоналізму. Східні ж регіони України тривалий час перебували під сильним впливом Російської імперії, що сприяло формуванню специфічного культурного та політичного контексту. Це впливало на сприйняття націоналістичних ідей, які не завжди знаходили тут такий самий відгук, як у західних регіонах (Armstrong, 1955, сс. 254–276).

Г. Касьянов зосередив увагу на концепції дихотомії Г. Кона, звертаючи увагу на розмежування між західним і східним типами націоналізму. Відповідно до його висновків, націоналізм, що виник на Заході, був раціональним за своєю суттю і мав прагматичне завдання – руйнування станово-ієрархічного суспільства та побудову національних держав (Касьянов, 1999, с. 186). Натомість, на Сході націоналізм виникає штучно, як відповідь на виклик Заходу. Тут націоналізм насаджується суспільству місцевими аристократичними чи інтелігентними елітами через апеляцію до «славного минулого» та культури окремих націй. Ці постулати перегукуються з інтерпретацією націєтворчих процесів у Східній Європі чеського дослідника Мирослава Гроха, зокрема його відомими трьома фазами від «А» до «С», кожна з яких характеризується певними рисами та цілями: фаза А («період наукового інтересу»), фаза В («період патріотичної агітації»), фаза С («період наступу масового націоналістичного руху») (Hroch, 1985, с. 23).

Полемізуючи з Г. Коном стосовно типологізації націоналізму як західного і східного, британський суспільствознавець Е. Сміт, основоположник теорії етносимволізму, розрізняє інші два типи націоналізму – громадянський і етнічний (Сміт, 2004, сс. 44–46). Громадянський націоналізм акцентує на принципі громадянства, політичних правах та ліберальних цінностях, які спираються на такі загальні політичні інститути, як конституція, закони та демократичні процеси. На відміну від

громадянського, етнічний націоналізм базується на етнічній приналежності та спільній культурній ідентичності.

Етнічний націоналізм Е. Сміт розглядає у контексті націй, які перебувають у ситуації культурного або політичного тиску. Як приклад він наводить ірландський націоналізм, що ґрунтувався на спільності традицій та культури, а також польський рух за незалежність, який мав сильну етнокультурну основу. Ці приклади є аналогічними ситуації України в міжвоєнний період, коли український націоналізм також був спрямований на захист етнічної ідентичності у складних геополітичних умовах.

Враховуючи останні тенденції у формуванні націй та націоналізмів, Е. Сміт робить висновок, що модерні нації неодмінно водночас мають риси як громадянського, так і етнічного націоналізмів (Сміт, 2004, с. 140). Український націоналізм 1920 – 1940 рр. відповідає ідеї Е. Сміта про етнічний націоналізм як засіб збереження історичної спільноти перед зовнішнім тиском. Українські націоналісти наголошували, що саме етнічна спільність є основою для боротьби за незалежність та протидії імперіалістичним загрозам. Націоналістичний рух 1920–1930-х рр., зокрема в середовищі української політичної еміграції у Львові та Празі, на сторінках видань «Національна думка» (Львів, 1923–1925), «Державна нація» (Прага, 1928–1930, редактована Д. Донцовим) та «Розбудова нації» (Львів, 1933–1939, під редакцією Миколи Сціборського), акцентував на мовній єдності як основі національної ідентичності, культурній автономії як передумові політичної свободи, а також на історичній спадщині, як джерелі політичного легітимізму.

Громадянсько-республіканська модель залишалася другорядною через переважну орієнтацію на етнокультурну ідентичність. Український націоналізм того часу лише частково відповідав цьому типу. Хоча в ньому і проголошувалася єдність усіх українців у боротьбі за незалежність, акцент був зроблений на етнічній спільності, а не на політичній участі всіх верств населення. Більшість ідей були орієнтовані на етнічну націю, а не на загальногромадянський проєкт.

Деякі аспекти етнічного націоналізму за Е. Смітом викликають дискусії в контексті українського націоналізму. Наприклад, він наголошує на потенційній ізоляціоністській природі етнічного націоналізму, що може перешкоджати інтеграції в ширші міжнародні процеси. Для українського націоналізму це частково спірно, оскільки він часто орієнтувався на співпрацю з іншими європейськими націями у боротьбі проти зовнішнього гноблення. Прикладом якого може слугувати ідея Юрія Липи щодо Балто-Чорноморської вісі в складі України, Польщі, Литви та Білорусі (Липа, 1942, с. 162). Іншим дискусійним моментом є акцент Е. Сміта на існуванні сильної етнічної спільноти як бази для націоналізму. Напроти, у випадку України,

націоналізм посилювався як реакція на загрозу з боку імперій і мав на меті створення цієї спільноти.

Таким чином, у контексті типології Е. Сміта, націоналізм постає як ідеологічний конструкт, що ґрунтується на двох ключових підходах – етнічному (етнокультурна спільність, походження, міфи) та громадянському (територія, правова система, політична участь). Обидві моделі дозволяють охопити різні форми самоідентифікації націй – як на основі історичного родоводу, так і через політичну солідарність.

Проте незалежно від типу, який домінує у конкретному випадку, національна спільнота залишається сконструйованою. Саме тут концепція уявних спільнот Б. Андерсона відкриває нову аналітичну перспективу: Б. Андерсон підкреслює, що нація – це не об'єктивна чи природна група, а «уявлена політична спільнота – при тому уявлена як генетично обмежена і суверенна» (Андерсон, Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму, 2001, с. 22). Члени уявленої спільноти ніколи не знають більшість своїх співвітчизників, проте вони мають спільне уявлення про свою приналежність до однієї нації.

Б. Андерсон виокремлює два типи націоналізму, які пов'язує з процесом переходу до національних держав – лінгвістичний (мовно-культурний) та офіційний, причому вони можуть взаємодіяти та підтримувати один одного. Лінгвістичний націоналізм передбачає формування національної ідентичності через спільну мову, яка створює відчуття єдності серед людей, що її використовують. За допомогою друкованих видань – газет, журналів та книг – формується спільна літературна мова, що сприяє консолідації національної ідентичності та поступово набуває статусу державної. Цей процес детально проаналізовано у монографії Юджина Вебера «Із селян у французи. творення модерної нації», де автор показує, як у Франції XIX ст. завдяки поширенню освіти, друкованого слова, інфраструктури та державної політики вдалося трансформувати розрізнене селянське населення з локальними говірками в модерну націю. Ю. Вебер переконливо демонструє, що національна мова, стандартизована через школи та пресу, стала не лише засобом комунікації, а й символом належності до французької нації: «Шкільна освіта навчила мільйони раніше байдужих людей мови домінантної культури, а також її цінностей, зокрема патріотизму» (Вебер, 2025, с. 529). Аналогічні процеси відбувалися і в українському контексті міжвоєнного періоду, коли друковане слово відігравало ключову роль у формуванні модерного українського націоналізму, особливо в умовах бездержавності.

Офіційний націоналізм (Б. Андерсон використав цей термін слідом за відомим англійським славістом Г'ю Сетоном-Вотсоном) поширився «як реакція на масові національні рухи, розповсюджені в Європі після 1820-х років» (Андерсон, Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й

поширення націоналізму, 2001, с. 113) «Ця форма націоналізму виникла історично як реакційна відповідь на народні націоналізми знизу, спрямовані проти правителів, аристократів та імперських центрів» (Anderson, *Western Nationalism and Eastern Nationalism*, 2001) Династійні монархії задля власного зміцнення змушені були розвивати офіційний націоналізм, активно створюючи спільну національну пам'ять та ідентичність. Це відбувається шляхом використання національних символів, таких як прапори, герби, гімни, впровадження державних свят, які підкреслюють історичні події та національні досягнення.

Ідеї українських націоналістів Д. Донцова, Ю. Вассіяна, Ю. Липи резонують з уявленням Б. Андерсона про націоналізм як культурну спільність, зосереджену на спільних символах, історичній спадщині та мобілізації народу під впливом ідеологічних наративів. Український націоналізм 1920–1940-х років проголошував необхідність консолідації спільноти довкола етнічної ідентичності та боротьби, де спільна культура, мова й історична пам'ять відігравали визначальну роль у формуванні цієї «уявленої спільноти». Відповідно до типології Б. Андерсона, його можна віднести до лінгвістичного (мовно-культурного) типу націоналізму.

З ім'ям американського соціолога Р. Брюейкера пов'язується створення в теорії націоналізму так званої схеми «трикутника» форм націоналізмів, що супроводжують процес створення національних держав: націоналізаційний, транскордонний, націоналізм національних меншин. Націоналізуючий націоналізм – це націоналізм титульних націй і нових незалежних держав. Ця форма націоналізму фокусується на утворенні та зміцненні національних держав. Транскордонний, або вітчизняний націоналізм проголошує право держав захищати інтереси своєї етнонаціональної рідні в інших країнах. Вітчизна тут розглядається як політична категорія, а вітчизняні націоналізми не звертають уваги на кордони та суверенітет інших держав, прагнучи захищати свою «етнонаціональну рідню» зовні. Націоналізм національних меншин полягає в боротьбі за незалежність або іншу форму політичної автономії. Однак досягнення цієї мети не означає завершення націоналістичного руху – він трансформується, адаптуючись до нових умов. Однією з ключових проблем залишається розрив між політичними межами держави та етнокультурним простором нації. Навіть у новоутворених державах, що виникли на основі національного принципу, ця суперечність не зникає, а продовжує впливати на внутрішню стабільність і міжетнічні відносини (Брюейкер, 2006, сс. 16-17).

У конфліктному зіткненні цих форм націоналізму виникає тріада: нові національні меншини, нові національні держави, де ці меншини живуть, та «зовнішня вітчизна», і ця тріада зустрічається по всьому світу, де утворюються національні держави, і допомагає визначити типологічно

схожі процеси (Брюбейкер, 2006, с 158). Український націоналізм 1920-1940 рр. найбільше відповідає моделі націоналізму національної меншини, яку Р. Брюбейкер аналізує в контексті боротьби етнічних груп за права та визнання в межах домінуючих державних структур. Націоналізм національних меншин вченим розглядається у контексті Центральної та Східної Європи, зокрема на прикладі угорської меншини в сусідніх країнах. Ці приклади ілюструють, як етнічні групи борються за свої права в умовах домінування іншої культури чи політичної системи. Аналогічно український націоналізм мобілізував етнічну спільноту для протидії русифікації, колонізації та інших форм асиміляції. Український націоналізм 1920 – 1940 рр. діяв у складних політичних умовах, коли територія України була розділена між кількома державами. Відсутність національної державності змусила український рух консолідувати етнічну спільність та протистояти політичному і культурному тиску. Р. Брюбейкер визначає націоналізм меншини як мобілізацію етнічної групи для збереження ідентичності та боротьби за автономію. Подібне визначення ідеально підходить до характеристики сутності діяльності ОУН, яка прагнула здобути незалежність шляхом політичної боротьби та революційних методів. Такі методи передбачали радикальну зміну політичного устрою – не завдяки легальним парламентським механізмам, а нелегальними методами: підпільної боротьби, збройних акцій, саботажу. Пропаганда та мобілізація мас, у цій схемі, посідали також помітне місце.

Український історик Я. Дашкевич теж розглядав три рівні націоналізму, але виходячи з його ролі у формуванні національної держави. Згідно із запропонованою ним концепцією, націоналізм є основною державотворчою та державозберігаючою силою для національних держав та імперій і має такі три різновиди. Перший – націоналізм імперської нації, що характеризується домінуванням однієї етнічної групи, переконанням у власній вишості, пригніченням інших народів і застосуванням жорстких засобів, таких як експансія, насильницька асиміляція, етнічні чистки та депортації. Другий – націоналізм державної нації, яка вже має моноетнічну державу й зосереджується не на підкоренні інших, а на внутрішньому розвитку та збереженні національної єдності. Третій – націоналізм недержавної нації, що виникає в умовах втрати державності або в процесі боротьби за її відновлення. У протистоянні з панівною нацією цей тип часто змушений вдаватися до радикальних засобів, подібних до тих, що застосовує імперський націоналізм, хоча його мотивація має визвольний характер (Дашкевич, 1995, сс. 12–13).

У дослідженні націоналізмів Я. Дашкевича важливе місце займає класифікація за критеріями декларованості/недекларованості, етнічності/громадянськості, елітарності/дисперсності. Останній критерій стосується випадків, коли націоналістичні ідеї або рухи не мають

централізованої структури, а існують у вигляді розпорошених груп. (Дашкевич, 1995, с. 8). Зокрема, вчений фактично дискутував з теорією етнічного та громадянського націоналізмів Е. Сміта, доводячи, що поділ на етнічні та політичні нації був сконструйований штучно і має неприродний та нелогічний характер. Як стверджував вчений, підстав для такої класифікації немає, адже, у відносинах представників національних меншин з інституціями титульної нації, окрім лояльності, можуть проявлятися і вищі патріотичні почуття щодо держави. А перетворившись на державну націю, національні меншини можуть виявляти націоналізм титульної нації, втрачаючи при цьому статус національних меншин.

Полемізуючи з запереченнями Ярослава Грицака щодо українського дисперсного націоналізму, Я. Дашкевич стверджував, що він існував у формі «народного протонаціоналізму», коли національна ідентичність зберігалася та розвивалася серед широких мас населення, незалежно від їхнього соціального статусу чи місця проживання. Нації піднімалися на національно-визвольні змагання, звичайні селянські маси без елітарної ідеології, але з націоналістичним ставленням до своїх поневолювачів (Дашкевич, 1995, сс. 15–17). На думку історика, дисперсний націоналізм живився ненавистю поневолених націй до чужоземних загарбників, почуттям зверхності націй-експансіоністів і спільною для всіх необхідністю захисту себе і свого.

Ідеї Я. Дашкевича щодо взаємозв'язку націоналізму і його ролі в державотворенні мали великий вплив на українську історіографію, зокрема у використанні терміну «націоналізм недержавної нації» стосовно українського національного руху.

Американський соціолог польського походження К. Симмонс-Симонолевич запропонував соціологічний підхід до класифікації націоналізму, основою якої стали націоналістичні рухи. На думку вченого, націоналізм більшості має бути виключеним з самої категорії «націоналізм», оскільки вже не є, власне, рухом. Справжнім націоналізмом варто вважати саме націоналізм меншостей. Соціолог розділив націоналістичні рухи на дві основні категорії: меншини та визвольні рухи (Symmons-Symonolewicz, 1965, сс. 221–230).

У рамках категорії рухів меншин, що спрямовані на самозбереження, виділяються: перпетуативно-сегрегативний тип (від лат. «perpetuus» (постійний) та «segregate» (відокремлювати)), який прагнув до ізоляції задля збереження ідентичності; перпетуативно-плюралістичний тип (від лат. «perpetuus» (постійний) та «pluralis» (множинний)), що прагнув до збереження ідентичності разом із досягненням громадянської рівності; іредентистський тип, що прагнув відокремлення, як правило, за підтримки сусідньої держави.

Він запропонував таку класифікацію визвольних рухів:

- 1) рухи відродження, які втратили політичну ідентичність і прагнуть її відновити;
- 2) автономістсько-сецесіоністські рухи, що спершу орієнтуються на здобуття автономії, але з часом можуть трансформуватися у боротьбу за повну незалежність;
- 3) антиколоніальні рухи, що протистоять колоніальному правлінню;
- 4) нативістські рухи як форма політичних або соціальних рухів, які фокусуються на збереженні та захисті культури, традицій і прав корінного населення в певній місцевості, але можуть перетворюватися на форму ксенофобного трайбалізму – ізоляціонізму і ворожості до інших груп, які сприймаються як загроза.

У межах класифікації, запропонованої К. Симмонсом-Симонолевичем, український націоналізм міжвоєнного періоду найбільше відповідає типу визвольного руху «відродження». Цей тип визначає спільноти, які втратили політичну суб'єктність і прагнуть її відновити – що чітко проявляється у прагненні українських націоналістів до створення незалежної держави після розпаду імперії та зовнішнього домінування.

Водночас в українському контексті спостерігаються елементи інших типів. Частково можна простежити риси автономістсько-сецесіоністського типу, коли прагнення до автономії поступово трансформувалося у вимогу повної незалежності, особливо в діяльності ОУН. Іредентистський тип представлений меншою мірою, адже хоча деякі націоналістичні групи отримували підтримку з-за кордону, ідеологія ОУН залишалася самостійницькою, без опори на зовнішніх союзників.

Окремі аспекти українського націоналізму наближаються до нативістського типу, з його акцентом на збереженні культури, мови та історичних міфів – хоча в окремих проявах це набувало риторики ізоляціонізму. Перпетуативно-плюралістичний тип українському націоналізму цього періоду майже не властивий, оскільки фокус був спрямований на етнічну єдність, а не на громадянську рівність. Дещо більше проявів має перпетуативно-сегрегативний тип – у середовищі еміграції та під час спроб самозбереження в умовах окупації.

Окрім цього, український націоналізм можна частково інтерпретувати як антиколоніальний рух, оскільки він був спрямований проти радянського та польського контролю, що нерідко розглядалися як форма колоніального панування, особливо в публіцистиці Дмитра Донцова.

Загалом, український націоналізм 1920 – 1940-х років за типологізацією К. Симмонс-Симонолевича – це передусім визвольний рух відродження з гібридними рисами, який поєднував революційні методи, етнокультурну

мобілізацію та політичну стратегію, спрямовану на створення модерної незалежної держави.

Постмодерну типологію націоналізмів представила американська дослідниця Лія Грінфельд в роботі «Націоналізм: п'ять шляхів до модерності». Спираючись на аналіз соціальних і політичних подій XIX – початку XX ст., вона виділяє два типи націоналізму, які відображають несхожі інтерпретації суверенітету народу: колективістськи-авторитарний, який схильний до ірраціональності і авторитаризму, та індивідуалістськи-лібертаристський, що суголосний демократичним цінностям. Відмінності між ними полягають у їхньому розумінні ролі індивіда та суспільства, зокрема пріоритету групи, нації, суспільства або індивідуальній свободі, правам та самовираженню (Greenfeld, 1992, с. 11).

Колективістський націоналізм заснований на спільних етнічних, культурних та історичних ознаках і найчастіше виникає, коли існує загроза культурному чи етнічному зникненню. Цей тип є наслідком ресентименту: колективної психологічної заздрості менш розвинених спільнот до вищезгаданих націй, яка трансформується у почуття ненависті та образи. Яскравим прикладом колективістського націоналізму, за Л. Грінфельд, є націоналізм в Німеччині. Він виникає як протистояння класичній економічній теорії фрітрейдерства (політиці вільної торгівлі) в боротьбі з англо-французьким домінуванням. Індивідуалістський націоналізм, навпроти, базується на громадянських правах та свободах та сприяє об'єднанню етнічних груп в єдину національну державу. Як тип виникає в Англії та Франції внаслідок природних еволюційних процесів.

Український націоналізм 1920–1940 рр. найкраще узгоджується з характеристиками колективістського націоналізму, який Л. Грінфельд визначає як рух, що зосереджений на солідарності та мобілізації народу для досягнення національних цілей.

Розглянуті типологізаційні підходи дають змогу окреслити український націоналізм у межах відповідних концепцій, визначивши його тип з урахуванням історичних, ідеологічних та соціальних особливостей (Таблиця 1).

Таблиця 1
Типологічне окреслення українського націоналізму 1920 – 1940 рр. у межах існуючих концепцій/підходів

<i>Автор концепції</i>	<i>Визначені типи націоналізму</i>	<i>Тип українського націоналізму</i>
Карлтон Дж. Гейз	Гуманітарний, яacobинський, традиційний, інтегральний	Інтегральний
Ганс Кон	Західний, східний	Східний
Ентоні Сміт	Громадянський, етнічний	Етнічний
Бенедикт Андерсон	Лінгвістичний (мовно-культурний) та офіційний	Лінгвістичний

Роджерз Брюбейкер	Націоналізаційний, транскордонний, націоналізм національних меншин	Націоналізм національних меншин
Ярослав Дашкевич	Націоналізм імперської нації, націоналізм державної нації, націоналізм недержавної нації	Націоналізм недержавної нації
Костянтин Симмонс- Симонолевич	Рухи меншин: перпетуативно- сегрегативний, перпетуативно- плюралістичний, іредентистський. Визвольні рухи: рухи відродження, автономістсько-сепеціоністські рухи, антиколоніальні рухи; нативістські рухи.	Визвольний рух відродження з гібридними рисами
Лія Грінфельд	Колективістськи-авторитарний, індивідуалістськи-лібертаристський	Колективістськи- авторитарний

Висновки. Аналіз концепцій, запропонованих Г. Коном, Е. Смітом, Б. Андерсоном, Р. Брюбейкером, Я. Дашкевичем, К. Симмонс-Симонолевичем, Л. Грінфельд розкриває український націоналізм як складне, багатогранне явище, що охоплює різні аспекти, елементи, фактори, має значну здатність адаптуватися до соціальних, політичних та історичних змін. Визначено тип українського націоналізму 1920 – 1940 рр. в вертикально-хронологічній концепції К. Гейза як інтегральний; діхотомії Г. Кона як східний, етносимволічний теорії Е. Сміта як етнічний; в методології «уявлених спільнот» Б. Андерсона як лінгвістичний (мовно-культурний); в схемі «трикутника» форм націоналізмів, що супроводжують процес створення національних держав, Р. Брюбейкера як націоналізм національних меншин; з точки зору принципу ролі націоналізму у формуванні національної держави Я. Дашкевича як націоналізм недержавної нації; конструктивістської моделі К. Симмонс-Симонолевича як визвольний рух відродження з гібридними рисами; в постмодерній парадигмі Л. Грінфельд як колективістськи-авторитарний. Запропонована рамкова структура синхронізації українського націоналізму із загальними типологізаціями, переконує у доцільності багатоваріованого аналізу функцій і ролі націоналізму в історичному та політичному контексті.

Практичне значення проведеного аналізу полягає в адаптації та узгодженні наявного методологічного інструментарію для дослідження українського націоналізму в його історичній динаміці та сучасних трансформаціях. Такий підхід дозволяє типологізувати ідеологічні, структурні та функціональні особливості українського націоналізму 1920–1930-х років у порівняльному контексті, виявляючи як унікальні риси, так і спільні закономірності з іншими формами націоналізму.

Такий підхід дозволяє не лише структурувати теоретичні підходи різних шкіл, а й адаптувати їх до аналізу конкретних історичних контекстів,

що, у свою чергу, розширює можливості для міждисциплінарного діалогу в галузях історії, політології, культурології та соціології. Застосування порівняльної типології сприяє глибшому розумінню ролі націоналізму у формуванні громадянської ідентичності, політичної мобілізації та державотворення.

Перспективи подальших досліджень у цій темі відкриваються у кількох напрямках: по-перше, це поглиблення аналізу еволюції націоналістичних ідеологій в контексті сучасних соціокультурних змін; по-друге, розширення дослідницького інструментарію за рахунок інтеграції підходів; по-третє, вивчення регіональних відмінностей у сприйнятті націоналістичних ідей у Європі. Такий підхід не лише актуалізує дослідження українського націоналізму, а й сприяє осмисленню його потенціалу як одного з чинників формування ціннісної єдності в демократичному суспільстві.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Андерсон, Б. (2001). Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика.

Брюбейкер, Р. (2006). Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія.

Вебер, Ю. (2025). Із селян у французи. Творення модерної нації. Київ: Наш формат.

Дашкевич, Я. (1995). Дослідження націоналізму. Вступні uwagi. *Україна в минулому*, 7, сс. 7–17. Доступно за адресою: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF&S21STR=ukr0000972 [Дата звернення: 29.03.2025].

Донцов, Д. (2023). Ідеологія: Націоналізм. Незримі скрижалі Кобзаря. Маса і провід. Дух отари і дух провідництва. Харків: Фоліо.

Зайцев, О. (2013). Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. Київ: Критика.

Касьянов, Г. (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ: Либідь.

Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. (2006). Львів.

Кон, Г. (2006). Західний і східний націоналізм. У: *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: Антологія*. Київ: Смолоскип, сс. 479–482.

Липа, Ю. (1942). Чорноморська доктрина. Одеса: Український чорноморський інститут. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21865/file.pdf> [Дата звернення: 29.03.2025].

Сміт, Е. (2004). Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. Київ: К.І.С.

Твердовський, А. (2015). Проблема типології українського націоналізму 1920–1950-х рр. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*, 42, сс. 101–111.

Футала, В. (2019). Український націоналізм 1920–1930-х рр. на порівняльному тлі інших європейських націоналізмів. *Проблеми гуманітарних наук*, 2(44), сс. 38–63. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.2/44.184668>.

Anderson, B. (2001). Western Nationalism and Eastern Nationalism. *New Left Review*, May–June. Available at: <https://newleftreview.org/issues/ii9/articles/benedict-anderson-western-nationalism-and-eastern-nationalism> [Accessed 29 Mar. 2025].

Armstrong, J.A. (1955). *Ukrainian Nationalism, 1939–1945*. New York: Columbia University Press. Available at: https://archive.org/details/ukrainiannationa0000arms_z6a4. [Accessed 20 Mar. 2025]

Greenfeld, L. (1992). *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hayes, C.J. (1926). *Essays on Nationalism*. New York: Macmillan. Available at: <https://archive.org/details/essaysonnational0000haye>. [Accessed 22 Mar. 2025]

Hayes, C.J. (1931). *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York: Macmillan. Available at: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.13165>. [Accessed 29 Mar. 2025]

Hroch, M. (1985). *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. Available at: https://www.google.com.ua/books/edition/_/Agg9AAAAIAAJ?hl=ru&gbpv=1 [Accessed 29 Mar. 2025].

Savrun, E. (2019). Milliyetçiliğin Kökenleri ve Modern Milliyetçilik. *Journal of History School*, XLII, pp.1218–1244. Doi: <http://dx.doi.org/10.29228/joh.24761> [Accessed 5 Mar. 2025]

Symmons-Symonolewicz, K. (1965). Nationalist Movements: An Attempt at a Comparative Typology. *Comparative Studies in Society and History*, 7, pp.221–230. doi: <https://doi.org/10.1017/S0010417500003625>.

References

Anderson, B. (2001). Uiaivleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian]

Briubeiker, R. (2006). Pereobramlenyi natsionalizm. Status natsii ta natsionalne pytannia u novii Yevropi. Lviv: Kalvariia. [in Ukrainian]

Veber, Yu. (2025). Iz selian u frantsuzy. Tvorenna modernoi natsii. Kyiv: Nash format. [in Ukrainian]

Dashkevych, Ia. (1995). Doslidzhennia natsionalizmu. Ukraina v mynulomu, 7, ss. 7–17. Dostupno za adresoiu: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000972 [Data zvernennia: 29.03.2025]. [in Ukrainian]

Dontsov, D. (2023). Ideolohiia: Natsionalizm. Nezrymi skryzhzali Kobzaria. Masa i provid. Dukh otary i dukh providnytstva. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian]

Zaitsev, O. (2013). *Ukrainskyi intehralnyi natsionalizm (1920–1930-ti roky): Narysy intelektualnoi istorii*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian]

Kasiianov, H. (1999). *Teorii natsii ta natsionalizmu*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]

- Kongres Ukrainskykh Natsionalistiv 1929 r.: Dokumenty i materialy.** (2006). Lviv. [in Ukrainian]
- Kon, H.** (2006). Natsionalizm. Teorii natsii ta natsionalizmu vid Yohana Fikhte do Ernesta Helnera: Antolohiia. Kyiv: Smoloskyp, pp. 479–482. [in Ukrainian]
- Lypa, Yu.** (1942). Chornomorska doktryna. Odesa: Ukrainskyi chornomorskyi instytut. Dostupno za adresoju: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21865/file.pdf> [Data zvernennia: 29.03.2025]. [in Ukrainian]
- Smit, E.** (2004). Natsionalizm: Teoriia, ideolohiia, istoriia. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian]
- Tverdovskyi, A.** (2015). Problema typolohii ukrainskoho natsionalizmu 1920–1950-kh rr. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu ZNU*, 42, ss. 101–111. [in Ukrainian]
- Futala, V.** (2019). Ukrainskyi natsionalizm 1920–1930-kh rr. na porivnialnomu tli inshykh yevropeyskykh natsionalizmiv. *Problemy humanitarnykh nauk*, 2(44), ss. 38–63. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.2/44.184668>. [in Ukrainian]
- Anderson, B.** (2001). Western Nationalism and Eastern Nationalism. *New Left Review*, May–June. Available at: <https://newleftreview.org/issues/ii9/articles/benedict-anderson-western-nationalism-and-eastern-nationalism> [Accessed 29 Mar. 2025]. [in English]
- Armstrong, J.A.** (1955). *Ukrainian Nationalism, 1939–1945*. New York: Columbia University Press. Available at: https://archive.org/details/ukrainiannationa0000arms_z6a4. [Accessed 20 Mar. 2025]. [in English]
- Greenfeld, L.** (1992). *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press. [in English]
- Hayes, C.J.** (1926). *Essays on Nationalism*. New York: Macmillan. Available at: <https://archive.org/details/essaysonnational0000haye>. [Accessed 22 Mar. 2025]. [in English]
- Hayes, C.J.** (1931). *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York: Macmillan. Available at: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.13165>. [Accessed 29 Mar. 2025]. [in English]
- Hroch, M.** (1985). *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. Available at: <https://books.google.com.ua/...> [Accessed 29 Mar. 2025]. [in English]
- Savrun, E.** (2019). Milliyetçiliğin Kökenleri ve Modern Milliyetçilik. *Journal of History School*, XLII, pp.1218–1244. doi: <http://dx.doi.org/10.29228/joh.24761>. [Accessed 5 Mar. 2025][in Turkish].
- Symons-Symonolewicz, K.** (1965). Nationalist Movements: An Attempt at a Comparative Typology. *Comparative Studies in Society and History*, 7, pp.221–230. doi: <https://doi.org/10.1017/S0010417500003625>. [in English].

**Slobodianiuk S. TYPOLOGICAL INTERPRETATION OF UKRAINIAN
NATIONALISM IN THE 1920s – 1940s: A COMPARATIVE ANALYSIS OF
APPROACHES**

Abstract

The purpose of the article is to analyze the correlation between Ukrainian nationalism of the 1920s – 1940s and the typological frameworks established in Western and domestic academic traditions. **The Research methodology.** In the process of examining the theoretical foundation—namely, existing theories, concepts, and typologies of nationalism – methods of comparative, analytical, and critical analysis were employed, along with a systemic approach. **The Scientific novelty.** The novelty of the study lies in the proposed structural reinterpretation of the place of Ukrainian nationalism of the 1920–1940 period within the typologies of leading theorists of nationalism, including Carlton J. H. Hayes, Hans Kohn, Anthony Smith, Benedict Anderson, Rogers Brubaker, Yaroslav Dashkevych, Konstantyn Simmons-Symonolevych, and Liah Greenfeld. The integration of various theoretical typologies of nationalism – ethnosocial, constructivist, modernist, among others – makes it possible to avoid a one-dimensional interpretation of the theoretical component of the Ukrainian nation-building experience.

Conclusions. The article analyzes the typologies proposed by prominent theorists and historians of nationalism – Carlton J. H. Hayes, Hans Kohn, Anthony Smith, Benedict Anderson, Rogers Brubaker, Yaroslav Dashkevych, Konstantyn Simmons-Symonolevych, and Liah Greenfeld – as well as the assessments and systematization carried out by Heorhii Kasianov. It is substantiated that Ukrainian nationalism of the 1920–1940 period is a multifaceted phenomenon that incorporates specific elements, reflects a variety of internal and external influences, and demonstrates the capacity to adapt to social, political, and historical transformations.

The article proposes interpretations of Ukrainian nationalism of the 1920–1940 period within several conceptual frameworks: as integral nationalism in Carlton J. H. Hayes's vertical-chronological model; as Eastern-type nationalism in Hans Kohn's dichotomy; as ethnic nationalism in Anthony Smith's ethnosymbolic theory; as linguistic (language-cultural) nationalism in Benedict Anderson's methodology of "imagined communities"; as minority nationalism in Rogers Brubaker's "triangle" of nationalism forms accompanying the process of nation-state formation; as the nationalism of a stateless nation in accordance with Yaroslav Dashkevych's approach, which – drawing on the ideas of Taras Shevchenko, Mykhailo Drahomanov, and Ivan Franko – systematized this concept in the context of twentieth-century national liberation struggle; as a liberation movement in the forms of revival and anti-colonial resistance in the constructivist model of Konstantyn Simmons-Symonolevych; and as collectivist-authoritarian nationalism in the postmodern paradigm of Liah Greenfeld.

The proposed synchronization of Ukrainian nationalism with general typological frameworks enables the integration of diverse dimensions of nationalism into a multilayered analytical model.

Keywords: Ukrainian nationalism, typology, integral nationalism, dichotomy, minority nationalism, stateless nation, collectivist-authoritarian nationalism.

**Slobodianiuk S. TYPOLOGICZNE ROZUMIENIE UKRAIŃSKIEGO
NACJONALIZMU LAT 20. – 40. XX WIEKU: ANALIZA PORÓWNAWCZA
PODEJŚĆ NAUKOWYCH**

Streszczenie

Abstrakt *Celem* artykułu jest analiza korelacji ukraińskiego nacjonalizmu z lat 1920 – 1940 do istniejących podejść typologicznych w zachodniej i krajowej tradycji naukowej. **Metodologia badań.** W opracowaniu podstawy teoretycznej – tj. istniejących teorii, koncepcji i typologii nacjonalizmu – wykorzystano metody analizy porównawczej, analitycznej, krytycznej oraz podejście systemowe. **Nowość naukowa.** Nowość badania polega na zaproponowaniu nowej strukturalnej reinterpretacji miejsca ukraińskiego nacjonalizmu z lat 1920–1940 w typologiach czołowych teoretyków nacjonalizmu: Carltona J. H. Hayesa, Hansa Kohna, Anthony’ego Smitha, Benedicta Andersona, Rogersa Brubakera, Jarosława Daszkiewicza, Konstantyna Simmonsa-Symonolewicz oraz Lii Greenfeld. Połączenie różnych typologii teoretycznych nacjonalizmu – etnosocjalnej, konstruktywistycznej, modernistycznej i innych – pozwala uniknąć jednowymiarowego ujęcia teoretycznych komponentu ukraińskiego doświadczenia narodotwórczego.

Wnioski. Przeanalizowano typologie czołowych teoretyków i historyków nacjonalizmu: Carltona J. H. Hayesa, Hansa Kohna, Anthony’ego Smitha, Benedicta Andersona, Rogersa Brubakera, Jarosława Daszkiewicza, Konstantyna Simmonsa-Symonolewicz, Lii Greenfeld oraz oceny i systematyzację przeprowadzoną przez Heorhija Kasjanowa. Uzasadniono, że ukraiński nacjonalizm z lat 1920–1940 stanowi zjawisko wieloaspektowe, zawierające specyficzne elementy, odzwierciedlające różnorodne czynniki wewnętrznego i zewnętrznego oddziaływania, a także wykazujące zdolność adaptacji do zmian społecznych, politycznych i historycznych.

Zaproponowano interpretację ukraińskiego nacjonalizmu z lat 1920–1940 w następujących ramach koncepcyjnych: jako nacjonalizm integralny w modelu wertykalno-chronologicznym Carltona J. H. Hayesa; jako typ wschodni w dychotomii Hansa Kohna; jako nacjonalizm etniczny w teorii etnosymbolicznej Anthony’ego Smitha; jako nacjonalizm językowo-kulturowy w metodologii „wyobrażonych wspólnot” Benedicta Andersona; jako nacjonalizm mniejszości narodowych w schemacie „trójkąta” form nacjonalizmu towarzyszących procesowi tworzenia państw narodowych Rogersa Brubakera; jako nacjonalizm narodu bezpaństwowego zgodnie z podejściem Jarosława Daszkiewicza, który — opierając się na ideach Tarasa Szewczenki, Mychajła Drahomanowa i Iwana Franki — usystematyzował ten koncept w kontekście walki narodowowyzwoleńczej XX wieku; jako ruch wyzwolenczy w formach ruchu odrodzenia i antykolonialnego w konstruktywistycznym modelu Konstantyna Simmonsa-Symonolewicz; oraz jako nacjonalizm kolektywistyczno-autorytarny w postmodernistycznej paradygmacie Lii Greenfeld.

Zaproponowana synchronizacja ukraińskiego nacjonalizmu z ogólnymi typologiami pozwala na integrację różnych aspektów nacjonalizmu w wielowarstwowej analizie.

Słowa kluczowe: nacjonalizm ukraiński, typologia, nacjonalizm integralny, dychotomia, nacjonalizm mniejszości narodowych, nacjonalizm narodu bezpaństwowego, nacjonalizm kolektywistyczno-autorytarny.

Статтю надіслано до редколегії 03.09..2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.11.2025 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ XIX-XXI СТ.

Харченко Артем,
Харківський національний університет
мистецтв імені І. П. Котляревського
81archi19@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3314-5084>
Researcher ID. AIE-4379-2022

ВИБОРИ РАБИНІВ, ЯК ПРОЯВ ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ХАРКОВА

Вступ. В період пізньої Російської імперії, на межі XIX–XX ст., політичні та національні процеси відчутно впливали на суспільне життя, становлення та функціонування громадських інституцій – паростків громадянського суспільства. Саме в цій сфері була найбільше помітна активність єврейських громад, обмежених чи позбавлених політичного представництва. У великих містах на українських землях, де присутність євреїв збільшувалася з середини XIX ст., боротьба за автономію і суб'єктність приймала різні форми – підтримки благодійних організацій різного профілю або активної участі у виборчих процесах. **Метою статті** є дослідження громадської активності єврейської спільноти Харкова у період, який з одного боку підсилював тривале її зростання, з іншого передував великим потрясінням – добі війн та революцій. **Науковою новизною статті** є аналіз суспільної практики, пов'язаної з релігійною сферою життя єврейської громади міста, і представлення її як однієї з стратегій активності, в умовах політичної реакції і юридичних обмежень спільноти поза Смугою осілості. **Висновки.** Вибори рабинів у єврейській громаді Харкова в період пізньої імперії були одним із можливих виявів публічної активності єврейської спільноти міста. В період перманентних юридичних ініціатив проти єврейської автономії, проблеми із функціонуванням громадських інститутів відчували спільноти і в межах Смуги осілості, тим більше це стосувалося євреїв Харкова – міста поза Смугою. Суспільно-політична ситуація в місті/регіоні та перебіг і результати виборів свідчать про високу громадську активність не лише мешканців міст, але і єврейського населення регіону.

Ключові слова: вибори, євреї, синагоги, рабини, Смуга осілості, Харків.

Вступ. Початок другої декади XX ст. продовжував успішний період для Харкова, із тривалим економічним піднесенням міста та стрімкою модернізацією його простору. З 1870-х рр. місто перетворилося на один з центрів міграції, який охоплював ближчі і дальші регіони, індустріалізації, транспортної революції, яка була найбільше проявлена у стрімкому розвитку залізниці. За пів століття населення міста збільшилося втричі, сягнувши 250 тис. Місто стало центром фінансових інвестицій, як внутрішніх, так і іноземних. У Харкові мали свої представництва найбільші банки імперії:

Азовсько-Донський, Волзько-Камський, Санкт-Петербурзький, яким складали конкуренцію місцеві Купецький та Земельний банки (Kravchenko, 2023). Бюджет міста випередив Київ і наближався до Риги (Маслійчук, 2004).

Активними учасниками внутрішньої міграції, спрямованої до Харкова, було єврейське населення імперій (Харченко, 2022). Здебільшого – це були мешканці міст Наддніпрянської України, ареалу тих містечок, які у єврейській колективній пам'яті збереглися як штетли. Їх рух мав тривалу традицію участі у регіональних/міських ярмарках, вже з кінця XVIII ст., і не менш довгу історію бар'єрів на цьому шляху – дії Смуги осілості. Між 1870-ми-1910-ми рр. єврейське населення міста зросло більше ніж в 10 разів. Офіційні заборони і облави, які гальмували приплив євреїв, також мали наслідком появу у місті багатьох нелегалів.

Метою статті є дослідження громадської активності єврейської спільноти Харкова у період, який з одного боку підсумовував тривале її зростання, з іншого передував великим потрясінням – добі війн та революцій. Таке дослідження ставить питання щодо суб'єктності великої єврейської спільноти, яка формально, згідно імперського законодавства, була позбавлена всякого представництва, особливо у випадку губерній поза Смугою осілості.

Методологія, методи дослідження. Громадська активність єврейського населення великих міст Російської імперії на початку XX ст., зокрема на українських землях є одним із основних фокусів уваги дослідників в єврейських студіях. Наявні джерела – офіційні інструкції та накази, внутрішня документація відповідальних установ, публікації в пресі та его-документи, надають для її висвітлення чимало інформації. Першими літописцями цієї діяльності стали сучасники, для яких це часто був власний досвід, як Семен Дубнов чи Генріх Сліозберг (Dubnow, 1920; Сліозберг, 1933). Певний час ця суспільна активність описувалася як захист перед ворожим до євреїв урядом, намагання уникнути посилення репресій (Оршанський, 1877; Миш, 1914). В останній третині XX ст. дослідження продемонстрували розмаїтість стратегій дієвців та суб'єктність єврейських громад у конструюванні їх відносин, як з владою, так і з іншими етноконфесійними групами (Baron, 1964; Stanislawski, 1983; Klier, 1986). У дослідженнях і представленні читачу сфер, в яких репрезентувала себе єврейська громада, поступово витіснялися ті, що були пов'язані з її релігійним життям. Синагога нібито залишалася осередком життя громади, але дослідницький фокус все більше переміщався до університетських аудиторій, торгових бірж та благодійницьких установ.

У цьому тексті увага сконцентрована саме на активностях і подіях, які розгорталися навколо релігійного епізоду життя громади Харкова. У місті поза Смугою осілості, в умовах політичних криз і посилення репресій, така

активність була не ерзацом громадського життя, а його повноцінною складовою. Залученість громади у ці дії вибудовувала кордони автономії єврейської громади міста (Поліщук, 2002). Однією з таких символічних дій були вибори рабинів та їх помічників. В статті було використано комплекс справ, який розкриває перипетії виборів і дії причетних, що зберігається у фонді управління харківського поліцмейстера (Державний архів Харківської області, Ф. 52), під юрисдикцією якого, згідно офіційних інструкцій, знаходилися вибори у місті поза Смугою осілості. За ведення справ відповідав 3-й секретний стіл управління цього відомства.

Наскільки важливими були вибори рабина для харківської єврейської громади напередодні Великої війни і падіння Російської імперії і чи можна описати їх як політичну практику? Як відбувався виборний процес у громаді поза Смугою осілості? Чи можливо описати єврейське населення Харкова як єдину громаду, рабин якої об'єднував різні гілки юдаїзму, наявні у місті? Наскільки впливовою була персона так званого казенного рабина (про вибори якого йшлося), з точки зору єврейської еліти та громади загалом?

Результати. На межі XIX-XX ст. Харків, як велике місто, наповнене різними етноконфесійними спільнотами, маючи університет та технологічний інститут, що акумулювали студентство та викладачів – інтелектуальне середовище, яке формувало «будівничих націй», резонно був одним із головних майданчиків політичної стадії націотворення. Обидва заклади вищої освіти у Харкові мали єврейських студентів, кількість яких часто перевищувала дозволена для юдеїв квота, що забезпечувало наявність кадрів для суспільно-політичного активізму (Іванов, 2007).

На українських землях одночасно формувалися, конкурували, іноді співпрацювали між собою, різні національні проекти, серед яких найбільш помітними були український, російський, єврейський та польський. Однак, для імперського істеблішменту російський націоналізм так і не став безумовним вибором (Плохій, 2015). До першої революції 1905-1907 рр. політична система імперії залишалася достатньо архаїчною, спиралася на станову систему, зберігаючи монополію аристократії на участь у політичному процесі. Невдовзі після революції, наступив період реакції, і різною мірою легалізовані партійні або профспілкові інститути мусили знову відійти у тінь.

На межі XIX-XX ст. у Харкові склалась ситуація, за якої зростаюча єврейська спільнота мала фінансові ресурси та потужне представництво у економічній еліті міста, а також активістів, переважно зі студентського середовища, які поповнювали склад нелегальних чи легалізованих після революції 1905 р. партій. В той же час, сама ситуація міста поза Смугою, давала підстави бюрократії не визнавати юридичний статус єврейської громади, і навіть ліберальний місцевий публічний дискурс виключав єврейських представників із активного процесу (Багалій, 2004).

Студентами було ініційовано появу протосіоністської групи БІЛУ у 1881 р. Діяльність сіоністів було продовжено «Харківською конференцією» у 1903 р., під час роботи якої було започатковано рух «Ціоней Ціон» (Salmon, 1978). Протягом 1900-1910-х рр. євреї міста були членами різних партій, як єврейських БУНДу, Поалей Ціону, так і загальноросійських, на кшталт есерів чи РСДРП. Більшість цих партій, соціалістичного спрямування, були нелегальними, і відповіддю влади на участь у діяльності таких структур були десятки кримінальних справ проти молодих євреїв Харкова (Ф. 18. Оп. 30. Спр. 481, 855).

Респектабельні комерсанти та підприємці з єврейської спільноти концентрувалися на благодійницькій активності. Останні роки перед Першою світовою війною були вершиною розвитку єврейської громади, її релігійних та благодійних інституцій (Котляр, 2011, 17). Неофіційні лідери єврейської громади опікувалися цілими єврейськими кварталами, тими чи іншими синагогами. Зокрема, родина Бурасів дбала про Міщанську синагогу – одну із найбільш впливових у місті (Котляр, 2011, 30). Благодійницька діяльність родини не обмежувалася єврейською спільнотою. Відомою своєю благодійністю була і родина Рубінштейнів. Лев Рубінштейн очолював Товариство допомоги бідним євреям у Харкові, під патронажем якого знаходилася мережа благодійних організацій (Котляр, 2011, 32).

Здавалося, що серед цих модерних патернів громадської активності не залишилося місця традиційним для єврейських громад ритуалам і процедурам. Особливо, у випадку єврейської спільноти у місті поза Смугою осілості, де саме існування громади як такої ставилося під питання. Тим більше, що сама політика контрольованої – «вибіркової інтеграції», яку з кінця 1850-х рр. впроваджувала імперія, базувалася на персональному принципі і становій/професійній причетності (Nathans, 2002).

Введення Тимчасових правил, які підсумували хвилю антиєврейського насильства 1881-1882 рр., де міста на українських землях стали головними майданчиками подій, потягнуло за собою тривалий період юридичних обмежень проти автономності єврейських громад. Зокрема, у 1883 р. МВС підняло питання про доцільність існування єврейських громадських інститутів, якщо їх функції дублювали загальні органи самоврядування у містах. У обмеженнях роботи інститутів громади бюрократичні органи посилалися на статті Зведення законів, за якими існувала тривала практика зарахування євреїв у містах до загальних корпорацій – купців або міщан. Єврейська громада в такому випадку, розглядалася лише як молитовна спільнота, навіть у межах Смуги осілості. Поза Смугою такий підхід фактично не мав альтернатив. На межі XIX-XX ст. обрання членами єврейських громад рабинів та їх помічників, залишалось ледь не єдиною процедурою, проти якої не мала заперечень імперська бюрократія.

У релігійному житті єврейської спільноти Харкова були представлені як різні течії юдаїзму – рабіністичний напрямок, хасидизм, так і прихильники реформування юдаїзму – акультуровані євреї. З 1870-х рр. провідну роль в місті відігравали представники хасидизму, в першу чергу ХАБАДу та вихідці з литовських та білоруських земель – ареалу головних рабіністичних центрів духовної освіти – єшив. Відомо про їх періодичні конфлікти із старою купецько-солдатською єврейською громадою, а також новоприбулими мігрантами, підставою для яких були трактування ритуалів та інші релігійні питання.

Для Харкова, як і для інших єврейських громад в Російській імперії, була характерна подвійність у наявності рабинів. Поруч із так званим казенним рабином, про вибори якого і йшлося, існував духовний рабин, який здебільшого і мав реальний авторитет у громаді. Харківська єврейська спільнота збирала гроші на утримання обох рабинів, а також на утримання їх вдів і дітей. До 1909 р. такою особою був рабин Х. Арлазоров, який виконував свої обов'язки майже три десятиліття (Південний край, 1899). В рік виборів казенного рабина у Харкові з'явився і новий духовний рабин – Еліягу Мелійковський, виходець з воложинської єшиви, який виконував обов'язки до кінця 1920-х рр.

Про чергові вибори рабина у Харкові бюрократичні установи почали непокоїтися наприкінці 1911 р. Приводом для відомчої комунікації стало завершення терміну перебування на посаді харківського рабина Шолома Епштейна. Серед іншого, Епштейн був відомий як один із засновників Товариства допомоги бідним євреям, відкритого у 1905 р. Під час першої революції в імперії – 1905-1907 рр., Епштейн був серед засновників Комітету допомоги жертвам погромів. Організація зібрала і виплатила постраждалим десятки тисяч рублів (Бріман, 2004). Його наступник мав обійняти посаду на подальші чотири роки – 1912-1916. Слід зауважити, що ідея рабинських виборів була процедурою, яку імперія запровадила ще у 1857 р. Ці посади мали обійняти персони, підготовлені державними рабинськими училищами. Зокрема, такі заклади було відкрито у Житомирі та Вільно у сер. XIX ст. Їх закриття/реорганізація у 1870-х рр. ніби була свідченням провалу цієї спроби впливу на юдейські спільноти та їх релігійний «фанатизм». Однак, ситуація була значно складнішою, якщо врахувати в цьому процесі суб'єктність самих єврейських громад. По-перше, змушені прийняти процедуру виборів, громади швидко перетворили її на дуальність, де поруч із «казенним рабином», який мав проходити процедуру офіційних виборів, з'явився «духовний рабин», реальний вибір самої громади. По-друге, інститут «казенного рабина» використовували у боротьбі за вплив різні сили всередині самої громади. Так, під час виборів рабина у Одесі у 1886-1888 рр., персону рабина Швабахера всіляко підтримувалася місцевою єврейською елітою, яка вподобала його німецькомовні ефектні промови

(Поліщук, 2002, 274-282). В той же час, більш ортодоксальні кола протистояли цим впливам маскілів, і намагалися поширити виборчу процедуру на більшість громади, що дало б нагоду змінити «німецького рабина». З одеського кейсу знаємо про критику виборчих процесів у єврейській громаді, де інертність та непотизм представлялися головними факторами, які дозволяли єврейській еліті контролювати систему (Поліщук, 2002, 266).

Центральні відомства імперії зовнішньо намагалися контролювати процес. Вибори регламентувалися спеціальними інструкціями, яка видавалася Міністерством внутрішніх справ (Державний архів Харківської області, ДАХО, Ф. 52. Т. 2. Спр. 113). Документ регулював як процедуру обрання уповноважених, так і саму процедуру обрання рабинів та їх помічників. Процедура була схожою на практики міських виборів за реформою 1870 р., не з прямими виборами, а з делегуванням обрання кандидатів спеціальним виборцем. Непрямі вибори призначалися великим містам, де «вибір всім товариством є ускладненим» (Статут духовних Справ, 1857). Інструкція МВС, публікувалася за погодженням із Сенатом.

Інструкція передбачала визначення тих молитовних громад, які могли брати участь у виборах. Під такою громадою малась на увазі спільнота навколо тієї чи іншої синагоги. Всі вони мали знаходитися в межах території, яка визнавалася закріпленою за конкретним рабином. Після обрання рабина на посаду, кожна з громад, як брала участь у виборах, мала укласти із ним договір на його утримання. У підготовці інструкції МВС апелювало до Уставу духовних справ іноземних сповідань – частини Зведення законів Російської імперії. Один з розділів відповідного тому зібрання було присвячено духовним справам євреїв. Серед інших конфесій, представлених у документі і наявних у Харкові, окреме регулювання мали християни римокатолицького, протестантського та вірмено-григоріанського сповідання, магометани (мусульмани). Устав духовних справ іноземних сповідань надавав відповідні інструкції до виборів рабинів у ст. 1322 та 1325 видання 1896 р.

Устав було доповнено додатковими правилами, зокрема думкою (рішенням) Державної ради від 8 червня 1901 р., на підставі якого та чи інша громада могла бути позбавлена права на обрання уповноважених. Це рішення за №1547 у Зведенні законів було затверджено головуєчим – князем Михайлом, що свідчить про вищий рівень прийняття відповідних рішень. Приводом для висловлення думки було звернення МВС, з пропозицією про встановлення порядку вибору рабинів та їх помічників.

Фактично, всі ці офіційні документи доповнювали одне одного, створивши загальну процедуру виборів. Зокрема, було встановлено число уповноважених для виборів рабинів. Процедура передбачала вибори уповноважених для обрання рабина або його помічника, за два місяці до

завершення терміну їх повноважень, або через форс-мажор, припинення ними виконання своїх обов'язків. Молитовна громада, яка мала менше ста членів, виставляла десять уповноважених, а у разі більшої її чисельності, додавався один уповноважений на кожні сто наступних членів.

Участь у виборах вимагала російського підданства, досягнення 25 років, наявного членства відповідної молитовної громади не менше двох останніх років. Очевидно, виборцями могли бути лише чоловіки. До виборів не допускалися особи, які були позбавлені прав за злочини чи провини, як і ті, хто перебував під слідством. Так само не допускалися ті, хто був виключений з громад чи товариств, до яких належав, своєю корпорацією-станом, а також ті, хто знаходився під гласним наглядом поліції. Були позбавлені виборчого права й ті, хто утримував заклади для торгівлі міцними напоями та ті, хто торгував у них.

Визначення часу та місця виборів покладалися на регіональну владу – губернатора, міського голову чи міську управу. Посаду Харківського губернатора з 1908 р. і на момент виборчої процедури посідав Митрофан Катеринич, камергер і дійсний статський радник (Історія Полтави). Саме за його губернаторства у Харкові було тимчасово припинено роботу медичного товариства – відгомін «справи Бейліса». В той же час, міська дума Харкова переживала свій ліберальний період. Недаремно, у тій самій «справі Бейліса», її реакція була протилежною діям губернської влади. З 1900 по 1912 обов'язки міського голови виконував Олександр Погорелко, ініціатор багатьох змін у міській інфраструктурі (Маслійчук, 2004). Його спадкоємець Микола Дорофєєв, який обійняв посаду у 1913 р., так само належав до ліберальної частини думи.

У випадку Харкова, процедура здійснювалася на рівні губернської влади, через відповідний стіл з єврейських справ при губернській канцелярії (ДАХО, Ф. 4). Єврейські молитовні громади мали бути сповіщені про вибори через вивішені у їх молитовних будинках оголошення, або іншим зручним способом, який визначали представники влади.

Формування списків осіб, які мали право бути обраними в якості уповноважених, покладалося на самі молитовні громади. Виконати цю процедуру мали організовані при них духовне чи господарське правління, які зобов'язувались вести книги з інформацією про поточний склад громади. У призначений владою день та час, громада мала провести процедуру виборів уповноважених. У процедурі виборів мала брати участь не менше третини членів громади. Якщо кворум не був дотриманий, за два тижні проводилися повторні вибори, де чисельність присутніх вже не мала ваги.

Протокол виборів, з вказаними адресами обраних уповноважених та окремим списком всіх виборців, надсилався після затвердження правлінням молитовного будинку до міської управи, не пізніше наступного дня. Управа мала здійснити перевірку обраних уповноважених і затвердити результати.

Затвердженню міг передувати розгляд скарг щодо порушення процедури чи результатів виборів.

Особи уповноважених розглядалися державою як посадові особи. Їх повноваження спливали тільки після затвердження обраного рабина. Не пізніше як за місяць до виборів рабина, спеціальними повістками їм повідомляли про призначені місце та день виборів. Процедура виборів відбувалася за головування члена міської управи. Вибори були закриті, із балотуванням з шарами за висунутих кандидатів, які мали надати документи, якими підтверджувалося їх право бути рабинами. За результатами виборів складався акт з підписами, в присутності поліції, який надсилався протягом доби до міської управи на затвердження.

Вибори безпосередньо рабина чи його помічника передбачали наявність $\frac{1}{2}$ виборців, і у разі недотримання явки, так само повторювалися за два тижні, незалежно від наявності кворуму. Процедура передбачала скарги і апеляції, і надавала можливість звернення до міської управи протягом тижня, і оскарження її рішення перед губернатором або головою міста.

В особливий спосіб ці правила діяли поза Смугою осілості, тобто, і у випадку Харкова. Поліція там мала перевагу над міськими управами. Вибори могли відбуватися за умови особистої присутності вищих чинів поліції і під їх наглядом. Саме вони передавали інформацію на затвердження обраних рабина чи його помічника до міського голови чи губернатора. Виняток тут становила Область війська Донського, де процедура регулювалася спеціальним законом від 19 травня 1887 р.

Численні бюрократичні документи та процедури можуть створити враження контрольованого процесу щодо важливої події у житті єврейської спільноти. Однак, певні зауваження дозволяють поглянути на ситуацію під іншим кутом. Єврейські громади у принципових питаннях могли виявляти серйозний, хоч і не відкритий протест, який нівелював владні ініціативи. Такою ситуацією була спроба залучити єврейське населення до згаданих училищ. Так само, відомо про непопулярність державної ініціативи – інституту казенних рабинів, і Харків тут не був виключенням. Відповіддю громад стало збереження духовних рабинів – реальних релігійних авторитетів. У більшості випадків, це не створювало жодного видимого конфлікту, і казенні рабини мусили визнавати свою роль – посередника між громадою та владою. Відповідно, вибори на таку посаду, виглядали важливішими для міського самоврядування та поліції, ніж для єврейської спільноти. В той же час, здавалось би формальна процедура, у Харкові на початку 1910-х рр. викликала неабияке пожвавлення і максимальну участь виборців на всіх етапах процедури. Документи передбачали повторні голосування у разі неявки на вибори, але згідно зібраних даних, жодного разу ця опція не була задіяна. Як вибори уповноважених, так і вибори рабина

відбувалися за високої явки учасників при всіх молитовних будинках. Вірогідно, мотивація виборців була різною, зокрема як вияв власної приналежності до спільноти, як це було у питанні із вживанням їдишу. Але, ймовірно, і як рідкісна можливість громадянського волевиявлення, у ситуації повної відсутності реальної автономії та прагнень контролю з боку офіційних інституцій. Цікава деталь виборів – проведення голосувань, попри інструкції щодо їх реалізації поза єврейськими будинками, відбувалося в межах інфраструктури спільноти або у закладах які належали євреям – їдальнях, амбулаторіях.

Процедура виборів харківського рабина тривала від завершення 1911 р. до кінця 1913 р. (ДАХО, Ф. 52. Т. 2. Спр. 113). Перше доручення стосовно виборів надійшло до поліцмейстера 25 листопада 1911 р. Звернення було ініціативою харківського губерньського правління, яке вимагало провести чергові вибори рабина міста та наполягало на отриманні звітності за результатами виборів. 30 січня 1912 р. поліцмейстер передав його на ім'я харківських приставів з позначкою – «терміново». Було вказано на необхідність особистої присутності пристава під час процедури. Відповідальність покладалася на приставів, за ділянками яких було записано синагогу, громади яких брали участь у виборах – третьої та четвертої. Участь у виборах харківського рабина брали шість молитовних будинків міста, одна з яких – третя, поділялася на ашкеназьку та сефардську. Також учасниками були громади повітових міст – Вовчанська, Слов'янська та Чугуєва. Очевидно, у виборах брали участь лише ті, хто мав право постійного проживання у Харкові, належачи до спільноти того чи іншого молитовного будинка. Таке правило викреслювало всіх, хто мав проблеми із оформленням документів або перебував у місті тимчасово.

Закликані до виборів синагоги були зазначені згідно порядкових номерів реєстрації громад, від першого до шостого. Серед них були: першою, так звана хоральна синагога; другою, найстаріша синагога на Міщанській вулиці; третя була поділена на ашкеназьку та сефардську; четвертою записана синагога Талмуд-тори; п'ятою синагога на Коцарській вулиці, розташована у привокзальному районі; шоста знаходилася за адресою Нетеченська 40, членами її спільноти були учасники Російсько-японської війни 1905 р.

Першою дією у процедурі обрання нового рабина, згідно інструкції МВС від 1901 р. мали стати вибори уповноважених, на яких і покладалося подальше обрання рабина для харківських євреїв. Поліцмейстер наперед запропонував приміщення, де протягом лютого 1912 р. мали б відбутися вибори. Так, вибори для третього молитовного будинку «Ашкеназі» мали відбутися п'ятого лютого у їдальні, на дванадцяте лютого були призначені вибори для третьої, сефардської частини громади, та четвертої – «Талмуд-тори». Згідно розпорядження, пристави вже наступного дня, після

завершення процедури виборів, передали всі необхідні документи до поліцмейстера. Список уповноважених, всього 76 осіб, було затверджено харківським губернським зібранням. 73 особи представляли Харків, по одній Чугуїв, Вовчанськ та Слов'янськ. Всі вибори відбулися вчасно, і за їх результатами обрані уповноважені були готові перейти до фінальної процедури.

Вибори рабина, наступний і заключний етап тривалої процедури, закінчилися швидко і передбачувано. Рабин Епштейн, який виконував обов'язки з 1903 р., вчергове мав підтримку найвпливовіших, першої та другої молитовних громад, приналежних до хоральної та міщанської синагог, впевнено переміг, зберігши свою посаду на наступні чотири роки. Епштейн помер у березні 1918 р., коли імперія вже зникла, Харків пережив Першу світову війну та кілька змін політичних режимів.

Висновки. Статус міста поза Смугою осілості залишав великий єврейській спільноті Харкова обмежені стратегії у громадській діяльності. В юридичній площині, з початку 1880-х рр. обмеження автономії єврейських громад посилювалося. В період перманентних юридичних ініціатив проти єврейської автономії, проблеми із функціонуванням громадських інститутів відчували спільноти і в межах Смуги осілості, тим більше це стосувалося євреїв Харкова – міста поза Смугою. Врешті, на початку XX ст. вона була зведена до діяльності благодійних товариств та установ подібного ґтибу. Релігійне життя громади залишилося однією із точок прикладання зусиль активних членів спільноти, можливим виявом публічної активності єврейського населення міста. У процесі виборів рабинів/їх помічників у Харкові можна простежити специфіку процедури поза Смугою осілості, особливості комунікації між різними бюрократичними органами, задіяними у їх перебігу, дослідити активність єврейських громад у нав'язаній владою практиці. Суспільно-політична ситуація в місті/регіоні та перебіг і результати виборів свідчать про високу громадську активність не лише мешканців міст, але і єврейського населення регіону.

Подяка. Автор висловлює глибоку вдячність рецензентам та редакції журналу "INTERMARUM" за їх коментарі та поради, які дозволили покращити текст.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Багалій, Д. і Міллер, Д. (2004). *Історія міста Харкова за 250 років його існування. т. 2: XIX – початок XX століття*. Харків: ФОЛІО. [російською мовою].
- Baron, S. (1964). *The Russian Jew under tsars and Soviets*. New York: Macmillan.
- Бріман, Ш. (2004). Харків – від початку до революції. *Харківський музей Голокосту. Дайджест*. 8(61). [російською мовою].

Державний архів Харківської області, ДАХО, Ф. 18. Харківське губернське присутвіє. Судове відділення. Оп. 30. Спр. 481.

Державний архів Харківської області, ДАХО, Ф. 18. Харківського міського поліцейстера. Оп. 30. Спр. 855.

Державний архів Харківської області, ДАХО, Ф. 52. Оп. 2. Спр. 113. Переписка про вибори уловноважених від єврейських молитовних громад м. Харкова для вибору рабина. (20 січня 1912 – 13 грудня 1913).

Dubnow, S. (1920). *History of the Jews in Russia and Poland*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Іванов, А. (2007). *Єврейське студентство у Російській імперії початку XX ст. Яким воно було?* Москва: Новий хронограф. [російською мовою].

Історія Полтави, сайт Бориса Тристанова. Електронний Ресурс. Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/gosudarstvennye-i-mestnye-deyateli-upravlentsy/uezdnyye-predvoditeli-dvoryanstva?id=3937>[російською мовою].

Klier, J. (1986). *Russia gathers her Jews: the origins of the “Jewish Question” in Russia, 1772–1825*. De Kalb.

Котляр, Є. (2011). *Єврейський Харків. Путівник з історії, культури та місць пам'яті*. Харків: Центр Сходознавства Харківської державної академії дизайну та мистецтв. [російською мовою].

Kravchenko, V. (2023). *Kharkov/Kharkiv: A Borderland Capital*. Berghahn Books.

Маслійчук, В. і Парамонов, А. (2004). *Історія Харківського міського самоврядування, 1654-1917 рр.* Харків: Регіон-Інформ. [російською мовою].

Миш, М. (1914). *Керівництво до російських законів про євреїв*. Санкт-Петербург. [російською мовою].

Nathans, B. (2002). *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. Oakland.

Оршанський, І. (1877). *Євреї у Росії*. Санкт-Петербург: Тип. О. Бакста. [російською мовою].

Південний край, 1899. [російською мовою].

Плохій, С. (2015). *Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі*. Київ: Критика.

Поліщук, М. (2002). *Євреї Одеси та Новоросії*. Єрусалим: Гешарим. [російською мовою].

Salmon, Yos. (1978). Ideology and Reality in the Bilu Aliyah. *Harvard Ukrainian Studies*. 2 (4): 430–466.

Слізберг, Г. (1933). *Справи минулих днів*. 2. Т. Париж. [російською мовою].

Stanislawski, M. (1983). *Tsar Nicholas I and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia 1825-1855*. Jewish Publication Society.

Статут духовних Справ Іноземних Сповідань. (1857). Зведення Законів Російської Імперії. Санкт-Петербург: Типографія Другого відділення особистої його імператорської величності канцелярії, 11(1). [російською мовою].

Харченко, А. (2022). Єврейська міграція за Смугу осілості: випадок Харкова у пізній Російській імперії. *Ideology and Politics Journal*. 2(21). 34–52.

References

Bahalii, D. і Miller, D. (2004). *Istoriia mista Kharkova za 250 rokiv yoho isnuvannia. t. 2: XIX – pochatok XX stolittia*. Kharkiv: FOLIO.

- Baron, S.** (1964). *The Russian Jew under tsars and Soviets*. New York: Macmillan.
- Briman, Sh.** (2004). Kharkiv – від початку до революції. *Kharkivskiy muzei Holokostu. Daidzhest*. 8(61).
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, DAKhO, F. 18. Kharkivske hubernske prysutviie. Sudove viddilennia. Op. 30. Spr. 481.
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, DAKhO, F. 18. Kharkivskoho miskoho politmeistera. Op. 30. Spr. 855.
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, DAKhO, F. 52. Op. 2. Spr. 113. Perepyska pro vybory upovnovazhenykh vid yevreiskykh molytovnykh hromad m. Kharkova dlia vyboru rabyna. (20 sichnia 1912 – 13 hrudnia 1913).
- Dubnow, S.** (1920). *History of the Jews in Russia and Poland*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.
- Ivanov, A.** (2007). *Yevreiske studentstvo u Rosiiskii imperii pochatku XX st. Yakym vono bulo?* Moskva: Novyi khronohraf.
- Історія Полтави, сайт Бориса Тристанова. Електронний Ресурс. Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/gosudarstvennye-i-mestnye-deyateli-upravlentisy/uezdnye-predvoditeli-dvoryanstva?id=3937>
- Klier, J.** (1986). *Russia gathers her Jews: the origins of the "Jewish Question" in Russia, 1772–1825*. De Kalb.
- Kotliar, Ye.** (2011). *Yevreiskiy Kharkiv. Putivnyk z istorii, kultury ta mists pamiaty*. Kharkiv: Tsentr Skhodoznastva Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu ta mystetstv.
- Kravchenko, V.** (2023). *Kharkov/Kharkiv: A Borderland Capital*. Berghahn Books.
- Masliichuk, V. i Paramonov, A.** (2004). *Istoriia Kharkivskoho miskoho samovriaduvannia, 1654-1917 rr.* Kharkiv: Rehion-Inform.
- Mysh, M.** (1914). *Kerivnytstvo do rosiiskykh zakoniv pro yevreiv*. Sankt-Peterburh.
- Nathans, B.** (2002). *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. Oakland.
- Orshanskyi, I.** (1877). *Yevrei u Rosii*. Sankt-Peterburh: Typ. O. Baksta.
- Pivdennyi krai, 1899.
- Plokhii, S.** (2015). *Pokhodzhennia slovianskykh natsii. Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi*. Kyiv: Krytyka.
- Polishchuk, M.** (2002). *Yevrei Odesy ta Novorosii*. Yerusalyim: Hesharym.
- Salmon, Yos.** (1978). Ideology and Reality in the Bilu Aliyah. *Harvard Ukrainian Studies*. 2 (4): 430–466.
- Slizoberh, H.** (1933). *Spravy mynulykh dnev*. 2. T. Paryzh.
- Stanislavski, M.** (1983). *Tsar Nicholas I and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia 1825-1855*. Jewish Publication Society.
- Statut dukhovnykh Sprav Inozemnykh Spovidan. (1857). *Zvedennia Zakoniv Rosiiskoi Imperii*. Sankt-Peterburh: Typohrafiia Druhoho viddilennia osobystoi yoho imperatorskoi velychnosti kantseliarii, 11(1).
- Kharchenko, A.** (2022). Yevreiska mihratsiia za Smuhu osilosti: vypadok Kharkova u piznii Rosiiskii imperii. *Ideology and Politics Journal*. 2(21). 34-52.

Kharchenko A. THE ELECTION OF RABBIS AS A MANIFESTATION OF THE ACTIVITY OF THE JEWISH COMMUNITY OF KHARKIV: THE CITY ON THE EVE OF THE GREAT WAR

Abstract

Introduction. During the late Russian Empire, at the turn of the XIXth-XXth centuries, political and national processes had a significant impact on public sphere, the incipience and functioning of public institutions as the roots of civil society. The activity of Jewish communities, limited or deprived of political representation, was most noticeable in this sphere. The Jewish presence had been growing in large cities in Ukrainian Lands since the mid-XIXth century. In cities spaces the struggle for autonomy and subjectivity took various forms, such as supporting charitable organizations of various profiles or actively participating in electoral processes. **The research aim** is to examine the social activity of the Jewish community of Kharkiv during a period that, on the one hand, summarized the culmination of its long-term growth and, on the other hand, preceded major upheavals—the era of wars and revolutions. **The new approach** is the analysis of social practices related to the religious sphere of life of the Jewish community of the city, and their presentation as one of the strategies of activity in conditions of political reaction and legal restrictions on the community beyond the Pale of Settlement. **Conclusions.** The election of rabbis in Kharkiv during the late empire was one of the possible manifestations of public activity of the city's Jewish community. During a period of permanent legal initiatives against Jewish autonomy, communities within the Pale of Settlement experienced problems with the functioning of public institutions, and this was even more clear for the Jews of Kharkiv, a city outside the Pale. The socio-political situation in the city/region and the course and results of the elections testify to the high level of civic activity not only among city people, but also among the Jewish population of the region.

Keywords: elections, Jews, synagogues, rabbis, Pale of Settlement, Kharkiv.

Charczenko A. WYBORY RABINÓW JAKO PRZEJAW DZIAŁALNOŚCI SPOŁECZNEJ WSPÓLNOTY ŻYDOWSKIEJ W CHARKOWIE

Streszczenie

Wstęp. W okresie późnego Imperium Rosyjskiego, na przełomie XIX i XX wieku, procesy polityczne i narodowościowe wywarły istotny wpływ na życie publiczne, kształtowanie się i funkcjonowanie instytucji społecznych – związków społeczeństwa obywatelskiego. To właśnie na tym obszarze aktywność społeczności żydowskich, ograniczonych lub pozbawionych reprezentacji politycznej, była najbardziej zauważalna. W dużych miastach na ziemiach ukraińskich, gdzie obecność Żydów wzrosła od połowy XIX wieku, walka o autonomię i podmiotowość przybierała różne formy – wspierania organizacji charytatywnych o różnym profilu czy aktywnego udziału w procesach wyborczych. **Celem artykułu** jest zbadanie działalności publicznej społeczności żydowskiej w Charkowie w okresie, który z jednej strony podsumowywał jej wieloletni rozwój, a z drugiej poprzedzał wielkie przewroty – erę wojen i rewolucji. **Nowością naukową** artykułu jest analiza praktyki społecznej związanej ze sferą religijną życia społeczności żydowskiej miasta i ukazanie jej jako jednej ze strategii działania w warunkach reakcji politycznej i ograniczeń prawnych społeczności spoza Strefy Osiedlenia. **Wnioski.** Wybory rabinów w charkowskiej społeczności żydowskiej w okresie późnego imperium były jednym z możliwych przejawów aktywności publicznej społeczności żydowskiej miasta. W okresie permanentnych inicjatyw prawnych przeciwko żydowskiej autonomii, problemy z funkcjonowaniem instytucji publicznych odczuwały społeczności w Strefie Osiedlenia, zwłaszcza Żydzi z Charkowa – miasta poza Strefą. Sytuacja społeczno-polityczna w mieście/regionie oraz przebieg i wyniki wyborów wskazują na wysoką aktywność społeczną nie tylko mieszkańców miasta, ale także ludności żydowskiej regionu.

Słowa kluczowe: wybory, Żydzi, synagogi, rabini, Strefa Osiedlenia, Charków.

Статтю надіслано до редколегії 15.10.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.11.2025 р.

Попова Оксана,
здобувачка ступеня доктора філософії
кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
mivanova910@ukr.net

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ПРИСЯЖНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ У СУДОВИХ ПРАКТИКАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.) : СОЦІОЕТНІЧНІ ЧИННИКИ

*Метою роботи є аналіз, на основі судових справ Житомирського окружного суду, особливості інтерпретації представниками різних етнічних груп норм імперського законодавства, та визначення характерних рис правосвідомості присяжних засідателів Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. **Методологія дослідження** базується на основних принципах історичного дослідження: історизму, науковості, об'єктивності. Для досягнення поставленої мети застосовувалися загальнонаукові та спеціально-історичні методи (історико-генетичний, історико-порівняльний, джерелознавчий). **Наукова новизна** полягає у тому, що на основі архівних матеріалів Державного архіву Житомирської області та широкому спектрі інших джерел досліджено особливості правосвідомості присяжних засідателів крізь призму соціоетнічних чинників у регіональному вимірі. **Висновки.** Правосвідомість населення Правобережної України демонструвала відмінні моделі взаємодії з імперською судовою системою. Представлені у списках присяжних поляки, переважно колишні представники шляхти, звикли активно використовувати правові механізми для захисту своїх інтересів, попри політичні обмеження з боку влади. Їхня участь у суді була наслідком компромісу з імперською адміністрацією, а їх представництво серед присяжних обумовлювалося лояльністю до влади. Правосвідомість єврейського населення ґрунтувалася на колективній солідарності та нормах релігійного права, що зумовлювало відчуженість від імперського правосуддя і, як наслідок, мінімальне представництво в суді присяжних. Домінували у списках присяжних представники українського селянства, які відображали правосвідомість засновану на звичаєвому праві та народній моралі. Аналіз судової практики Житомирського окружного суду кінця XIX – початку XX ст. демонструє, що тлумачення імперського законодавства присяжними часто виходило за межі формального тексту. Присяжні нерідко керувалися «природною справедливістю», особливо у справах щодо приватної власності, помсти за особисту образу чи злочинів, скоєних у стані афекту. Значний вплив на результат справи мала присутність присяжного повіреного, чия професійна аргументація могла суттєво змінити інтерпретацію доказів.*

Ключові слова: адвокат, етнічні групи, поляки, євреї, українці, Житомирський окружний суд, Правобережна Україна, Волинська губернія, правосвідомість, судова реформа, імперське законодавство, інститут присяжних засідателів.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX – на початку XX ст. правова система Російської імперії, частиною якої була і Правобережна Україна, зазнала ліберальних трансформацій, ключовим елементом яких стала судова реформа 1864 р. Одним із найбільш прогресивних її нововведень було

створення суду присяжних засідателів – демократичного інституту, що мав на меті залучити суспільство до здійснення правосуддя та підвищити довіру до нього. Однак перенесення західноєвропейської моделі суду на складний соціальний, етнічний та культурний ландшафт українських губерній, створило ситуацію, де уніфіковане імперське законодавство зіткнулося з відмінною правосвідомістю багатоетнічного населення. Формальне вивчення судових справ є недостатнім для наукового осмислення особливостей здійснення правосуддя присяжними засідателями, саме тому необхідно дослідити правосвідомість – систему поглядів, ідей та уявлень, які відображають ставлення населення до права та готовність дотримуватися його норм. У багатоетнічних державах розмаїття правосвідомостей, зумовлене відмінними етнокультурними та історичними традиціями, створює напругу між офіційним законом та неформальними уявленнями про справедливість, що призводить до неоднозначної інтерпретації законів та впливає на правомірність судових рішень в очах різних етнічних груп.

Вибір для аналізу трьох найбільших етнічних груп Правобережжя (українців, поляків та євреїв) є не випадковим. Він відображає як особливості розвитку регіону, проведення судової реформи, так і співіснування кількох правових культур. Такий підхід продиктований не лише демографічною вагою цих спільнот, але й тим, що імперська влада керувалася етнополітичними категоріями. Для адміністрації етнічне походження було нерозривно пов'язане з критерієм політичної лояльності, який став визначальним у процесі допуску до участі в судочинстві. Відтак, існує актуальна потреба дослідження правосвідомості та особливостей розгляду справ присяжними засідателями у регіональному вимірі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика судової реформи 1864 р. та її наслідків для українських земель висвітлена у працях сучасних істориків. Окремі аспекти окресленої проблеми розглянути у статті В. Шандри, де досліджено заходи влади щодо зменшення польського впливу на Правобережжі, зокрема дослідниця відзначає, що небажання допустити поляків до влади, безпосередньо вплинуло на реалізацію судової реформи в регіоні (Шандра, 2014). Специфіку правових традицій регіону напередодні реформи, зокрема спадок судочинства Речі Посполитої, що вплинув на подальше сприйняття імперських нововведень, глибоко проаналізовано в монографії А. Шевчука (Шевчук, 2022). Також регіональний вимір реалізації судової реформи на прикладі діяльності Житомирського окружного суду проаналізовано у дисертації О. Максимова (Максимов, 2016). Теоретичне осмислення цілей судової реформи як інструменту створення уніфікованої імперської правосвідомості представлено в дослідженнях Й. Баберовські (Babrowski, 2006). Дослідження злочинності та правосуддя у сільській місцевості Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. представлено у праці

американського історика С. Франка (Frank, 1999). Безпосередньо інституційному становленню та діяльності суду присяжних на Правобережжі присвячена дисертаційна робота О. Сидорчук (Сидорчук, 2010). Попри наявність ґрунтовних досліджень, аналіз судочинства крізь призму впливу регіональних правових уявлень на інтерпретацію імперського законодавства присяжними засідателями Правобережної України потребує подальшого поглибленого вивчення.

Мета статті – проаналізувати на основі судових справ Житомирського окружного суду особливості інтерпретації представниками різних етнічних груп норм імперського законодавства та визначити характерні риси правосвідомості присяжних засідателів Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Значення судової реформи полягало у створенні незалежного суду, який мав діяти на засадах рівності всіх підданих перед законом, гласності та змагальності сторін. Судові статuti від 20 листопада 1864 р. містили важливі положення про нову судову мережу. За цим документом, судова влада належала мировим судам, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам і Сенату, який виконував функції верховного касаційного суду. Вперше в Російській імперії було запроваджено інститути присяжних засідателів та присяжних повірених (адвокатури), а прокурорський нагляд набув системного характеру (Судові статuti, 1864, с. 1). Присяжними могли стати місцеві жителі усіх станів, які були підданими Російської імперії, віком від 25 до 70 років та проживали не менше 2-х років у повіті, де відбувалися вибори до складу присяжних засідателів. До списків присяжних не могли потрапити особи, які перебували під судом чи слідством, були виключені з духовних чи дворянських зібрань, визнані боржниками або перебували під опікою через марнотратство. Суттєвими перешкодами були також фізичні вади та незнання російської мови. Крім того, у списки присяжних потрапляли лише ті, хто відповідав майновому цензу. В загальні списки вносилися почесні мирові судді; особи, що перебували на державній службі та з виборів дворянських і міських об'єднань; селяни, обрані в чергові судді волосних судів; та особи, які володіли землею в кількості не менше 100 десятин, або іншим нерухомим майном, вартість якого в столицях була не менше 2 тис. рублів, в губернських містах не менше 1 тис. рублів, а в інших містах не менше 500 рублів, або отримувала зарплатню чи дохід від капіталу, ремесла, промислу в столицях не менше 500 рублів, а в інших містах не менше 200 рублів в рік (Права і обов'язки, 1867). Таким чином, завдяки майновому цензу законодавство забезпечувало формування списків присяжних засідателів переважно з представників дворянства, чиновників та заможного селянства.

Впровадження інституту присяжних засідателів мало на меті сприяти поступовому зростанню правової культури населення завдяки участі у

судочинстві, ознайомлення з процесуальними нормами тощо. Компетенція суду присяжних засідателів поширювалася на кримінальні справи та визначалась видом злочину. Відповідно до Судових статутів 1864 р., суд присяжних розглядав злочини або проступки, за які передбачалося покарання у вигляді позбавлення або обмеження прав власності та за станом. На початку реалізації судової реформи до компетенції суду присяжних належало 1/5 або ж близько 410 із 1711 статей Уложения про покарання кримінальні та виправні 1845 р. До кінця XIX ст. кількість справ, що розглядалися присяжними значно скоротилися, і їх передали до розгляду судовим палатам зі становими представниками. Законом від 1878 р. з компетенції суду присяжних вилучили злочини щодо насильства над посадовими особами, про посадові та паспортні злочини (1882 та 1885 рр.), частину злочинів з друкарських питань (1889 р.), а також справи про державні злочини, значну частину справ щодо крадіжок, розбоїв, банківських справ, порушень статутів мореплавства та шляхів сполучення, двошлюбності тощо. Станом на 1896 р., після низки вилучень, у компетенції суду присяжних засідателів залишилося близько 300 статей з Уложения про покарання кримінальні та виправні 1885 р. (Сидорчук, 2010, с. 130–131). Причини скорочення компетенції суду присяжних крилися не лише в політичній реакції самодержавства, а й у зіткненні уніфікованої правової моделі з особливостями розвитку багатоетнічної імперії.

Зокрема, німецький історик Й. Баберовські зазначив, що головним завданням судової реформи було формування універсальної правосвідомості для всіх підданих імперії. Іншими словами, європейське верховенство права, у розумінні розробників реформи, мало нівелювати багатоетнічність та становість суспільства, перетворити селян на законослухняних підданих (Baberowski, 2006, с. 347). Втім, практична реалізація задуму виявилася значно складнішою, особливо в такому етнічно неоднорідному регіоні, як Правобережна Україна. Судова система зіштовхнулася з глибоко вкоріненими місцевими уявленнями про справедливість та спадком річпосполитських правових традицій.

На відміну від решти українських територій в складі Російської імперії, Правобережна Україна до кінця XVIII ст. перебувала у складі Речі Посполитої, тому її судочинство керувалося принципами незалежності від адміністративної влади, виборності судових посад, сталості законодавчої бази та існуванням інституту адвокатури. На Волині поняття «адвокат» було тотожне «умоцований приятель мой», рідше – «прокурор», що означало уповноважену особу на ведення судової справи (Шевчук, 2022, с. 70). Таким чином, Російська імперія разом з приєднаними територіями отримала розвинену судову систему, яка хоч і гарантувала домінування польської шляхти, була ефективнішою за становий суд часів Катерини II. Дослідник судочинства Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст.

А. Шевчук зазначає, що встановлення російської судової системи супроводжувалося відмовою від принципів незалежності судової влади та довічного перебування суддів на посадах. Було ліквідовано інститут адвокатури, а всі кримінальні, цивільні та земельні справи передавалися до компетенції єдиного повітового суду. В умовах російської військової присутності місцева шляхта була змушена прийняти ці умови (Шевчук, 2022, с. 91–92). Компроміс між імперською владою та місцевою польською шляхтою, що дозволив зберегти річпосполитське законодавство та відносну стабільність краю, фактично перестав працювати після Листопадового польського повстання. Наслідком цього стали ліквідація польської судової системи, витіснення польської мови з діловодства та скасування чинності Литовського статуту. Відтак, можна зробити висновок, що судова реформа 1864 р. на українському Правобережжі знайшла певний «грунт» у місцевий правових уявленнях, що давало підстави жителям регіону сподіватися на швидке впровадження справедливого судочинства. Однак для імперської влади досвід польської шляхти (яка неминуче потрапляла б до списків присяжних) у захисті своїх майнових прав та відсутність такого досвіду в селянства створювали загрозу для збереження її провідних позицій у регіоні. З цієї причини впровадження найбільш демократичного елементу реформи – інституту присяжних засідателів – відтермінували до 1880 р., оскільки влада прагнула спершу мінімізувати польський вплив на судочинство.

Імперія розглядала етнічне походження як головну умову політичної благонадійності та лояльності до влади, а також відповідності вироків присяжних засідателів державним інтересам. Тому на Правобережжі введенню Судових статутів 1864 р. у повному обсязі передували заходи з обмеження впливу поляків та євреїв у регіоні. Згідно з Першим загальним переписом населення Російської імперії 1897 р. євреї та поляки були наступними за чисельністю після українців етнічними групами Правобережжя. У відсотковому співвідношенні вони становили: у Волинській губернії 13,21% та 6,16%; у Київській – 12,10% та 1,93%; у Подільській – 12,63% та 2,34% відповідно. Зосереджувалися вони переважно у містах, до прикладу у Волинській губернії євреї становили половину (50,1%) міського населення (Перший загальний перепис, 1904). В умовах Правобережжя правові уявлення поляків та євреїв відображали зіткнення відмінних правових культур з імперським правосуддям, що й формувало правосвідомість населення регіону. Поляки, як колишня панівна верства, що володіла значними земельними ресурсами та мала глибокі традиції власної правової культури, сприймалися як політична загроза. Їхня правосвідомість сформувалася в умовах шляхетської демократії, що докорінно відрізнялися від самодержавної моделі. Єврейське ж населення жило в умовах автономної системи релігійного права, що регулювало значну частину їхнього внутрішнього життя. Їхня правосвідомість визначалася як релігійними

нормами, так і закритою колективною (кагальною) самоорганізацією, що не допускала зовнішніх впливів. Висока концентрація у містах та залученість до торгівлі, ремесла і фінансових операцій означали часті контакти з судовою системою, однак лояльність єврейського населення викликала недовіру з боку влади. Відтак, імперська адміністрація вбачала подвійну загрозу: з одного боку, політичну нелояльність поляків, чия правова традиція суперечила самодержавству, а з іншого – корпоративну замкненість євреїв, що ставила під сумнів їхню здатність керуватися загальнодержавними, а не власними інтересами в суді.

Отже, етнічний фактор став ключовим у реалізації судової реформи на Правобережній Україні, тому доцільно розглянути особливості правосвідомості провідних етнічних груп регіону, зокрема крізь призму їх участі в суді присяжних засідателів.

На шляху ліквідації ознак колонізації краю, влада прагнула подолати зв'язок з економічними інтересами польського населення. Лише коли 2/3 усіх поміщицьких земель Правобережжя перейшли у володіння непольського населення, правляча верхівка погодилася ввести Судові статuti (Шандра, 2014, с. 107). Варто зауважити, що у першій чверті XIX ст. частина освіченої безземельної шляхти для легітимізації свого становища поповнювала лави канцеляристів і за умови добросовісної служби отримувала чини (Шевчук, 2022, с. 279). Крім того, вважалося, що поляки як представники освіченої, міської верстви, могли професійно обстоювати свої права і мали значний вплив на населення (Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 (ч. 9), арк. 23зв). Відповідно, кількість поляків у списках присяжних засідателів зазвичай була такою, що не могла сформувати реальної більшості для винесення вироку. До того ж було порушено принцип виборності під час формування списків присяжних, що робило суд залежним від місцевої адміністрації та гарантувало потрапляння у списки лояльного до влади населення. Списки склалися повітовими тимчасовими комісіями, які передавали їх губернським комісіям у складі губернатора, губернського предводителя дворянства, голови місцевого окружного суду, з'їзду мирових суддів та прокурору окружного суду. Губернська комісія мала право безапеляційно, без пояснення причин, виключати із загальних списків осіб, яких вважала «ненадійними» (Киянин, 1877, с. 2). Попри послідовну антипольську політику імперської влади, поляки все ж становили значний відсоток серед присяжних засідателів. Вочевидь інтерпретувати це як свідчення інтеграції польської спільноти в імперську правову систему чи послабленням державного контролю, було б помилковим. Припустимо, що, навпаки, внаслідок деполонізації краю формується новий прошарок лояльного польського населення, яке й поповнювало списки присяжних засідателів. Повністю подолати польські впливи у регіоні було неможливо, тому

компромісним варіантом стало залучення частини польського населення до суспільно-політичного життя, зокрема й судочинства.

Матеріали судових справ Житомирського окружного суду дозволяють зробити висновок, що польське населення, яке в списках присяжних можна визначити за римо-католицьким віросповіданням, фігурує серед присяжних майже у кожній справі. До прикладу, у справі 1891 р. про згвалтування селянки Марії Конашевської двома односельчанами, кількість православних присяжних становила 6 осіб, що дорівнювало загальній кількості представників інших віросповідань: 4 – римо-католицького (переважно дворяни), по одному – лютеранського та іудейського (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 185, арк. 102, 103). Як бачимо, поляки не були суворо обмежені в участі у правосудді, однак ключова процедурна роль старшини присяжних залишалася за представниками православного населення.

Одна із судових справ також підтверджує обізнаність польського населення у захисті своїх прав. Так, у справі про крадіжку кабанів чиншовиками (представники польської шляхти, переведеної у стан вільних селян) м. Янушпіль Карлом та Францом Скибинськими міститься касаційна скарга підсудних на неправомірні дії старшини присяжних під час судового засідання. У скаргі зазначалося, що той висловлював у залі суду власну думку, яку підсудні охарактеризували як «голослівну» та не підкріплену матеріалами справи (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 1005, арк. 50). Порушення регламенту судового засідання було законною підставою для оскарження судового рішення, однак цим правом здебільшого користувалося освічене та заможне населення.

Щодо іншої не менш помітної групи регіону – євреїв, існували певні упередження, як щодо їхньої здатності до об'єктивних та справедливих суджень, так і щодо введення справ, де вони фігурували. Зокрема, імперська політика формувала образ єврея-злочинця, з неналежними моральними якостями, щоб поставити під сумнів справедливість судових рішень за їхньої участі. У записці 1867 р. про необхідність введення судової реформи, повідомлялося, що євреї, порівняно з християнами, скоюють більше злочинів, зокрема проти власності приватних осіб. Так, євреї, які становили 12% населення Київської губернії, за звітний період скоїли 35% з усіх злочинів (Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 (ч. 1), арк. 76–76зв). Відповідно, пропонувалося під час реалізації реформи не вносити у списки присяжних євреїв, оскільки вони начебто не мали потрібних моральних якостей. Вважалося, що євреї обдаровані від природи здібностями до підприємницької діяльності, освічені, мають замкнені громади, почуття солідарності, тому несправедливо ведуть справи з християнським населенням. А у судових справах євреї вправно захищають своїх одновірців, часто йдуть на

порушення присяги, дають неправдиві свідчення перед судом. Стурбованість участю євреїв у суді присяжних засідателів пояснювалася і тим, що в руках євреїв знаходився майже весь капітал з торгівлі, ремесла та промисловості краю, що гарантувало їм проходження майнового цензу. Крім того, більшість з них володіла достатнім рівнем російської мови, щоб увійти до списків присяжних і, таким чином, забезпечити собі кількісну перевагу (Центральний державний історичний архів, ф. 442, оп. 181, спр. 425 (ч. 1), арк. 80зв, 81–81зв, 82зв). Судові справи підтверджують, що євреї були найменш представленою групою серед присяжних. Так, у справі 1890 р. про пограбування міщанина-єврея Лейзора Гохфельда дворянином Вікентієм Мрочковським, який кинув йому тютюн в очі, вдарив по обличчю та викрав 4 руб. та деякі речі з лавки. Як чергові, так і комплектні списки були представлені одним присяжним іудейського віросповідання, який мав чин колезького радника. У цій справі у чергових списках присяжних переважили православні (12 осіб), які й сформували більшість для винесення вироку. Під час його оголошення присяжні не врахували свідчення потерпілого про нанесення йому тілесних ушкоджень, тому справа була перекваліфікована з ст. 1642 Уложення про покарання (пограбування з використанням насилля чи погроз) на ст. 1643 (пограбування без насильницьких дій), а підсудного було визнано таким, що «заслугує на поблагливість», згідно з чим, його позбавили особистих прав та привілеїв за станом, та відправили у Томську губернію терміном на 2 роки, замість пожиттєвого поселення у віддалених губерніях, як того передбачає вищий ступінь покарання (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 144, арк. 77–79).

Як свідчить аналіз судових справ, участь євреїв у суді присяжних була обмеженою: вони становили незначний відсоток у чергових списках і ще рідше потрапляли до складу колегії після жеребкування. До того ж прокурор, приватний повірений або сам підсудний могли скористатися правом відводу присяжних, якщо їхня неупередженість викликала сумніви, при цьому справжня причина відводу залишалася без пояснення. Так, право відводу дозволяло сторонам позбавлятися небажаних кандидатів, зокрема й за етнічною ознакою. Для євреїв також діяла заборона участі в релігійних справах (святотатство, богохульство тощо).

Сформовані в суспільстві уявлення щодо єврейського населення знаходили відображення в особливостях розгляду судових справ за їх участі. Як приклад можна навести справу міщан Спиридона Любченка та Зельмана Портнова, які постали перед судом присяжних Житомирського окружного суду у 1880 р. за звинуваченням у крадіжці пари волів з сараю селянина Степана Миколайчука. Обидва зізналися у вчиненому злочині, однак міра покарання присяжними засідателями була визначена різною. За обставинами справи присяжні визначили, що Любченко «заслугує поблагливості», на

відміну від співучасника його злочину. Так, суд визначив міру покарання для Любченка та Портнова, відповідно, ув'язнення на 1 та 1,5 роки відповідно (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 5, арк. 68–69). Хоча серед присяжних засідателів були представники єврейського населення, їх кількість була недостатньою, щоб впливати на рішення суду.

Таким чином, судова практика на Правобережній Україні, попри задекларовані ліберальні цінності, демонструвала залежність від етнічних чинників. Створення уніфікованої правосвідомості на практиці зіткнулося з регіональними особливостями. Оскільки польське та єврейське населення мали значний вплив, імперська влада розглядала їх крізь призму політичної лояльності, а їхня участь у суді присяжних стала наслідком державної політики контролю та вибіркового допуску до здійснення правосуддя. Якщо лояльну частину польського населення, попри заходи з обмеження його впливу, все ж допускали до відправлення правосуддя (подекуди нарівні з православним), то єврейська громада зазнавала системних утисків, що виявлялося в негативному ставленні суспільства до залучення її представників у судочинстві.

Ключовою групою для аналізу правосвідомості присяжних засідателів є українське селянство, яке становило більшість населення регіону та було головним носієм традиційного звичаєвого права. За переписом населення 1897 р. частка українського населення (переважно селян), становила: у Волинській губернії – 74,37%, у Київській – 79,21%, у Подільській – 84,49% (Перший загальний перепис, 1904). Відповідно, селяни переважали у списках присяжних і найчастіше формували більшість для винесення вироку. Важливо зазначити, що серед присяжних-селян значну частину становили посадовці найнижчого рангу (волосний старшина, сільський староста та його помічники, волосний писар), які здебільшого були грамотними та прихильними до влади. Як зазначає О. Сидорчук, освіта та віросповідання становили важливі характеристики складу присяжних засідателів, зокрема й їх правосвідомості. На основі загальних списків Одеського та Вінницького окружних судів дослідник встановив, що частка грамотних присяжних була найбільшою серед усіх соціальних станів. Письменні селяни та міщани у списках присяжних становили 73,2 та 74,5% відповідно. Найбільший відсоток малограмотних був серед селян – 21%, з середню освіту мали дворяни – 17,4% (Сидорчук, 2010, с. 116). Крім того, законом від 28 квітня 1887 р. були внесені важливі зміни до правил складання списків присяжних засідателів. Відповідно до нових правил у списки потрапляли особи, що не лише знали російську мову, а й вміли читати (Повне зібрання, 1889, с. 189). Таким чином, тогочасна критика про неосвіченість селян у суді присяжних засідателів виглядала безпідставною. В соціоетнічному контексті імперська влада протиставляла українських

селян польській шляхті-землевласникам, що робило постать присяжного-селянина ще більш значущою.

Питання правосвідомості українських селян неодноразово обговорювалося на тлі впровадження суду присяжних засідателів на Правобережжі. Так, побутували різні думки щодо можливостей селян захищати свої права та правильно трактувати законодавство. Волинський кореспондент «Киянина» стверджував, що почуття справедливості – природна риса українського селянства, однак серед них існує особливе поняття про повагу до приватної власності. Водночас він зазначав, що селяни добре захищають свою власність, однак в аграрних справах проти великих землевласників схильні виправдовувати підсудних (Киянин, 1880, с. 1). Крім того, українське селянство було менш піддатливим до впливу офіційних законів, тому основу їх правових звичаїв становили народна мораль та життєвий досвід (Киянин, 1870, с. 1). Дійсно, питання приватної власності, зокрема її поділу, часто ставало причиною судових розглядів. До прикладу, у 1880 р. Житомирський окружний суд за участі присяжних засідателів розглядав справу про нанесення побоїв селянином Родіоном Біликом своєму молодшому брату Івану. Суперечка братів виникла через спроби визначити право власності на погріб, яким вони спільно користувалися. Підсудний наніс брату Івану декілька ударів палицею по голові і через три дні той помер. Білик визнав свою провину, а судово-медична експертиза підтвердила, що саме побої стали причиною крововиливу та подальшої смерті його брата. Попри це, присяжні засідателі, де більшість становили селяни, заслухавши обставини справи визнали підсудного невинним ні в обвинуваченні за скоєння вбивства, ні в нанесенні побоїв (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 229, арк. 37–38, 40, 48, 48зв). В іншій справі про братовбивство через поділ земельної ділянки бачимо схоже поблажливе ставлення присяжних (де більшість знову становили селяни). Брат Лаврентія Федькова (Грабовського) користувався його землею в період служби підсудного, а згодом не захотів її повертати. Федьков визнав свою провину в скоєному злочині та підтвердив, що завчасно спланував вбивство. Присяжні визнали його провину, однак вирок був поблажливий: покарання у вигляді позбавлення прав власності та заслання до Сибіру на 15 років, хоча закон за такий злочин передбачав довічні каторжні роботи (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 107, арк. 34, 34зв, 48). Отже, можна припустити, що в питаннях, які стосувалися власності та сімейних конфліктів, присяжні могли спиратися на традиційні уявлення про справедливість, а відголоски звичаєвих норм продовжували існувати та впливати на правосвідомість населення.

Вивчаючи правосуддя у сільській місцевості Російської імперії середини XIX – початку XX ст., американський історик С. Франк дійшов висновку, що після судової реформи 1864 р. кримінальне право Російської

імперії, подібно до західноєвропейських систем, базувалося на концепції злочину як суспільної образи, де держава виступала жертвою, а судові установи – єдиним механізмом вирішення конфліктів. Це зумовлювало пріоритет однаковості покарання над гнучкістю, виключаючи приватну компенсацію та зосереджуючись на «виправленні злочинця», а не на відновленні справедливості. Однак, на думку дослідника, на практиці цей підхід переважно не застосовувався до селянства. С. Франк зазначає, що тогочасні джерела вказують, що селянство повсюдно формувало своє розуміння злочину на підставі двох ключових чинників: заподіяння матеріальної шкоди та вчинення гріха. Загроза державного покарання була лише одним із стримувальних факторів, тоді як порушення релігійних заповідей відіграло не менш значущу роль. Деякі правопорушення, які офіційне право вважало злочинами, селяни сприймали як незначні гріхи – вчинки, за які слід покаятись перед Богом і отримати прощення, але не карати за писаним законом. Інші злочини навіть не вважалися ані гріхом, ані злочином, що й ставало головним джерелом конфлікту з чиновниками, відповідальними за дотримання законодавства, а також яскравим прикладом розбіжності між селянськими і офіційними уявленнями про злочин (Frank, 1999, с. 89–90, 96).

Водночас, український правознавець Л. Владимиров (1844–1917 рр.) вбачав у народній правосвідомості суттєві переваги. Насамперед, він назвав перевагою відступ від формального тексту законодавства та прийняття рішень на основі «природної справедливості». Вчений вважав, що присяжні ставляться до кожної справи як до «цілої драми», що робить її розгляд більш детальнішим та серйознішим. Найбільшою ж їх помилкою є надмірний сентименталізм та імпульсивність у прийнятті рішень (Владимиров, 1873, с. 69–70). Український письменник та правознавець О. Кониський (1836–1900 рр.) у статті «Неправдиві чутки про суд присяжних» також визначав прогресивну роль цього інституту. Попри критику сучасників, через надмірну суб'єктивність присяжних, у зв'язку із чим його називали «судом вулиць», О. Кониський захищав його. Зокрема, чиновників не влаштовувало становище, коли рішення суду присяжних не збігалися з офіційним тлумаченням законів та демонстрували відносну автономність від адміністративної влади, що суперечило їх звичкам вирішувати справи на «державну користь». Найбільше критики зазнавали вироки присяжних засідателів, які оцінювалися за критеріями, наскільки правильним чи неправильним було виправдання підсудного. О. Кониський пояснював упередженість щодо вироків присяжних тяглістю теорії формальних доказів, переважанням письмового провадження, що «любило золоту, втішну середину залишати під підозрою» (Александров, 2010, с. 32).

Нерідко виникали проблеми й з інтерпретацією повноважень присяжних засідателів, внаслідок чого виникали дискусії і чергова критика

в бік інституту за «невігластво». До прикладу, на сторінках газети «Киянин» у 1884 р. велось обговорення публікації «Судової газети» щодо контролю за вердиктами присяжних. Попередньо у «Киянині», посилаючись на ст. 818 Судових статутів про кримінальне судочинство, висловлювалась думка, що контроль суду над вироками присяжних все ж допускається у випадку, якщо «суд одноголосно вирішить, що рішенням присяжних засідателів засуджено невинну особу», з чим не погодилася «Судова газета», називаючи це «контролем за совістю присяжних». Важливо, що ця норма стосувалася лише обвинувальних, а не виправдувальних вердиктів, які й були найгострішою проблемою в Російській імперії. За даними Міністерства юстиції, у 1876 р. на Правобережжі мирові суди виправдували більше 50% підсудних. Зростала і частка виправдань підсудних присяжними засідателями, у 1874 р. вона становила по імперії 33%. Водночас у Європі, цей показник знижувався: в Англії – 25%, у Франції – 20%, у Пруссії – 18-22% тощо (Киянин, 1880, с.1).

У межах англійської правової традиції визнання підсудним своєї провини мало суттєві процесуальні наслідки. Зокрема, у випадках, коли особа визнавала себе винною у скоєнні злочину, справа вилучалася з компетенції суду присяжних засідателів. Натомість, суддя отримував повноваження самостійно визначити міру покарання (Киянин, 1884, с. 1–2). Це спрощувало та прискорювало судовий процес, оскільки не вимагало проведення повноцінного судового розгляду за участю присяжних, призначених для встановлення фактичних обставин справи та винесення вердикту про винуватість або невинуватість.

Водночас присяжні мали цілком законні підстави до винесення пом'якшувальних вироків, хоча їх трактування часто спиралося на суб'єктивні чинники. Згідно Уложення про покарання, кримінальні та виправні 1885 р. (ст. 134), до обставин, що зменшували покарання, належали: добровільне зізнання владним органам про вчинення злочину; щире каяття на одному з перших допитів; викриття співучасників; легковажність або слабоумство, дурість чи крайня необізнаність, яким скористалися інші для втягнення в злочин; стан сильного роздратування, викликаний образою чи приниженням; примусове втягнення у злочин наказами або поганим прикладом; крайня бідність і повна відсутність будь-яких засобів для існування та роботи; а також спроба відшкодувати завдану шкоду. Крім того, зменшення покарання за провину передбачалося для малолітніх та неповнолітніх осіб (Уложення, 1885, с. 80–81, 85). За таких обставин суд присяжних визнавав провину підсудного, однак зазначав, що той «заслужує на поблажливість», при цьому обґрунтування рішення не передбачалося.

Такі випадки доволі часто зустрічалися у судовій практиці Житомирського окружного суду. Часто присяжні виявляли співчуття до

підсудного, особливо у випадках, коли злочин було вчинено через бідність, помсту за кривду або задля захисту честі. Як наслідок, у практиці судочинства нерідко спостерігалось пом'якшення вироків або навіть винесення виправдувальних рішень всупереч фактам, встановленим слідством. Найбільш помітною рисою суду присяжних була схильність до виправдання підсудних в емоційно забарвлених справах. Прикладом цього слугує справа селянина Олександра Первака, звинуваченого в умисному вбивстві батька. Чоловік визнав себе винним у злочині, пояснюючи це тим, що батько змусив його одружитися, протягом дев'яти років займався снохачтвом та регулярно бив його. Після чергового побиття Олександр 19 березня 1893 р. вдарив сокирою по голові свого батька Івана, від чого той за тиждень помер. Суд присяжний визнав підсудного винним, але з приміткою «заслуговує на поблажливість». Відповідно, окружний суд зменшив покарання на два ступені та визначив міру покарання позбавлення всіх прав власності та 12 років каторжних робіт (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 429, арк. 2–3, 37). Зазначимо, що ст. 1449 Уложення 1885 р. про батьковбивство передбачала позбавлення всіх прав власності та стану з безстроковим засланням на каторжні роботи, без права переведення до розряду виправних (Уложення, 1885, с. 504). Попри те, що моральність українського населення формувалася під впливом християнства, яка визначала батьковбивство найбільшим гріхом, існували обставини, через які суспільство та суд починали сприймати злочинця як жертву обставин, спровокованого на цей вчинок. Відтак, інтерпретація закону присяжними нерідко ґрунтувалася на народній моральності, що не завжди відповідало закону.

Як зазначає Т. Портнова, у другій половині XIX ст. існувало два головні пояснення формування народної моральності українського селянства: патріархальний устрій сільського життя та глибока релігійність. Проте з 1880-х рр., у наукових та публіцистичних працях спостерігається поступове зменшення згадок про релігійність як визначальної риси народного характеру. Етнографічні спостереження того періоду фіксували неоднорідність та складність релігійного життя села. Дослідники почали відзначати, що для значної частини українських селян було характерне поверхове розуміння догматичних основ віровчення. Їхня релігійність часто виявлялася у дотриманні усталених ритуалів та обрядів, а не у глибокому осмисленні «духу» релігії (Портнова, 2016, с. 134–135). Аналіз судових справ підтверджує, що присяжні не завжди керувалися релігійними почуттями під час винесення вироків і у справах, які мали викликати обурення порушенням основних релігійних канонів, керувалися мотивом чи станом підсудного. Як-от у справі колоніста лютеранського віросповідання Фрідріха Беренця, якого судили за богохульство, словесну образу ікони Божої Матері. Присяжні засідателі, де більшість була сформована з селян,

визнала його невинним, оскільки той був в стані алкогольного сп'яніння та нічого не пам'ятав, а свідчення очевидців були проігноровані (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 255, арк. 17, 37, 38). Для значної частини українських селян релігійність мала скоріше прагматичний, а не глибоко догматичний характер. Дотримання ритуалів та обрядів могло співіснувати з досить гнучким, ситуативним підходом до релігійних норм у повсякденному житті, особливо коли йшлося про конкретні правові чи соціальні конфлікти.

У багатьох випадках рішення присяжних засідателів супроводжувалися міркуваннями щодо морального виправлення підсудного. Зокрема, у справах за участі неповнолітніх, жінок, осіб із соціально вразливих груп або вперше засуджених, присяжні демонстрували схильність до пом'якшення покарання, виходячи з переконання, що суворе покарання не завжди сприяє перевихованню, а, навпаки, може остаточно наштотувати на злочинний шлях. Так, у 1880 р. суд присяжних розглядав справу незаконнонародженого, без певного місця проживання 15-річного Костянтина, звинуваченого у крадіжці грошей з церкви. Хлопець здійснив крадіжку 59 коп. з Вознесенської церкви с. Киянка Новоград-Волинського повіту. Присяжні визначили, що хлопець «заслужує на поблажливості», оскільки не усвідомлював свої вчинки. Суд призначив покарання у вигляді ув'язнення на 40 днів, тоді як святотатство за законом каралося позбавленням усіх прав стану та засланням на каторжні роботи на 12-15 років (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 11, арк. 68–69). Крім того, бідність, що спричиняла зростання злочинності у сільській місцевості, у свідомості багатьох присяжних зменшувала відповідальність за скоєне. В таких випадках злочини сприймалися як крайня необхідність, вимушений крок для виживання.

Крім того, імперська модель суду присяжних засідателів дозволяла трактувати визнання провини як пом'якшувальну обставину, оскільки основна увага приділялася особистості підсудного та мотивам злочину. Прикладом є справа дворянина Антона-Вікентія Тіде, якого присяжні виправдали за вбивство працівника канцелярії, попри його зізнання. Присяжні врахували відсутність заздалегідь обдуманого наміру та свідчення свідків про зверхнє ставлення вбитого до Тіде та словесні образи у його сторону (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 1269, арк. 4, 27). Варто зауважити, що присяжні засідателі часто демонстрували схильність до винесення виправдувальних вироків у випадках, коли обставини справи вказували на вчинення злочину в стані афекту через кривду або образу, що відповідало їхнім власними уявленнями про справедливість.

У 1880 р. окружний суд за участі присяжних засідателів розглядав справу дядька Василя Корницького, який служив при церкві с. Швайки

Житомирського повіту, звинуваченого у двох крадіжках у паламаря Костянтина Максимовича. Суд присяжних виніс вердикт за двома пунктами: крадіжка двох мішків з вівсом на суму 6 руб. та крадіжка церковно-приходських грошей у сумі 182 руб. 20 коп. зі зломом. За обома обвинуваченнями відповідь була «так винен, але за обставинами справи заслуговує на поблажливість», оскільки підсудний визнав свою провину. Суд визначив покарання: позбавити підсудного духовного сану та вислати на поселення до Сибіру (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 9, арк. 97, 97зв, 98). Таким чином, суд присяжних, на відміну від професійних суддів, був схильний ухвалювати пом'якшувальні вердикти навіть за наявності беззаперечних доказів та зізнання. Присяжні керувалися особистими переконаннями та співчуттям до життєвих обставин, що штовхнули людину на злочин.

Не менш важливо, що Уложення 1885 р. передбачало загальні правила трактування законів кримінального судочинства для присяжних засідателів. Зокрема, будь-які сумніви мали тлумачитися на користь підсудного, а обставини, що посилювали відповідальність, вимагали беззаперечних доказів (Уложення, 1885, с. 98–99). До прикладу, в Київському окружному суді під час одного з засідань у 1884 р. сталася суперечка між судом та присяжними. Перед присяжними постало питання «винен такий то в нанесенні побоїв, від яких настала смерть», але судове слідство не мало переконливих доказів, що смерть настала від отриманих побоїв, тому визнали підсудного невинним, попри те, що підсудний зізнався у самому факті побиття (Киянин, 1884, с. 1–2). Таким чином, присяжні засідателі уникати винесення суворих вироків у випадках, коли у справі залишалися неоднозначні або нез'ясовані обставини, навіть якщо з позиції професійного суду вони могли вважатися несуттєвими.

Досить показовий приклад цього припущення зустрічаємо у судовій справі Житомирського окружного суду від 1891 р. Суд за участі присяжних засідателів розглядав справу вбивства селянина Івана Михалевича. Обвинуваченими виступали коханець його дружини, міщанин Олександр Король, та сама дружина, Фекла, яку звинувачували у сприянні злочину. Обвинувачення ґрунтувалося на свідченнях односельців, які припускали, що мотиви для вбивства були лише у них. За показами свідків, Іван та Фекла не жили як подружжя, так як Іван, працюючи конюхом у поміщика Адама Гулевича у м. Янушпіль, перестав ночувати вдома, а його дружина мала інтимні стосунки з Олександром Королем, який проживав та працював у них. У кімнаті останнього під подушкою знайшли молоток, що відповідав опису знаряддя вбивства. Проте слідство не змогло довести, що саме цим молотком було скоєно злочин. Оскільки підсудні не визнали своєї провини, а прямих доказів бракувало, суд присяжних їх виправдав (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 426, арк. 3-5, 40–41). Так, присяжні

засідателі, навіть за наявності вагомих непрямих доказів, могли винести виправдувальний вирок, орієнтуючись не лише на формальні ознаки провини, а й на власне уявлення про достовірність і повноту доказової бази. Також можна припустити, що на їхнє рішення вплинула аргументація приватного повіреного (адвоката), який брав участь у справі.

Присутність адвоката істотно впливала на ймовірність позитивного для підсудного вирішення справи. Як приклад наведемо дві судові справи про вбивство чоловіком дружини. В обох справах підсудні не визнали своєї провини, але ключовою відмінністю була наявність захисника. Так, селянин Карп Оксютрович обвинувачувався у тому, що він попередньо спланував вбивство своєї дружини Параски, яка залишилася ночувати на сінокосі, вночі задушив її та повісив. Судово-медична експертиза виявила ознаки насильницької смерті, а односельчани свідчили, що він погано повадився з дружиною та бив її. Підсудний не визнав провини та скористався послугами присяжного повірено Жданова, за допомогою якого його виправдали (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 148, арк. 58–59, 73, 75). Ймовірно, захисник ефективно використав неточність формулювання питань про умисність злочину, переконавши присяжних у відсутності прямого умислу, що дозволило зняти обвинувачення.

Інший випадок демонструє як відсутність захисника впливає на суворість вердикту. Так, селянина Федора Чупринського судили за умисне вбивство дружини. У цій справі свідки також зазначали, що підсудний ставився до дружини з ненавистю та зраджував їй. Однак прямих доказів винуватості Чупринського слідство не виявило, а сам чоловік провини не визнав. Після обговорення справи присяжні винесли найсуворіший вирок по статті обвинувачення: позбавлення всіх прав та заслання на каторжні роботи на 17,5 років (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 105, арк. 66–68, 80). Можна зробити висновок, що присутність приватного повіреного (адвоката) відігравала ключову роль у визначенні покарання присяжними засідателями. Професійна аргументація адвоката могла істотно впливати на інтерпретацію доказів та переконання присяжних, схилиючи їх до більш м'якого або виправдувального вердикту, що підтверджується низкою судових справ.

Крім того, коректне формулювання обвинувачення відігравало не останню роль у визначенні вини підсудних. Так, у одній зі судових справ про святотатство, Григорія Рушालюка звинуватили за ст. 225 в умисному викраденні ключів церкви з метою заволодіння коштами. Оскільки обвинувачення стосувалося саме умисного викрадення ключів, а підсудний стверджував, що знайшов їх випадково, присяжні не змогли визнати його винним за цим пунктом. Як наслідок, вони виправдали його і щодо підтвердженого факту крадіжки грошей (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 50, арк. 4). У цьому та інших випадках статтю

обвинувачення було обрано некоректно. Хоча під час судового слідства її могли перекаваліфікувати відповідно до обставин справи, цього не зробили. Ймовірно, слідство вважало речові докази достатніми для обвинувачення, однак для присяжних вони виявилися непереконливими для доведення умислу.

Присяжні також могли визнати підсудного винним лише частково. До прикладу, присяжні Житомирського окружного суду визнали Йосипа Поліщука, якого судили за нанесення смертельних побоїв, невинним у тому, що нанесенні ним травми стали причиною смерті його дружини Параски, однак визнали його вину у її побитті та засудили на один рік ув'язнення. Водночас, присяжні винесли пом'якшувальний вирок, оскільки, з свідчень підсудного та свідків, дружина вела розпусний спосіб життя, часто ініціювала сварки та бійки, любила випити (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 115, арк. 81, 111–111зв). Таким чином, судові справи демонструють гнучкість у підходах присяжних засідателів та їхню здатність інтерпретувати законодавство з урахуванням складних життєвих обставин, а не лише формальних фактів.

Висновки. Судова реформа 1864 р. прагнула уніфікувати правову систему Російської імперії, однак реалізація ліберальних засад на Правобережжі виявилася довготривалим та складним процесом, зумовленим соціальним та етноконфесійним складом регіону та його попередніми правовими традиціями. Відтермінування впровадження інституту присяжних засідателів в регіоні було продиктоване прагненням нівелювати вплив польської шляхти та євреїв, які розглядалися як політично «неблагонадійні».

Правосвідомість населення Правобережної України демонструвала відмінні моделі взаємодії з імперською судовою системою. Представлені у списках присяжних поляки, переважно колишні представники шляхти, звикли активно використовувати правові механізми для захисту своїх інтересів, попри політичні обмеження з боку влади. Водночас їхня висока обізнаність у імперському законодавстві була свідченням не лише етнічної особливості, а вищого освітнього рівня, зумовленого їхнім соціальним станом. Їхня участь у суді була наслідком компромісу з імперською адміністрацією, а їх представництво серед присяжних обумовлювалося лояльністю до влади та відповідністю винесення вердиктів до державних інтересів. Правосвідомість єврейського населення, навпаки, формувалася в умовах системних утисків та недовіри. Вона ґрунтувалася на колективній солідарності та нормах власного релігійного права, що зумовлювало відчуженість від імперського правосуддя і, як наслідок, мінімальне представництво в суді присяжних. У свою чергу, представники українського селянства, які проходили майновий ценз, домінували у списках присяжних,

відображаючи правосвідомість засновану на звичаєвому праві та народній моралі.

Аналіз судової практики Житомирського окружного суду кінця XIX – початку XX ст. демонструє, що тлумачення імперського законодавства присяжними часто виходило за межі формального тексту. На їхні рішення впливали соціоетнічні чинники, народна мораль та особисті переконання. Присяжні нерідко керувалися «природною справедливістю» та життєвим досвідом, особливо у справах, що стосувалися приватної власності, помсти за особисту образу чи злочинів, скоєних в стані афекту. Ключовою особливістю суду присяжних на Правобережжі була схильність до винесення пом'якшувальних або навіть виправдувальних вердиктів, попри наявність беззаперечних доказів чи зізнання підсудного. Причинами цього були співчуття до життєвих обставин обвинуваченого, врахування відсутності умислу, а також слідування принципу, за яким будь-які сумніви тлумачилися на користь підсудного. Окрім внутрішніх переконань присяжних, значний вплив на результат справи мала присутність адвоката, чия професійна аргументація могла суттєво змінити інтерпретацію доказів.

Подальші дослідження видаються перспективними, зважаючи на потребу подальшого аналізу соціоетнічної структури складу присяжних засідателів, а також у проведенні паралелей із впливом правосвідомості на судову практику в європейських країнах.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації статті.

Джерела та література:

Александров, О. (2010). Погляди Олександра Кониського на судову систему Російської імперії: актуальні аспекти. *Юридичний вісник*, № 4, 31-36.

Владимиров, Л. (1873). Суд присяжных: умови дії інституту присяжних і метод розробки доказів. Харків: Типографія Університету, 257 с. [російською мовою].

Волосні суди, як виразник народних юридичних звичаїв (1870). *Киянин*, 115, с. 1. [російською мовою].

Два слова про суд присяжних (1880). *Киянин*, 24, с. 1. [російською мовою].

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 5, 94 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 9, 74 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 11, 71 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 105, 113 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 107, 64 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 115, 134 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 148, 82 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 229, 56 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 14, спр. 255, 46 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 50, 64 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 144, 111 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 185, 115 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 426, 198 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 429, 91 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 1005, 150 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 1269, 85 арк.

Максимов, О. (2016). Житомирський окружний суд у системі реалізації судової реформи 1864 року в Правобережній Україні. Дис. канд. іст. наук, Житомирський державний університет імені Івана Франка, 240 с.

Наступні правила про введення в дію Судових статутів 1864 р. (1877). *Киянин*. 62, с. 2. [російською мовою].

Перший загальний перепис населення Російської Імперії 1897 р. Т. 8: Волинська губернія (1904). Санкт-Петербург: Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ, 312 с. [російською мовою].

Перший загальний перепис населення Російської Імперії 1897 р. Т. 16: Київська губернія (1904). Санкт-Петербург: Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ, 287 с. [російською мовою].

Перший загальний перепис населення Російської Імперії 1897 р. Т. 32: Подільська губернія (1904). Санкт-Петербург: Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ, 285 с. [російською мовою].

Портнова, Т. (2016). Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття. Дніпропетровськ: Ліра, 240 с.

Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання третє. Том VII. 1887. (1889). Санкт-Петербург: Державна типографія, 1146 с. [російською мовою].

Права і обов'язки присяжних засідателів викладені в судових статутах 20 листопада 1864 року (1867). Санкт-Петербург: Типографія Є. Веймара, 49 с. [російською мовою].

Сидорчук, О. (2010). Суд присяжних у Правобережній Україні: створення та діяльність (1880-1917 рр.). Дис. канд. іст. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка, 203 с.

Суд присяжних та спекуляція на невігластві (продовження) (1884). *Киянин*, 26, с. 1-2. [російською мовою].

Суди і присяжні (1884). *Киянин*, 102, с. 1-2. [російською мовою].

Судова реформа та південно-західні поляки (1880). *Киянин*, 124, с. 1. [російською мовою].

Судові статuti 20 листопада 1864 року (1864). Санкт-Петербург: Державна канцелярія, 455 с. [російською мовою].

Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 року (1886). Санкт-Петербург: Типографія М. М. Стасюлевича, 714 с. [російською мовою].

Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 (ч. 1), 180 арк.

Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 (ч. 9), 75 арк.

Шандра, В. (2014). Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. *Український історичний журнал*, № 1, 106–119.

Шевчук, А. (2022). Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). Житомир: Видавець Євенко О. О., 580 с.

Baberowski, J., (2006). Law, the judicial system and the legal profession. The Cambridge history of Russia. Volume II Imperial Russia, 1689–1917, 344–369.

Frank, S. (1999). Crime, Cultural Conflict, and Justice in Rural Russia, 1856-1914. California: University of California Press, 396 p.

References

Aleksandrov, O. (2010). Pohliady Oleksandra Konyskoho na sudovu systemu Rosiiskoi imperii: aktualni aspekty. Iurydychnyi visnyk, № 4, 31-36.

Baberowski, J., (2006). Law, the judicial system and the legal profession. The Cambridge history of Russia. Volume II Imperial Russia, 1689–1917, 344–369.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 105, 113 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 107, 64 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 11, 71 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 115, 134 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 148, 82 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 229, 56 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 5, 94 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 9, 74 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 1269, 85 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 144, 111 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 185, 115 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 426, 198 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 429, 91 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 50, 64 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 14, spr. 255, 46 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 1005, 150 ark.

Dva slova pro sud prysiadzhnykh (1880). Kyianyn, 24, s. 1. [in russian].

Frank, S. (1999). Crime, Cultural Conflict, and Justice in Rural Russia, 1856-1914. California: University of California Press, 396 p.

Maksymov, O. (2016). Zhytomyrskyy okruzhnyy sud u systemi realizatsiyi sudovoyi reformy 1864 roku v Pravoberezhnyi Ukrayini. Dys. kand. ist. nauk, Zhytomyrskyy derzhavnyy universytet imeni Ivana Franka, 240 s.

Nastupni pravyla pro vvedennia v diiu Sudovykh statutiv 1864 r. (1877). Kyianyn, 62, s. 2. [in russian].

Pershyi zahalnyi perepys naselennia Rosiiskoi Imperii 1897 r. T. 16: Kyivska huberniia (1904). Sankt-Peterburh: Tsentralnyi statystychnyi komitet Ministerstva vnutrishnikh sprav, 287 s. [in russian].

Pershyi zahalnyi perepys naselennia Rosiiskoi Imperii 1897 r. T. 32: Podilska huberniia (1904). Sankt-Peterburh: Tsentralnyi statystychnyi komitet Ministerstva vnutrishnikh sprav, 285 s. [in russian].

Pershyi zahalnyi perepys naselennia Rosiiskoi Imperii 1897 r. T. 8: Volynska huberniia (1904). Sankt-Peterburh: Tsentralnyi statystychnyi komitet Ministerstva vnutrishnikh sprav, 312 s. [in russian].

Portnova, T. (2016). Liubyty i navchaty: selianstvo v uviavlenniakh ukrains'koi intelihtentsii druhoi polovyny XIX stolittia. Dnipropetrovsk: Lira, 240 s.

Povne zibrannya zakoniv Rosiyskoyi imperiyi. Zibrannya tretye. Tom VII. 1887. (1889). Sankt-Peterburh: Derzhavna typohrafiya, 1146 s. [in russian].

Prava i oboviazky prysiazhnykh zasidateliv vykladeni v sudovykh statutakh 20 lystopada 1864 roku (1867). Sankt-Peterburh: Typohrafiia Ye. Veimara, 49 s. [in russian].

Shandra, V. (2014). Sotsialni ta politychni naslidky dlia ukraïny polskoho Sichnevoho povstannia 1863 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 1 106–119.

Shevchuk, A. (2022). Sudova vlada v zhytti suspilstva Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – persha tretyna XIX st.). Zhytomyr: Vydavets Ievenok O. O., 580 s.

Sud prysiadzhnykh ta spekulatsiia na nevihlavstvi (prodovzhennia) (1884). Kyianyn, 26, s. 1-2. [in russian].

Sudova reforma ta pivdenno-zakhidni poliaky (1880). Kyianyn, 124, s. 1. [in russian].

Sudovi statuty 20 lystopada 1864 roku (1864). Sankt-Peterburh: Derzhavna kantseliariia, 455 s. [in russian].

Sudy i prysiadzhni (1884). Kyianyn, 102, s. 1-2. [in russian].

Sydorchuk, O. (2010). Sud prysiadzhnykh u Pravoberezhnii Ukraini: stvorennia ta diialnist (1880-1917 rr.). Dys. kand. ist. nauk, Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 203 s.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, f. 442, op. 181, spr. 425 (ch. 1), 180 ark.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, f. 442, op. 181, spr. 425 (ch. 9), 75 ark.

Ulozhennia pro pokarannia kryminal'ni ta vypravni 1885 roku (1886). Sankt-Peterburh: Typohrafiia M. M. Stasiulevycha, 714 s. [in russian].

Vladimirov, L. (1873). Sud prysiadzhnykh: umovy dii instytutu prysiadzhnykh i metod rozrobky dokaziv. Kharkiv: Typohrafiia Universytetu, 257 s. [in russian].

Volosni sudy, iak vyraznyk narodnykh iurydychnykh zvychaiv (1870). Kyianyn, 115, s. 1. [in russian].

Popova O. JURORS' LEGAL CONSCIOUSNESS IN JUDICIAL PRACTICE IN RIGHT-BANK UKRAINE (IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES): SOCIAL AND ETHNIC FACTORS

Abstract

The aim of the study is to analyze the interpretation peculiarities of the imperial legislation norms by representatives of different ethnic groups on the basis of court cases of the Zhytomyr District Court and to determine the characteristics of the jurors' legal consciousness in Right-Bank Ukraine in the late 19th – early 20th centuries. The research methodology is based on the basic principles of historical research: historicism, scientificity, and objectivity. In order to achieve the goal, general scientific and special-historical methods (historical-genetic, historical-comparative, source studies) have been used. The scientific novelty is conditioned by the fact that the peculiarities of the jurors' legal consciousness have been studied through social and ethnic factors in the regional dimension based on archival sources of the State Archives of Zhytomyr Region and a wide range of other materials. Conclusions. The legal consciousness of the Right-Bank Ukraine population demonstrated distinct models of interaction with the imperial judicial system. Polish people represented in the jury lists, mostly former representatives of the gentry, were accustomed to using legal mechanisms actively to protect their interests, despite political restrictions from the authorities. Their participation in the court was the result of

a compromise with the imperial administration, and their representation among the jurors was determined by loyalty to the authorities. The legal consciousness of the Jewish population was based on collective solidarity and the norms of religious law, which led to alienation from imperial justice and, as a result, minimal representation in the jury trial. The jury lists were dominated by representatives of the Ukrainian peasantry, who reflected a sense of justice based on customary law and folk morality. The analysis of the judicial practice of the Zhytomyr District Court of the late 19th and early 20th centuries has shown that the interpretation of imperial legislation by jurors often went beyond the formal text. Jurors were often guided by "real justice," especially in cases involving private property, revenge for a personal insult, or crimes committed in a state of passion. The presence of a lawyer, whose professional argumentation could significantly change the interpretation of the evidence, had a significant impact on the outcome of the case.

Key words: lawyer, ethnic groups, Polish people, Jewish people, Ukrainian people, Zhytomyr District Court, Right-Bank Ukraine, Volyn Province, legal consciousness, judicial reform, imperial legislation, the institution of jurors.

**Popowa O. ŚWIADOMOŚĆ PRAWNA PRZYSIĘGLYCH W PRAKTYCE
SĄDOWEJ NA UKRAINIE PRAWOBREŻNEJ (KONIEC XIX – POZĄTEK
XX WIEKU): CZYNNIKI SPOŁECZNO-ETNICZNE**

Streszczenie

Celem pracy jest analiza na podstawie orzecznictwa sądowego Żytomierskiego Sądu Okręgowego, specyfiki interpretacji norm ustawodawstwa cesarskiego przez przedstawicieli różnych grup etnicznych oraz określenie cech charakterystycznych świadomości prawnej ławników Ukrainy Prawobrzeżnej na przełomie XIX i XX wieku. **Metodologia badań** opiera się na przestrzeganiu zasad historyzmu, naukowości, obiektywności. Aby osiągnąć cel, wykorzystano metody ogólnonaukowe i specjalistyczno-historyczne (historyczno-genetyczne, historyczno-porównawcze, źródłowe). **Aktualność naukowa** polega na tym, że na podstawie materiałów archiwalnych Archiwum Państwowego obwodu żytomierskiego oraz innych źródeł zbadano specyfikę świadomości prawnej przysięgłych przez pryzmat czynników społeczno-etnicznych w wymiarze regionalnym. **Wnioski.** Świadomość prawnicza ludności Ukrainy Prawobrzeżnej wykazywała doskonale wzorce współdziałania z imperialnym systemem sądownictwa. Polacy reprezentowani na listach przysięgłych w większości byli przedstawiciele szlachty, przyzwyczajeni do aktywnego korzystania z mechanizmów prawnych w celu ochrony swoich interesów, mimo politycznych ograniczeń ze strony władz. Ich udział w procesie był wynikiem kompromisu z administracją cesarską, a ich reprezentacja w ławie przysięgłych była uwarunkowana lojalnością wobec władzy. Świadomość prawna ludności żydowskiej opierała się na solidarności zbiorowej i normach prawa religijnego, co prowadziło do alienacji od cesarskiego wymiaru sprawiedliwości, a w efekcie do minimalnej reprezentacji w ławie przysięgłych. W skład przysięgłych weszli przedstawiciele ukraińskiego chłopstwa, którzy odzwierciedlali świadomość prawną opartą na prawie zwyczajowym i moralności ludowej. Analiza praktyki orzeczniczej Sądu Okręgowego w Żytomierzu na przełomie XIX i XX wieku pokazuje, że interpretacja prawa cesarskiego przez ławę przysięgłych często wykraczała poza formalny tekst. Ława przysięgłych często kierowała się „sprawiedliwością naturalną”, zwłaszcza w sprawach o własność prywatną, zemstę za osobistą obrazę lub zbrodnie popełnione w stanie namiętności. Istotny wpływ na wynik sprawy miała obecność

adwokata, którego profesjonalna argumentacja mogła znacząco zmienić interpretację dowodów.

Słowa kluczowe: *prawnik, grupy etniczne, Polacy, Żydzi, Ukraińcy, Żytomierski Sąd Okręgowy, Ukraina Prawobrzeżna, obwód wołyński, świadomość prawna, reforma sądownictwa, ustawodawstwo cesarskie, instytucja ławników.*

Статтю надіслано до редколегії 05.09.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.11.2025 р.

Дроздов Віктор,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та методики її навчання
Ізмаїльського державного гуманітарного
університету, м. Ізмаїл, Україна
e-mail: victordrozдов.84@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1381-8878>
ResearcherID: A-7822-2018
Scopus-Author ID: 57273143500

ВОЄННІ КОМЕМОРАЦІЇ НА АНЕКСОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ У РОКИ ПІЗЬНОГО СТАЛІНІЗМУ

Мета статті полягає в комплексному вивченні воєнних комеморацій на анексованих українських територіях у роки пізнього сталінізму, зокрема святкових ритуалів під час відзначення «Дня Перемоги» й «визволення» українських земель, а також заходів із вшанування пам'яті загиблих воїнів. *Методологічну основу дослідження* становлять загальнонаукові методи аналізу й синтезу, а також спеціальні (історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний) методи. Використання методів джерелознавчого аналізу дало змогу опрацювати архівні документи та матеріали періодичної преси, які становлять основу джерельної бази дослідження. *Наукова новизна.* Вперше здійснено комплексний аналіз комеморативних практик, що закріплювали міф про «Велику Вітчизняну війну» в локальній колективній пам'яті; на основі документальних джерел виявлено регіональні відмінності у формуванні комеморативного дискурсу. *Висновки.* Аналіз воєнних комеморацій на анексованих українських територіях у роки пізнього сталінізму дає підстави для кількох висновків. По-перше, воєнні комеморації виконували легітимаційну й мобілізуючу функції, сприяючи утвердженню культу особи Сталіна, поширюючи міфи про «визволення» та «возз'єднання» українських земель, а також спонукаючи населення до інтенсивнішої участі в повсякденній відбудові. По-друге, в перші повоєнні роки вшанування пам'яті полеглих відходило на другий план, поступаючись мобілізаційним гаслам, проте поступово інтегрувалося до системи радянських офіційних урочистостей. По-третє, у регіональному вимірі простежується гнучкість радянської політики пам'яті: святкування перемоги та «визволення» адаптувалося до місцевих умов і набувало специфічних форм, що виходили за межі єдиного пам'яттєвого простору.

Ключові слова: комеморативні практики, Друга світова війна, Українська РСР, анексовані території, пізній сталінізм, політика пам'яті.

Постановка проблеми. Міф про «Велику Вітчизняну війну» є одним із головних стрижнів сучасної ідеології «рашизму». На окупованих

українських територіях російська влада активно використовує практики вшанування загиблих у Другій світовій війні як ідеологічний інструмент легітимації своєї присутності, трактуючи загарбання як «визволення» й «відродження історичної справедливості» (Gabowitsch, Homanyuk, 2025). Історичні паралелі можна провести зі сталінським режимом, який на анексованих землях вибудовував образ Червоної армії як «визволительки від фашистсько-німецьких загарбників». Спадкоємність такої політики виявляється в конструюванні образу «непереможної армії» та виключенні з меморіального простору всіх небажаних елементів, які суперечили офіційній ідеології. Проте, якщо за сталінської доби воєнні комеморації були спрямовані на інтеграцію анексованих територій у радянський політичний і культурний простір, то нині путінський режим використовує їх для витіснення українських національних наративів та нав'язування ідеології «русского міра».

У роки пізнього сталінізму ключовими інструментами політики пам'яті стало створення нових меморіальних ландшафтів, присвячених «Великій Вітчизняній війні» й проведення воєнних святкувань та комеморативних ритуалів. Дослідження цих практик на анексованих українських територіях є особливо важливим, оскільки це надасть змогу виявити варіативність пам'яттєвого дискурсу й окреслити механізми конструювання колективної пам'яті на локальному рівні.

Останні дослідження та публікації. Комеморативні практики в Радянському Союзі, пов'язані із формуванням міфу «Великої Вітчизняної війни» в роки пізнього сталінізму, привертають значну увагу багатьох зарубіжних науковців. Кетрін Меррідейл визначає специфіку офіційних мілітарних комеморацій та їхнє сприйняття радянськими громадянами (Merridale, 1999). Грем Гілл характеризує метанаратив воєнного часу з його образами героїв і ворогів та патріотичну тематику в повоєнному офіційному дискурсі (Gill, 2011). Джонатан Брунстедт досліджує поширення в радянському суспільстві повоєнних російськоцентричних наративів та репрезентацію військової тематики в сталінському меморіальному ландшафті (Brunstedt, 2021). Крім того, дослідники аналізують локальні воєнні комеморації. Зокрема, Сергій Єсельчик, спираючись на методологію історії повсякдення, розглядає комеморативний простір повоєнного Києва, у тому числі практики святкування «Дня Перемоги» й звільнення міста від нацистських загарбників (Єсельчик, 2018), Амір Вайнер – вплив війни на повоєнне радянське суспільство на прикладі Вінничини (Вайнер, 2024), Вільям Джей Ріш – особливості повоєнного меморіального простору Львова (Risch, 2011), а Світлана Фрунчак – повоєнні комеморативні практики в Чернівцях (Frunchak, 2010). У вітчизняних дослідженнях практики повоєнних мілітарних комеморацій вивчаються як на загальноукраїнському, так і локальному рівнях. Ірина Ковальська-Павелко визначає зміст і

типологію таких практик, а також їхній вплив на історичну пам'ять українського суспільства (Ковальська-Павелко, 2020). Воєнні святкування й комеморації за сталінських часів розкрито в працях Ірини Склокіної (Склокіна, 2013), Василя Міщанина (Міщанин, 2015), Павла Леньо (Леньо, 2021) і Віктора Дроздова (Дроздов, 2023). Водночас поза увагою дослідників залишалися питання регіональної специфіки відзначення «Дня Перемоги» й «визволення» України та їхнього місця у системі радянської політики пам'яті.

Метою статті є аналіз радянських комеморативних практик на анексованих українських територіях (Східна Галичина, Західна Волинь, Закарпаття, Північна Буковина й Південна Бессарабія) у роки пізнього сталінізму. Автор фокусує увагу на вивченні ритуалів, що закріплювали в колективній свідомості місцевого населення наративи про «Велику Вітчизняну війну», зокрема святкувань «Дня Перемоги», «визволення» України й окремих її регіонів, а також заходів з ушанування загиблих у війні.

Виклад матеріалу дослідження. Меморіалізація та вшанування пам'яті загиблих у Другій світовій війні посідали ключове місце у повоєнному пам'яттєвому просторі Європи. На відміну від країн західної демократії, де меморіальна політика передбачала суспільний діалог між різними мнемонічними акторами, у недемократичних режимах політичні еліти зберігали монополію на встановлення практик комеморації, що узгоджувалися з державною ідеологією. У Радянському Союзі центральним елементом офіційного метанаративу став міф про «Велику Вітчизняну війну», який інтерпретував її як героїчну боротьбу радянського народу проти «фашистської загрози». За сталінських часів цей міф, з одного боку, возвеличував роль вождя й партії у здобутті перемоги над агресором, а з іншого, – утверджував образ героїзму радянських командувачів і солдатів. Поряд з ушануванням конкретних осіб, чиї імена увійшли до радянського героїчного пантеону, влада надавала великого значення упорядкуванню братських могил і військових кладовищ, а також зведенню пам'ятників «Невідомому солдату», що уособлювали жертвовність радянських воїнів у перемозі над нацистською Німеччиною. Як зауважує Кетрін Меррідейл, радянська мілітарна меморіалізація конструювала образ «молодого, красивого, безневинного солдата; жертви, що загинув у боях проти нацистських загарбників» (Merridale, 1999, p. 62). Така інтерпретація свідомо виключала з комеморативного простору й прирікала на суспільне забуття старших чоловіків і підлітків, жінок, людей з інвалідністю, жертв хвороб, пов'язаних із недоїданням і неналежними умовами проживання, нацистських репресій і масових страт, а також тих, хто опинився в полоні чи був примусово вивезений до Німеччини.

Ритуали були неодмінною складовою закріплення міфу «Великої Вітчизняної війни» в колективній пам'яті. Вони формували образ перемоги та «визволення» країни від нацистського поневолення. На анексованих Радянським Союзом територіях цей міф поєднувався з наративами про «возз'єднання українського народу», інтерпретуючи «визволення» від нацистів як останній етап процесу «возз'єднання».

Радянські воєнні комеморативні церемонії в Україні доби пізнього сталінізму можна класифікувати за рівнем їх проведення на загальносоюзні, республіканські та локальні. Загальносоюзний характер мали «День Перемоги», традиційні радянські військові свята, а також роковини ключових битв. На республіканському рівні відзначалася річниця «визволення» УРСР, а на локальному – окремих областей і населених пунктів. Також до локальних практик належали комеморації, пов'язані з відкриттям військових меморіалів та інших місць пам'яті, присвячених полеглим у «Великій Вітчизняній війні».

Святування «Дня Перемоги» 9 травня 1945 р. стало масштабним дійством по всій країні, зокрема й на анексованих українських територіях. Преса повідомляла про проведення багатотисячних мітингів, під час яких населення урочисто вітало Червону Армію та «Маршала Перемоги» Сталіна з остаточним розгромом Німеччини (Всенародне, 1945, с. 3; Свято, 1945, с. 2). Не було помпезного святкування лише в Закарпатській Україні, оскільки територія ще де-юре входила до складу Чехословаччини, а керівництво Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ), ймовірно, не встигло до нього підготуватися (Міщанин, 2015, с. 124). Водночас окружні комітети повідомляли про підготовку і проведення мітингів та народних гулянь у всіх містах і селах.

Увагу привертають відмінності між міськими та сільськими святковими церемоніями на Закарпатті. У містах відзначення «Дня Перемоги» відбувалося за радянським святковим каноном, тоді як у селах, де радянський святковий дискурс ще не витіснив традиційні практики, спостерігалось їхнє поєднання. Так, у с. Заричеци святкування розпочалося з молебню в церкві, після чого відбувся мітинг, на якому виступили голова народного комітету, директор школи та представник молоді, а завершенням стали народні гуляння (Державний архів Закарпатської області, ф. П-4, оп. 1, спр. 189, арк. 22). У селі Терєбля понад годину дзвонили церковні дзвони, сповіщаючи населення про важливу подію; згодом мешканці зібралися в храмі, де священник у проповіді наголосив на «великій небезпеці фашизму, що грозив стертям слов'янства з лиця землі, та на великих заслугах Червоної армії і ... Сталіна» (Державний архів Закарпатської області, ф. П-4, оп. 1, спр. 189, арк. 16–17). Після завершення богослужіння відбувся мітинг за радянським сценарієм. Для порівняння: у селах Північної Буковини подібне поєднання традиційних і радянських елементів уже не

простежувалося. За повідомленням Садгірського райкому Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), у с. Раранча селян, які зранку вийшли в поле на сівбу, про свято перемоги сповістили червоноармійці, а після завершення робіт біля сільради відбувся мітинг і народні гуляння (Державний архів Чернівецької області, ф. П-1, оп. 11, спр. 133, арк. 56–57). Крім того, робилися навіть спроби використати «День Перемоги» як альтернативу релігійним святам. Так, під час мітингу в с. Варковичі Рівненської області один із священників проголосив, що «... це свято більше за Пасху, бо в цей день перестали литися річки крові...» (Державний архів Рівненської області, ф. П-400, оп. 3, спр. 71, арк. 23зв).

На західноукраїнських землях радянські агітатори активно використовували мітинги і збори під час святкування «Дня Перемоги» як інструмент для ідеологічної боротьби проти українського національного руху під проводом ОУН і УПА. Під час цих заходів виголошувалися промови, у яких підкреслювалося, що «українсько-німецькі націоналісти» не бажали миру й прагнули продовжити війну, а також лунали заклики до протидії українському підпіллю з боку місцевого населення (Державний архів Рівненської області, ф. П-400, оп. 3, спр. 71, арк. 27).

Окрім перемоги над Німеччиною, у СРСР відсвяткували й перемогу над Японією. 2 і 3 вересня 1945 р. у містах і селах відбувалися мітинги та народні гуляння. Показово, що під час цих заходів згадувалося про завершення Другої світової війни, що суперечило наративу про «Велику Вітчизняну війну». У звіті Львівського міськкому КП(б)У наголошувалося, що мітинги «... носили характер демонстрації великої любові й теплового почуття до великого Сталіна, до героїчної Червоної армії» (Державний архів Львівської області, ф. П-4, оп. 1, спр. 58, арк. 155). Доповідачі підкреслювали вирішальну роль радянської армії у перемозі над Японією, практично не згадуючи союзників СРСР (Державний архів Івано-Франківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 292, арк. 101–104).

Першу річницю «Дня Перемоги» радянська влада відзначила як всенародне свято. Львів став одним із символічних місць урочистостей з нагоди перемоги над «німецьким фашизмом». У сталінському наказі місто було включене до переліку населених пунктів, де мав відбутися салют, поруч із Москвою, столицями союзних республік, Кенігсбергом і містами-героями. 9 травня у Львові організували концерт артистів місцевої консерваторії, мітинг інвалідів та учасників війни, вечір спогадів ветеранів «Великої Вітчизняної війни», виступи колективів художньої самодіяльності, покази кінофільмів, масові гуляння та спортивні змагання. Загалом у Львові під час святкування відбулося 597 зборів і мітингів. (ІЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 2828, арк. 84–85). Велику кількість солдатів у військовій формі серед святково одягненого населення подавали як доказ єдності «визволителів» і громадян, що фіксувалося у візуальних образах місцевої преси. Характерно,

що в партійних звітах та газетних публікаціях бракувало згадок про вшанування загиблих. Натомість у Закарпатті урочистості супроводжувалися покладанням вінків на могили та пам'ятники радянським воїнам (Державний архів Закарпатської області, ф. П.-1, оп. 1, спр. 137, арк. 35).

Влада прагнула, щоб святкування перемоги відбувалося у піднесеній атмосфері, тому приділяла значну увагу організації масових гулянь. Йшлося про спробу відволікти населення від повоєнних труднощів і водночас продемонструвати досягнення сталінської відбудови. Навіть на західноукраїнські землі, де тривало радянсько-українське збройне протистояння, Всесоюзний комітет у справах мистецтв надіслав інструкції з вимогою проведення таких заходів, як театралізовані ходи, карнавали, паради масок, масові інсценізації, «живі картини», народні танці тощо (Державний архів Рівненської області, ф. Р-84, оп. 2, спр. 22, арк. 13).

Як зазначає Сергій Єсельчик, «День Перемоги» в період пізнього сталінізму так і не увійшов до радянського канону свят. Влада не бажала його перетворення на окреме свято, яке могло б підкреслювати звитягу народу; натомість воно стало черговим ритуалом прославлення особи вождя (Єсельчик, 2018, с. 54). Одним із прикладів цього є відкриття пам'ятника Сталіну в м. Ізмаїлі саме на «День Перемоги» в 1949 р. Як писала «Придунайська правда», це стало «...великою подією в місті слави російської зброї. З ім'ям великого Сталіна пов'язано й визволення рідного краю від німецько-румунських загарбників, і розвиток усіх галузей народного господарства, і перехід на колективне ведення сільського господарства» (Встановлення, 1949, с. 1).

У грудні 1947 р. «9-те Травня» втратило статус вихідного дня аж до 1965 р. Однак святкування перемоги не було припинено: саме в ці роки започатковано комеморативні ритуали покладання квітів до пам'ятників, запалювання «вічного вогню» та зустрічей з ветеранами (Лисенко, Пастушенко, 2025, с. 66). Грем Гілл зауважує, що ритуальна діяльність інтегрувала війну в нормальне життя, проте вона робила це радше на рівні пересічного громадянина, а не держави (Gill, 2011, р. 153). На анексованих українських територіях у ці роки відзначення «Дня Перемоги» передбачало проведення урочистостей та широку агітаційно-пропагандистську кампанію. Серед основних ритуалів було покладання вінків на могили загиблих воїнів та проведення мітингів біля пам'ятників (Державний архів Одеської області, ф. 4980, оп. 2, спр. 600, арк. 100). Під час цих заходів слово надавалося учасникам битв, які розповідали про стійкість і мужність радянських воїнів. До свята місцева влада приурочувала відкриття нових пам'ятників. Так, на п'яту річницю свята пам'ятник на братській могилі було споруджено в с. Тарутине Ізмаїльської області (Волошенко, 1950, с. 2).

«День визволення України від німецько-фашистських загарбників» став одним із ключових мілітарних свят в Українській РСР у перші повоєнні роки. Архівні матеріали свідчать, що спочатку влада планувала відзначити його 9 вересня 1944 р. (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 785, арк. 77–86). Однак святкування було перенесено на 14 жовтня. Того дня в Києві та всіх областях відбулися урочисті збори й засідання, а наступного дня – багатотисячні мітинги, під час яких лунали вітання Червоної Армії, яка під «мудрим керівництвом Великого Вождя» визволила українські землі від гітлерівської Німеччини (Свято, 1944, с. 4). Ці урочистості акцентували на вирішальній ролі Сталіна у визволенні України та сприяли утвердженню культу його особи, що у післявоєнні роки досяг апогею.

Перша річниця «визволення» України проходила під гаслом народної відбудови. Виступаючи на урочистому засіданні в Київському академічному театрі опери і балету ім. Т. Г. Шевченка 13 жовтня 1945 р., Хрущов заявив про історичні перемоги Червоної армії, які нібито завершилися «возз'єднанням» українського народу, наголосив на «керівній ролі» російського народу та його «братській допомозі» українському народові, а також підкреслив річні досягнення у відбудові Української РСР. Закінчувалося звернення традиційною здравницею на честь Червоної армії, більшовицької партії та «вчителя, вождя й полководця» Сталіна (Урочисті збори, 1945, с. 1). Подібні за структурою й наративами доповіді проголошували секретарі обкомів під час урочистих зборів і засідань у всіх областях України.

Увійшовши до святкового календаря, річниці «визволення» України в сталінські післявоєнні роки формували образ держави, що відроджується. І хоча у привітальних промовах звучали слова вдячності Червоній армії, вони стосувалися не солдатів, які брали участь у бойових діях. Радянська армія зображувалася як сила, котрою керували партія та її вождь для «визволення» народу. При цьому акцентувалося на здобутках післявоєнного розвитку, зростанні ролі Радянського Союзу, і зокрема УРСР, на міжнародній арені та нових завданнях у внутрішній і зовнішній політиці. Наприклад, стаття у «Вільній Україні», присвячена третій річниці «визволення» України, приділила майже всю увагу досягненням нової п'ятирічки в підрадянській Україні, сталінській політиці «перетворення Львова у великий індустріальний центр» та майбутньому відзначенню 30-річчя «жовтневої революції», і лише в кількох реченнях описала війну (Колісник, 1947, с. 4).

На регіональному рівні комеморативні заходи, що увічнювали пам'ять про «Велику Вітчизняну війну», були пов'язані зі святкуваннями річниць «визволення» краю чи населеного пункту. Повернення радянської влади на окуповані в 1939–1940 рр. території супроводжувалося мітингами на честь «визволення від фашистських загарбників». Зрештою, кожна область отримувала власне свято «визволення», датою якого вважався вступ

радянських військ до обласного центру. Такі святкування відбувалися за характерним для радянського канону сценарієм, проте існували певні регіональні особливості.

Святкування першої річниці «визволення» Львівщини було заплановано на 27 липня. План заходів передбачав низку підготовчих дій 26–27 липня: прикрашання міста гаслами, транспарантами й портретами керівників партії та уряду; встановлення «Алеї героїв боротьби за Львів» на вул. 1-го Травня; організацію наукової сесії у Львівському державному університеті ім. І. Франка; проведення урочистих зборів із доповіддю «Рік визволеної праці» на підприємствах, в установах і навчальних закладах. 28 липня в приміщенні міського будинку партійної пропаганди відкрили виставку, присвячену роботі промисловості й культурних установ міста за рік, а ввечері відбулися урочисте засідання міської ради з представниками міських організацій і військових частин та святковий концерт. Наступного дня влада організувала парад піонерів і школярів, міську естафету та народні гуляння (Державний архів Львівської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 257, арк. 160). Доповідь секретаря Львівського обкому КП(б)У Івана Грушецького визначала фокус святкування, яке зводилося до прославлення партії та вождя у «возз'єднанні й визволенні» України. Водночас він назвав імена бійців, офіцерів і генералів, які «відзначилися у визволенні Львова» (Урочисте, 1945, с. 1).

Наступну річницю «визволення» влада святкувала вже під гаслом «... ще більшого піднесення політичної та виробничої активності трудящих, спрямованої на дострокове виконання планів першого року Сталінської п'ятирічки» (Державний архів Львівської області, ф. П-4, оп. 1, спр. 83, арк. 24). Мобілізаційний характер святкувань зберігався і під час третьої річниці, тоді як у протоколах партійних засідань не передбачалося жодних заходів щодо вшанування пам'яті загиблих (Державний архів Львівської області, ф. П-4, оп. 1, спр. 140, арк. 53). Проте на рівні окремих установ комеморативні заходи відбувалися. Так, до річниці «визволення» Львова історичний музей відкрив нову виставку «Велика Вітчизняна війна радянського народу». Вона містила матеріали про наслідки німецької окупації міста, підпільну боротьбу його мешканців та бої Червоної армії за Львів. В експозиції виставки, крім офіційних документів та зображень радянських державних і військових діячів, було представлено фотодокументи, що відображали події в Янівському таборі, Львівській цитаделі, Білогородському лісі та на території колишнього гетто, портрети загиблих львівських підпільників і військових, а також радянську зброю та прапор, піднятий над Львівською ратушею (Цап, 1946, с. 7).

На відміну від західноукраїнських областей, де так зване «визволення» трактувалося як завершальний етап «возз'єднання українського народу», перша річниця «визволення» Ізмайльської області 26 серпня 1945 р. була

використана для насадження іншого міфу. До цієї дати радянська пропаганда підготувала нову версію минулого регіону, ключовими подіями якої вважалися штурм фортеці Ізмаїл військами Суворова у 1790 р., «визволення Бессарабії від румунських бояр» у 1940 р. та «визволення» краю радянською армією від «румунсько-німецьких окупантів» у 1944 р. Ці події були інтегровані у новий гранднаратив, що утверджував спадкоємність «слави російської зброї» в історії краю. Саме в цей день в м. Ізмаїлі було урочисто відкрито пам'ятник Суворову. Безпосередньо ж святу «визволення» було присвячено урочисті збори партійних і громадських організацій міста й області разом із делегаціями радянських військових формувань, що відбулися 25 серпня за традиційним сценарієм (Урочисті збори в Ізмаїлі, 1945, с. 3). Урочистості посилювала присутність заступника голови Ради Народних Комісарів УРСР Леоніда Корнійця та командувача Дунайської флотилії віце-адмірала Георгія Холостякова, які наступного дня брали участь у відкритті пам'ятника.

Святкування річниці «визволення» Ізмаїльської області є показовим прикладом ставлення сталінської влади до пам'яті про загиблих солдатів. Коли в центрі міста урочисто відкривали монумент Суворову, одночасно на його околицях відбулося відкриття пам'ятника «Героям-землякам, полеглим на фронтах Вітчизняної війни», спорудженого коштом місцевого населення (Гришин, 1945, с. 4). Присутність на церемонії лише секретаря міськкому КП(б)У свідчила про локальний масштаб цієї події. У перші повоєнні роки в Ізмаїла саме центральна площа з пам'ятником Суворову стала головним місцем проведення урочистих подій, зокрема й воєнних комеморацій. Під час проведення мітингів радянських солдатів-«визволителів» порівнювали з суворівськими «чудо-богатирями», прагнучи закріпити в колективній свідомості зв'язок між двома «визволеннями» краю. Водночас вже у 1949 р. місцева влада вирішила створити нове сакральне місце, організувавши в новому адміністративному центрі міста перепоховання останків загиблих радянських воїнів й встановивши пізніше типовий радянський пам'ятник. Обеліск «героям-землякам» на околицях Ізмаїла, зрештою, так і залишився на периферії радянського комеморативного простору за часів пізнього сталінізму.

Згодом свято «визволення» в Ізмаїльській області також мало мобілізуючий характер із метою «... підняти широкі маси трудящих на новий визначний всенародний рух – соціалістичне змагання» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 50, спр. 2494, арк. 36–38). З цією метою бюро обкому КП(б)У розробило план заходів, який передбачав агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників і колгоспників, організацію масових недільників для завершення ремонтів шкіл, лікарень та інших установ, а також підготовку селянських обозів із хлібом для дострокового виконання державного плану хлібозаготівель.

Найбільші масштаби святкування «визволення» були в Закарпатській Україні. Центральний комітет Комуністичної партії Закарпатської України (ЦК КПЗУ) розпочав підготовку до зустрічі річниці ще на початку вересня. Окружні комітети створювали спеціальні комісії та розробляли плани підготовки й проведення святкування. Відділ культурно-освітньої роботи при НРЗУ організовував заходи в клубах, бібліотеках і хатах-читальнях, а також виступи гуртків самодіяльності (Міщанин, 2015, с. 124–125). Спеціальною постановою секретаріат ЦК КПЗУ зобов'язав провести в усіх окружних центрах відбір кращих колективів і виконавців художньої самодіяльності для участі в урочистостях в Ужгороді та відрядження на урядовий показ до Києва (Державний архів Закарпатської області, ф. Р-190, оп. 1, спр. 117, арк. 72).

Символічною датою «визволення» Закарпатської України влада визначила 27 жовтня – день захоплення радянськими військами Ужгорода, хоча бойові дії тривали до кінця листопада 1944 р. Архівні документи свідчать, що спершу святкування річниці «визволення» планували на 26 жовтня 1945 р., зокрема й проведення в цей день військового параду. Однак у зверненні НРЗУ до ЦК КПЗУ було наголошено на наказі Сталіна про взяття Ужгорода саме від 27 жовтня 1944 р. (Державний архів Закарпатської області, ф. П-4, оп. 1, спр. 189, арк. 47–48). Програма проведення «всенародного свята», опублікована в «Закарпатській правді», передбачала стандартне дводенне святкування. 27 жовтня відбулися урочисті збори представників партійних, громадських і професійних організацій міста з доповіддю і святковим концертом, а 28 жовтня – маніфестація трудящих Ужгорода, мітинг і народні гуляння (Програма, 1945, с. 1). Крім прославлення партії та вождя, на урочистих зборах підкреслювали акт героїзму воїнів Червоної армії під час «визволення» Закарпаття. Зокрема, було підписано лист бійцям, сержантам, офіцерам та генералам ужгородських військових частин із висловленням «глибокосердечної подяки». «Закарпатська правда» опублікувала доповідь голови НРЗУ Івана Туряниці, в якій бої за Карпати характеризувалися як «зразок героїзму та високої військової майстерності», а також описувалися найвизначніші вчинки окремих солдатів, удостоєних державних нагород (Туряниця, 1945, с. 5).

Крім «Дня Перемоги» і свят на честь «визволення», відбувалися окремі комеморативні заходи, присвячені вшануванню пам'яті про загиблих у «Великій Вітчизняній війні». Найбільших масштабів меморіалізація «воїнів-визволителів» набула в Закарпатській Україні ще до її офіційного входження до складу УРСР у січні 1946 р. (Леньо, 2021). Встановлення пам'ятників супроводжувалося мітингами, які проводилися за завчасно ухваленими програмами. Так, урочисте відкриття пам'ятника полеглим героям Червоної армії в м. Берегове 17 червня 1945 р. відбувалося за програмою, що містила

план мітингу з 18 пунктів та святкового концерту. Мітинг розпочинався виконанням гімну СРСР і вітальним словом голови Міського народного комітету. Далі виступали голова НРЗУ Іван Турияниця, гості з різних населених пунктів Закарпаття, представник ЦК КПЗУ, секретар Окружного КПЗУ, командант міста, голова Окружного народного комітету, а також представники партизанів, Союзу молоді, робітників і духовенства. Після кожної промови духовий оркестр виконував гімн. Завершувався мітинг урочистим покладенням вінків на могили та спільним обідом. Післяобідній концерт включав виступи учнівських колективів, а останнім пунктом програми був перегляд кінокартин у міському кінотеатрі (Державний архів Закарпатської області, ф. П-4, оп. 1, спр. 189, арк. 25).

На інших анексованих територіях радянська влада активно маркувала меморіальний простір місцями пам'яті на честь «героїв-визволителів» і загиблих військових. Облаштування військових кладовищ і братських могил, спорудження пам'ятників і меморіальних об'єктів супроводжувалися урочистими відкриттями з багатотисячними мітингами. Один із таких, наприклад, відбувся 23 жовтня 1946 р. у м. Станіславі з нагоди відкриття пам'ятника-кладовища. За радянською традицією на мітингу, крім партійно-державного апарату і військових, були присутні робітники підприємств, працівники установ, учителі, учні та студенти, які покладали вінки на могили воїнів. Підкреслюючи героїзм «визволителів», відповідно до сталінського наративу, акцент робили на багатонаціональній радянській армії, в якій перша роль відводилася росіянам (Мітинг, 1946, с. 4).

Ушанування діячів антифашистського опору також стало одним із різновидів мілітарних комеморацій сталінського режиму. 28 липня 1946 р. в м. Яремче Станіславської області відбувся похорон останків партизан-ковпаковців, які загинули в 1943 р. На похорон прибули командири партизанських з'єднань, представники обкому КП(б)У, виконкому й місцевого населення Яремчанського та Надвірнянського районів. Траурний мітинг біля могили мав на меті не лише висловлення скорботи і вшанування пам'яті партизанів та їхнього командира Степана Руднева, а й виконував мобілізаційні та ідеологічні функції. Зокрема, лунали заклики до підвищення продуктивності праці задля розквіту держави, а також до зміцнення «дружби народів» (Народ, 1946, с. 4).

Характерно, що у Північній Буковині вшануванню підлягали не всі підпільники. Зокрема, у 1952 р. радянська влада зробила символом антифашистського опору в регіоні комсомольців із м. Хотина, розстріляних у 1942 р. Крім меморіалу на їхній могилі в Чернівцях, влада розпорядилася перейменувати вулицю «Хотинську» в Чернівцях на вулицю «Хотинських комсомольців» і відкрити в музеях постійні експозиції, присвячені ополченцям у Чернівцях і в Хотині. У самих Чернівцях підпільний рух був більш тривалим і масштабним, ніж у Хотині, який до того ж історично не

належав до Північної Буковини. Проте чернівецький антифашистський рух був виключений із комеморативного дискурсу. Причиною цього, як доводить Світлана Фрунчак, була національна ознака: у Хотині підпільниками були переважно українці, тоді як у Чернівцях – євреї, про яких влада воліла не згадувати через суперечність з офіційними наративами (Frunchak, 2010, pp. 444–448).

Висновки. Комеморативні практики, пов'язані зі святкуванням перемоги у «Великій Вітчизняній війні» та «визволенням» українських земель, стали важливим інструментом легітимації сталінського режиму на анексованих територіях. Під час цих заходів активно поширювалися культ особи Сталіна та героїзований образ Червоної армії як сили, що нібито врятувала населення від «німецько-фашистської загрози». У перші повоєнні роки вшанування пам'яті загиблих мало другорядне значення, оскільки головний акцент робився на мобілізаційному потенціалі святкувань, покликаних підкреслити провідну роль партії та вождя у відбудові країни. Водночас на локальному рівні поступово відбувалося закріплення практик ушанування полеглих у святкових ритуалах, що стало характерною рисою радянського комеморативного канону.

Помітними залишалися й регіональні відмінності в конструюванні міфу про «визволення» та його ритуалізації. У Західній Україні й Північній Буковині «визволення від німецько-фашистських загарбників» радянська пропаганда інтерпретувала як завершальний етап «возз'єднання українського народу», використовуючи потенціал воєнних комеморацій у протистоянні з українським національним рухом. У Південній Бессарабії офіційний дискурс вибудовував паралелі між «визволенням» 1944 р. та імперськими завоюваннями кінця XVIII ст., що мало підкреслювати спадкоємність «слави російської зброї» в історії регіону. Натомість на Закарпатті, де радянська версія української історії не мала належного підґрунтя, особливого значення набув культ «воїнів-визволителів», що став основою локального варіанта політики пам'яті.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на аналіз радянських наративів, що проголошувалися під час офіційних заходів на анексованих українських територіях або публікувалися в регіональній пресі, з метою виявлення їхньої ролі в утвердженні міфу «Великої Вітчизняної війни» та порівняння їх із сучасними російськими наративами на окупованих українських землях.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Проведення дослідження стало можливим завдяки фінансовій підтримці з боку Канадського інституту українських студій

(Canadian Institute of Ukrainian Studies, CIUS) від благодійного фонду «Dr. Vasyl Prychodko Memorial Endowment Fund».

Джерела та література:

Вайнер, А. (2024). Збагнути війну: Друга світова війна і доля більшовицької революції (С. Кулінська (пер.)). Київ: Дух і літера, 440 с.

Всенародне свято. 150-тисячний мітинг у Львові, присвячений Дню Перемоги. (1945). *Вільна Україна*, 92 (10 травня), 3.

Встановлення скульптури Й. В. Сталіна в Ізмаїлі. (1949). *Придунайська правда*, 91 (10 травня), 1. [російською мовою].

Волошенко, Ю. (1950). Пам'ятник загиблим воїнам. *Придунайська правда*, 94 (12 травня), 2. [російською мовою].

Гришин, І. (1945). Пам'ятник героям-землякам. *Придунайська правда*, 168 (29 серпня), 4. [російською мовою].

Державний архів Закарпатської області, ф. П.-1, оп. 1, спр. 137, 141 арк.

Державний архів Закарпатської області, ф. П.-4, оп. 1, спр. 189, 66 арк.

Державний архів Закарпатської області, ф. Р-190, оп. 1, спр. 117, 94 арк.

Державний архів Івано-Франківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 292, 111 арк.

Державний архів Львівської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 257, 239 арк.

Державний архів Львівської області, ф. П.-4, оп. 1, спр. 58, 304 арк.

Державний архів Львівської області, ф. П.-4, оп. 1, спр. 83, 223 арк.

Державний архів Львівської області, ф. П.-4, оп. 1, спр. 140, 178 арк.

Державний архів Одеської області, ф. 4980, оп. 2, спр. 600, 126 арк.

Державний архів Рівненської області, ф. П-400, оп. 3, спр. 71, 146 арк.

Державний архів Рівненської області, ф. Р-84, оп. 2, спр. 22, 40 арк.

Державний архів Чернівецької області, ф. П-1, оп. 11, спр. 133, 110 арк.

Дроздов, В. (2023). Проблеми радянської монументальної пропаганди на західноукраїнських землях у 1944–1953 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 2(49), 39–48. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290335](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290335)

Єсельчик, С. (2018). *Повсякденний сталінізм. Київ та кияни після Великої війни* (Я. Стріха (пер.)). Київ: Laugus, 306 с.

Ковальська-Павелко, І. (2020). Мілітарні комеморативні практики як складова історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. *Проблеми політичної історії України*, 15, 168–180. <https://doi.org/10.33287/11937>

Колісник, В. (1947). До дальшого розквіту і щастя. *Вільна Україна*, 203 (14 жовтня), 4.

Леньо, П. (2021). Меморіалізація «визволителів» у період превентивної радянзації Закарпаття (1944–1946 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 2(45), 142–150. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247558](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247558)

Лисенко, О., Пастушенко, Т. (2025). «Велика Перемога» у «Великій Вітчизняній війні» як радянсько-російський колоніальний проєкт. *Український історичний журнал*, 2, 60–80. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.60>

Мішанин, В. (2015). «Всенародні» свята Народної Ради Закарпатської України (1944–1945 рр.) як елемент радянізації Закарпаття. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Історичні науки. Всесвітня історія. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*, 8, 122–129.

Мітинг, присвячений відкриттю пам'ятника-кладовища. (1946). *Прикарпатська правда*, 211 (25 жовтня), 4.

Народ шанує пам'ять вірних своїх синів. (1946). *Прикарпатська правда*, 151 (31 липня), 4.

Програма проведення всенародного свята – річниця визволення Закарпатської України. (1945). *Закарпатська правда*, 127 (21 жовтня), 1.

Свято визволеної України. (1944). *Радянська Україна*, 204 (17 жовтня), 4.

Свято Перемоги на Буковині. (1945). *Радянська Буковина*, 93 (10 травня), 2.

Склокіна, І. (2013). Святкові комеморації як складова офіційної радянської політики пам'яті про нацистську окупацію (за матеріалами Харківської області), 1943–1953 рр. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Історія та географія*, 49, 180–185.

Турияниця, І. (1945). Червона Армія – визволителька Закарпаття! *Закарпатська правда*, 130 (28 жовтня), 5.

Урочисте засідання Львівської міської Ради депутатів трудящих. (1945). *Вільна Україна*, 149 (29 липня), 1.

Урочисті збори, присвячені річниці визволення Радянської України. (1945). *Правда України*, 203 (14 жовтня), 1. [російською мовою].

Урочисті збори в Ізмаїлі. (1945). *Придунайська правда*, 168 (29 серпня), 3. [російською мовою].

Цап, Г. (1946). Виставка в історичному музеї. *Вільна Україна*, 149 (26 липня), 7.

Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки, ф. 1, оп. 23, спр. 785, 124 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки, ф. 1, оп. 23, спр. 2828, 185 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки, ф. 1, оп. 50, спр. 2494, 38 арк.

Brunstedt, J. (2021). *The Soviet Myth of World War II: Patriotic Memory and the Russian Question in the USSR*. Cambridge University Press, 306 p. <https://doi.org/10.1017/9781108595773>

Frunchak, S. (2010). Commemorating the Future in Post-War Chernivtsi. *East European Politics and Societies*, 24(3), 435–463. <https://doi.org/10.1177/0888325410364673>

Gabowitsch, M., Homanyuk, M. (2025). *Monuments and Territory: War Memorials in Russian-Occupied Ukraine*. Central European University Press. 224 p.

Gill, G. (2011). *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics*. Cambridge University Press, 356 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511791437>

Merridale, C. (1999). War, death, and remembrance in Soviet Russia. In J. Winter & E. Sivan (Eds.), *War and Remembrance in the Twentieth Century* (pp. 61–83). Cambridge: Cornell University Press.

Risch, W. J. (2011). *The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv*. Harvard University Press, 360 p.

References

Vainer, A. (2024). *Zbahunty viinu: Druha svitova viina i dolia bilshovytskoi revoliutsii* [Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution] (S. Kulinska, Trans.). Kyiv: Dukh i litera, 440 s. [in Ukrainian].

Vsenarodne sviato. 150-tysyachnyi mitynh u Lvovi, prysviacheniy Dniu Peremohy [Nationwide celebration. A 150,000-strong rally in Lviv dedicated to Victory Day]. (1945). *Vilna Ukraina*, 92 (May 10), 3. [in Ukrainian].

Vstanovlennia skulptury Y. V. Stalina v Izmaili. (1949). *Prydunaiska pravda*, 91 (May 10), 1. [in Russian].

Voloshenko, Yu. (1950). Pam'iatnyk zahyblym voynam. *Prydunaiska pravda*, 94 (May 12), 2. [in Russian].

Hryshyn, I. (1945). Pam'iatnyk heroiam-zemliakam. *Prydunaiska pravda*, 168 (August 29), 4. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti, f. P-1, op. 1, spr. 137, 141 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti, f. P-4, op. 1, spr. 189, 66 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti, f. R-190, op. 1, spr. 117, 94 ark.

Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti, f. P-1, op. 1, spr. 292, 111 ark.

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. P-3, op. 1, spr. 257, 239 ark.

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. P-4, op. 1, spr. 58, 304 ark.

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. P-4, op. 1, spr. 83, 223 ark.

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. P-4, op. 1, spr. 140, 178 ark.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti, f. 4980, op. 2, spr. 600, 126 ark.

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. P-400, op. 3, spr. 71, 146 ark.

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. R-84, op. 2, spr. 22, 40 ark.

Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti, f. P-1, op. 11, spr. 133, 110 ark.

Drozdov, V. (2023). Problemy radianskoi monumentalnoi propahandy na zachidnoukrainskykh zemliakh u 1944–1953 rr. [Soviet monumental propaganda problems in Western Ukrainian lands in 1944–1953]. *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, 2(49), 39–48. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290335](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290335). [in Ukrainian].

Yekelchuk, S. (2018). *Povsiakdennnyi stalinizm. Kyiv ta kyiany pislia Velykoi viiny* [Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War] (Ia. Strikha, Trans.). Kyiv: Laurus, 306 s. [in Ukrainian].

Kovalska-Pavelko, I. (2020). Militarni komemoratyvni praktyky yak skladova istorichnoi pam'iaty ukraïnskoho narodu pro Druhu svitovu viinu [Military commemorative practices as a component of the historical memory of the Ukrainian people about Second World War]. *Problems of Political History of Ukraine*, 15, 168–180. <https://doi.org/10.33287/11937>. [in Ukrainian].

Kolisnyk, V. (1947). Do dalshoho rozkvitu i shchastia [Toward further flourishing and happiness]. *Vilna Ukraina*, 203 (October 14), 4. [in Ukrainian].

Leno, P. (2021). Memorializatsiia «vyzvoliteliv» u period preventyvnoi radianizatsii Zakarpattia (1944–1946 rr.) [Memorialization of the “liberators” in Transcarpathia during the period of preventive Sovietization (1944–1946)]. *Scientific Herald of Uzhhorod*

University. Series: History, 2(45), 142–150. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.247558](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.247558). [in Ukrainian].

Lysenko, O., & Pastushenko, T. (2025). «Velyka Peremoha» u «Velykii Vitchyzniani viini» yakadiansko-rosiiskyi kolonialnyi proiekt [“Great Victory” in the “Great Patriotic War” As a Soviet-Russian Colonial Project]. *Ukrainian historical journal*, 2, 60–80. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.60>. [in Ukrainian].

Mishchany, V. (2015). «Vsenarodni» sviata Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy (1944–1945 rr.) yak element radianizatsii Zakarpattia [«Nationwide» holydays of people holydays of council of Transcarpathian Ukraine (1944–1945) as item of Sovietization of Transcarpathia]. *Bulletin of the Taras Shevchenko Luhansk National University. Historical sciences. World History. History of Ukraine. Historiography, source studies and special historical disciplines*, 8, 122–129. [in Ukrainian].

Mitynh, prysviachenyi vidkryttiu pam’iatnyka-kladovyshcha [Rally to the opening of the cemetery-monument]. (1946). *Prykarpatska pravda*, 211 (October 25), 4. [in Ukrainian].

Narod shanuie pam’iat virnykh svoikh syniv [The people honor the memory of their faithful sons]. (1946). *Prykarpatska pravda*, 151 (July 31), 4. [in Ukrainian].

Prohrama provedennia vsenarodnoho sviata – richnytsi vyzvolennia Zakarpatskoi Ukrainy [Program for the nationwide celebration – anniversary of the liberation of Transcarpathian Ukraine]. (1945). *Zakarpatska pravda*, 127 (October 21), 1. [in Ukrainian].

Sviato vyzvolenoï Ukrainy [Festival of liberated Ukraine]. (1944). *Radianska Ukraina*, 204 (October 17), 4. [in Ukrainian].

Sviato Peremohy na Bukovyni [Victory festival in Bukovina]. (1945). *Radianska Bukovyna*, 93 (May 10), 2. [in Ukrainian].

Sklokina, I. (2013). Sviatkovii komemoratsii yak skladova ofitsiinoi radianskoi polityky pam’iati pro natsyistsku okupatsiiu (za materialamy Kharkivskoi oblasti), 1943–1953 rr. [Festive commemorations as a component of the official Soviet memory policy on the nazi occupation (based on materials from Kharkiv Region), 1943–1953]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Istoriia ta heohrafiia*, 49, 180–185. [in Ukrainian].

Turianytsia, I. (1945). Chervona Armiia – vyzvolytelka Zakarpattia! [The Red Army – Liberator of Transcarpathia!]. *Zakarpatska pravda*, 130 (October 28), 5. [in Ukrainian].

Urochyste zasidannia Lvivskoi miskoi Rady deputativ trudiashchykh [Solemn meeting of the Lviv City Council of Workers’ Deputies]. (1945). *Vilna Ukraina*, 149 (July 29), 1. [in Ukrainian].

Urochysti zbory, prysviacheni richnytsi vyzvolennia Radianskoi Ukrainy. (1945). *Pravda Ukrainy*, 203 (October 14), 1. [in Russian].

Urochysti zbory v Izmaili. (1945). *Prydunaïska pravda*, 168 (August 29), 3. [in Russian].

Tsap, H. (1946). Vystavka v istorychnomu muzei [Exhibition in the historical museum]. *Vilna Ukraina*, 149 (July 26), 7. [in Ukrainian].

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob’iednan ta ukrainiky, f. 1, op. 23, spr. 785, 124 ark.

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob’iednan ta ukrainiky, f. 1, op. 23, spr. 2828, 185 ark.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'ednan ta ukrainiky, f. 1, op. 50, spr. 2494, 38 ark.

Brunstedt, J. (2021). *The Soviet Myth of World War II: Patriotic Memory and the Russian Question in the USSR*. Cambridge University Press, 306 p. <https://doi.org/10.1017/9781108595773>. [in English].

Frunchak, S. (2010). Commemorating the Future in Post-War Chernivtsi. *East European Politics and Societies*, 24(3), 435–463. <https://doi.org/10.1177/0888325410364673>. [in English].

Gabowitsch, M., Homanyuk, M. (2025). *Monuments and Territory: War Memorials in Russian-Occupied Ukraine*. Central European University Press. 224 p. [in English].

Gill, G. (2011). *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics*. Cambridge University Press, 356 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511791437>. [in English].

Merridale, C. (1999). War, death, and remembrance in Soviet Russia. In J. Winter & E. Sivan (Eds.), *War and Remembrance in the Twentieth Century* (pp. 61–83). Cambridge: Cornell University Press. [in English].

Risch, W. J. (2011). *The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv*. Harvard University Press, 360 p. [in English].

DROZDOV V. WAR COMMEMORATIONS IN THE ANNEXED UKRAINIAN TERRITORIES DURING LATE STALINISM

Abstract

The purpose of this study is to provide a comprehensive examination of war commemorations in the annexed Ukrainian territories during late Stalinism, with particular emphasis on festive rituals marking “Victory Day” and the “liberation” of Ukrainian lands, as well as measures honoring fallen soldiers. **The methodological framework of the research** is based on general scientific methods of analysis and synthesis, as well as specific historical methods (comparative, typological, and systemic). The application of source analysis made it possible to examine archival documents and periodical press materials, which constitute the core of the study’s empirical base. **Scientific novelty.** For the first time, a comprehensive analysis has been undertaken of commemorative practices that strengthened the myth of the “Great Patriotic War” within local collective memory; based on documentary sources, regional variations in the commemorative discourse have been identified. **Conclusions.** The analysis of war commemorations in the annexed Ukrainian territories during late Stalinism allows for several conclusions. First, they fulfilled legitimizing and mobilizing functions, contributing to the consolidation of Stalin’s personality cult, the myth of “liberation” and “reunification” of Ukrainian lands, and the mobilization of the population for accelerated post-war reconstruction. Second, in the immediate post-war years, the commemoration of the fallen receded into the background, yielding to mobilizing slogans, but was gradually integrated into the official festive canon. Third, in the regional level, the Soviet memory politics demonstrated a degree of flexibility: celebrations of victory and “liberation” assumed specific forms that reflected local contexts while simultaneously reinforcing the integration of annexed territories into the all-Union mnemonic space.

Keywords: commemorative practices, World War II, Ukrainian SSR, annexed territories, late Stalinism, politics of memory.

***Drozdow W. WOJENNE KOMEMORACJE NA ZAANEKTOWANYCH
TERYTORIACH UKRAIŃSKICH W LATACH PÓŹNEGO STALINIZMU***

Streszczenie

Celem pracy jest kompleksowe zbadanie wojennych komemoracji na zaanektowanych terytoriach ukraińskich w latach późnego stalinizmu, w szczególności rytuałów świątecznych podczas obchodów „Dnia Zwycięstwa” i „wyzwolenia” ziem ukraińskich, a także działań związanych z upamiętnieniem poległych żołnierzy. **Podstawę metodologiczną badań** stanowią ogólnonaukowe metody analizy i syntezy oraz metody specjalne: historyczno-porównawcza, historyczno-typologiczna i historyczno-systemowa. Zastosowanie metod analizy źródłoznawczej pozwoliło przeanalizować i opracować dokumenty archiwalne oraz materiały czasopism, które stanowią podstawę bazy źródłowej badań. **Nowość naukowa.** Po raz pierwszy dokonano kompleksowej analizy praktyk komemoracyjnych, które utrwały mit „Wielkiej Wojny Ojczyznianej” w lokalnej pamięci zbiorowej; na podstawie źródeł dokumentalnych ujawniono regionalne różnice w kształtowaniu dyskursu komemoracyjnego. **Wnioski.** Analiza wojennych komemoracji na zaanektowanych terytoriach ukraińskich w latach późnego stalinizmu pozwala na sformułowanie kilku wniosków. Po pierwsze, pełniły one funkcje legitymizacyjne i mobilizacyjne, sprzyjając umacnianiu kultu jednostki Stalina, mitu o „wyzwoleniu” i „zjednoczeniu” ziem ukraińskich, a także mobilizacji ludności do przyspieszenia powojennej odbudowy. Po drugie, w pierwszych latach powojennych upamiętnianie poległych schodziło na dalszy plan, ustępując miejsca hasłom mobilizacyjnym, jednak stopniowo zostało zintegrowane z oficjalnym kanonem uroczystości. Po trzecie, w wymiarze regionalnym można dostrzec elastyczność radzieckiej polityki pamięci: obchody zwycięstwa i „wyzwolenia” przyjmowały specyficzne formy, które uwzględniały lokalne konteksty, a zarazem wzmacniały integrację zaanektowanych terytoriów z ogólnozwiązkową przestrzenią pamięci.

Słowa kluczowe: *praktyki komemoracyjne, II wojna światowa, Ukraińska SRR, terytoria zaanektowane, późny stalinizm, polityka pamięci.*

Статтю надіслано до редколегії 25.09.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.11.2025 р.

УДК 327(477:470)(091)"1954/2025":[130.2:008-028.22

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112104>

Sabadash Vlada,

PhD student School of History

V.N. Karazin Kharkiv Karazin National University

vlada.sabadash@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3832-7254>

Researcher ID: LJM-0627-2024

ANATOMY OF THE CONFLICT: TRANSFORMATION OF RUSSO-UKRAINIAN RELATIONS IN VISUAL CULTURE (1954-2025)

***The research aim** is to trace the memorial transformation of the image of Russo-Ukrainian relations in Ukraine's visual culture, from the Soviet «fraternal» narrative to the contemporary antagonistic discourse. **Methodology.** The study is based on an interdisciplinary approach including cultural anthropology, memory studies, and discourse analysis. The research applies an extensive corpus of visual sources (sculpture, photography, cinematography, posters, caricatures, memes, social media content) to analyze the semantic shifts in the visual representation of Russia and Ukraine, as well as the specifics of their relationship. **The novelty** lies in its comprehensive and long-term analysis of visual culture as the primary field of the Russo-Ukrainian mnemonic struggle. **Conclusions.** The study confirms the transformation from the «fraternal» image to «neighborliness» in the 1990s – 2000s, and eventually, to the emergence of metaphors like «foe» and «aggressor» in Ukraine after 2014 and 2022. Ukrainian media have consistently attempted to form a powerful visual counternarrative, yet this process was complicated by inherited conceptual paradigms and the absence of a visual «enemy» template from the Soviet era. In general, modern Russian memory politics, while reinforcing the Soviet metanarrative of «one people», simultaneously aimed to construct Ukrainians as a marginalized «Other».*

Key words: Memory Politics, Antagonistic Memory, Russo-Ukrainian Relations, Ukraine, Russian War in Ukraine, historical memory, memory war/

Introduction and the formulation of the issue. The relationship between Russia and Ukraine has long been a subject of intense historical and political debate, especially in the context of memory war. For decades, it was framed through the official Soviet narrative of an «eternal friendship» and «fraternal unity» between «two great peoples», with the 1954 transfer of Crimea to the Ukrainian SSR serving as a symbolic touchstone of this enduring bond (Kasianov, 2025). However, the period from the mid-20th century to the present has revealed an intense transformation, culminating in the complete breakdown of this narrative in the Ukrainian media discourse and the emergence of an antagonistic, and even hostile, narrative. While this evolution was most visible in the military and political arenas, this paper argues that the shifts that have occurred within visual

culture are also quite revealing, and that the media narrative was presented as a powerful instrument to construct, reshape and contest the historical memories and the image of national identity.

The deep study of this visual transformation is critical for understanding the current Russo-Ukrainian memory war, as it reveals the underlying struggle over collective memory and historical legitimacy. Researchers in memory studies have long demonstrated how a nation's «usable past» is actively shaped to serve present political goals (Assmann, 2008). In the case of Russia and Ukraine, this process has been highly contentious, due to a shared history being interpreted in diametrically opposed ways. G. Kasianov has meticulously analyzed this «clash of antagonistic versions of the past», arguing that divergent memory politics in the post-Soviet period might have laid the groundwork for the armed conflict. It has also been explored how the manipulation of historical narratives and the instrumentalization of memory became a form of «casus belli» for the war (Kasianov, 2025).

This paper is laid at the intersection of history, memory studies, and visual culture. While some studies have explored the broader historical and political dimensions of the conflict (Snyder, 2018), and others have focused on visual propaganda (Zinovieva, 2024), few have comprehensively analyzed the long-term visual evolution from Soviet «friendship» to contemporary «foe» in the specific context of Ukrainian media and cultural production. This is a significant gap, as it is precisely within the realm of images – from monuments and posters to memes and cartoons – that the abstract concepts of «brotherhood» and «otherness» were given concrete form and embedded in the popular imagination.

The central issue addressed in this article is the visual transformation of Russo-Ukrainian relations from a fraternal to an antagonistic paradigm within Ukrainian visual culture from 1954 to 2025. The problem lies in two separate backgrounds. Firstly, the enduring legacy of Soviet memory politics, which promoted a «brotherhood» and «single Soviet people» narrative, complicated Ukraine's project of constructing a distinct «Other» image of Russia after gaining independence. Despite the political shifts of the 1990s and 2000s, Ukrainian historical policy was often weak and lacked a coherent visual counter-narrative to the deeply rooted Soviet one. This left a conceptual vacuum and a struggle to visually define the new independent relationship.

Secondly, the modern Russian state's memory politics, which paradoxically continues to claim Ukrainians and Russians are «one people» while simultaneously depicting Ukrainians as a dangerous, unworthy «Other», has created a powerful, aggressive visual narrative. This has been particularly manifested in its state media and propaganda, especially since 2014. In response, Ukrainian visual culture has been forced into an urgent and often reactive process of constructing a powerful counternarrative from scratch, repurposing inherited

symbols and generating new metaphors to cast Russia as the «aggressor» and «enemy.»

This paper therefore seeks to answer the following research questions: How did Soviet visual culture, beginning with the 1954 transfer of Crimea, construct the narrative of «brotherhood» and «eternal friendship»? What were the key visual metaphors and cultural elements used to convey a shift to «neighborliness» in the post-Soviet period? What is the origin of the image of «Other» in the Russo-Ukrainian relations? And how did the Russian aggressions of 2014 and 2022 force a rapid and complete visual re-evaluation from the Ukrainian side, leading to the emergence of a «foe» image? By examining this evolution, the research aims to reveal how visual culture has been both a tool and a reflection of the ongoing geopolitical and mnemonic conflict between the two nations.

Research Aims and Objectives. The primary aim of the article is to analyze the visual transformation of Russo-Ukrainian relations in Ukrainian media and visual culture from 1954 to the present. By examining the shift from a narrative of «brotherhood» to an antagonistic discourse of «enemies», this research seeks to investigate how historical memory and identity are constructed and contested through visual means. In order to achieve this aim, the study sets forth the following specific objectives:

1. To identify and trace the key visual metaphors and cultural elements (including posters, monuments, and memes) used to portray Russian-Ukrainian relations in the late Soviet period and during Ukrainian independence (1954-2025);
2. To analyze the semantic shifts in the visual images, revealing how representations of «friendship» and «unity» were replaced / repurposed into images of «neighborliness» and, eventually, open hostility in the Ukrainian media discourse.
3. To evaluate the role of Soviet memory politics and its enduring legacy in Ukraine and Russia's efforts to forge an independent visual narrative of each other.
4. To determine how the Russian aggression of 2014 and the full scale invasion of 2022 forced a radical re-evaluation of the visual language, leading to the rapid construction of an «enemy» image in Ukrainian media discourse.
5. To compare the specifics of visual representation of Russo-Ukrainian relations by Russian and by Ukrainian actors.

Research Methods. The article adopts a diverse methodological approach, integrating key concepts from cultural anthropology, memory studies, and discourse analysis. The research is qualitative and relies on a mixed-media corpus of visual sources, considering the visual material as a form of discourse (Fairclough, 2003).

In the context of memory studies, specifically «communicative» and «cultural» memory (Assmann, 2008), this paper investigates how the collective memory of Russo-Ukrainian relations has been visually constructed and

negotiated over time. The analysis explores how official state-sponsored memory (such as Soviet monuments, stamps and posters) contrasts with and eventually clashes against «counter-memories» expressed through more contemporary forms like internet memes. This leads to an understanding of how shared pasts are actively reshaped to serve present political needs.

Additionally, the research adopts the approach of scholars like W.J.T. Mitchell (2005), who argues that images are not merely passive reflections of reality but active agents in social and political life. By analyzing the visual samples themselves (from monumental sculptures to digital memes) the study reveals how the power of these images contributes to the formation of national identity and the framing of conflict. This methodology is particularly relevant for understanding how pre-existing visual tropes were subverted or re-appropriated in response to the full-scale invasion.

The research also proceeds through a series of chronological case studies by analyzing the visual rhetoric of different eras, such as the official posters of the Soviet period, the popular media images of the 1990s, and the digital memes and propaganda of the post-2014 and post-2022 periods. This comparative approach will highlight the persistent themes and rapid shifts in the visual discourse, providing a clear trajectory of transformation.

Results. Despite the complicated status of Russian-Ukrainian relations and the continuous mnemonic struggle to create the «correct» image of shared past by Russian imperial and later Soviet government (solidified by the Old Rus' ethnicity theory claiming the cultural-historic unity between Ukrainians, Belorussians and Russians), the period from 1954 to 1964 marked an important phase in the visual representation of Russian-Ukrainian relations. The «memory boom», centered on the 300th anniversary of the Pereiaslav Agreement, became a powerful instrument of Soviet historical politics (Plokyh, 2015). The visual output was instrumental in cementing an ideological narrative of «eternal friendship» and «fraternal unity» between the two nations, all in service of a broader Soviet identity. This effort was actively supported by the Ukrainian Communist Party elite and was, to some extent, accepted by the general population.

On the contrary, the positive image of Russo-Ukrainian relations, which had been constructing in USSR not from 1954, but since 1910-s – 1920-s with Vladimir Lenin's efforts and later authorized with the image of Russia as the «elder brother», went in contradiction to another narrative about Ukrainians that was mainly formed during the reign of Joseph Stalin – some marginalized Ukrainians who were shown as the «Others». This framework included the repressions against «kulaks» and «bourgeois nationalists» in 1930-s and the active persecution of OUN-UPA, the Ukrainian nationalist partisan movement who were in fact the counter-elites on Ukrainian territory in 1940-s, according to methodology of G. Mosca and later interpretation of J. Meisel (Meisel, 1962), and who were treated as the «fascists» for their cooperation with Nazi Germany. The

accent on the «otherness» was visible also in the media discourse: for instance, the famous controversial humorous story «Samostiina dirka» («The Independent Hole») by Ostap Vyshnia posted in the journal «Samostiina Ukraina» (1945-1946) wrote about the contemptuous attitude towards OUN-UPA and the nationalists. It is essential to recognize that these specific pursuits weren't merely an isolated development in the Ukrainian case, although they were highly visible there. Instead, they functioned as a core element within the set of instruments for «The Affirmative Action Empire» (Martin, 2001). This approach was fundamentally designed to accelerate the denationalization of newly incorporated regions and, crucially, to disempower local opposition by actively eroding its foundational support among the population.

Getting back to the Thaw and the instrumentalization of Pereiaslav Agreement, it may be stated that the aggressive denationalization strategies employed by Joseph Stalin's government ultimately required a compensatory visual campaign to publicly reconcile deep historical tensions between Ukrainians and Russians and to construct an image of a seemingly stable Soviet identity. This push, which had a solid background in the form of «Cultural revolution» of 1930-s and the image of «Soviet people united against the fascists» during the «Great Patriotic War», materialized under Nikita Khrushchev, whose leadership led to an unprecedented focus on monuments and artworks dedicated to the Russo-Ukrainian «reunification» theme. This strategy involved the party taking a particular interest in commemorative practices related to the shared history, ensuring the visual language was consistently shared across multiple media.

Firstly, 1954 marked the erection of the new monuments celebrating «reunification» of Ukraine with Russia. This action helped to solidify the meta-narrative related to Russo-Ukrainian relations and create the physical «places of memory» (Nora, 1989). A prime example is the monument in Pereiaslav-Khmelnytskyi (Image 1), which depicts two women, Russian and Ukrainian, hugging and going forward together with the Constitution, a clear visual metaphor for the «friendship of peoples» and «shared path». Moreover, the sculpture gave the womanly image to Ukraine and Russia as the countries, whether other monuments, including the later ones, with the man images mostly concentrate on the image of peoples (like the worker and the peasant). It shows the general narrative of depicting Russians and Ukrainians as the brotherly people, simultaneously presenting Ukraine and Russia as the «female» countries (based on the grammatical gender in Russian and Ukrainian languages). This sculpture, as well as the others presented Russians and Ukrainians in a state of harmonious collaboration, symbolizing their shared past and united destiny.

Image 1. Pereiaslav.City (n.d.) Monument in honour of the 300th anniversary of the reunification of Ukraine with Russia in Pereiaslav-Khmelnytskyi (1961) [Photograph]. Available at: <https://surl.li/nonovb> (Accessed: 16 November 2025).

Secondly, official posters, stamps, and commemorative medals were released to mark the 300th anniversary in 1954. For instance, posters of the period frequently showed stylized Ukrainian and Russian figures, often in traditional costumes, marching together, looking in a common direction towards the future or holding hands, often below slogans like «Eternally together» (Image 2).

Image 2. Koretsky, V.B., Ivanov, K.K., Savostyuk, O.M. and Uspensky, B.A. (1954) Together – Eternally [Naveki – vmeste]. [Poster]. Moscow, IZOGIZ. Available at: <https://surl.li/qsprgb> (Accessed: 16 November 2025).

A 1954 stamp series dedicated to the anniversary featured portraits / monuments of Bohdan Khmelnytsky, Taras Shevchenko, Volodymyr The Great, as well as the key Ukrainian buildings and the flags of Soviet Russia and Ukraine, with the official narrative of «reunification» as the central theme (Volstamp 2025).

Thirdly, the educational materials and children's books during the Thaw were filled with illustrations that reinforced the same message of enduring friendship, often with an abstract image of a Cossack and Bohdan Khmelnytsky at the center. Usually the visual support was presented in the form of painting, one of the most common ones was by M. Khmelko – «Forever with Moscow, forever with the Russian people» («Naveki s Moskvoy, naveki s russkim narodom») (Image 3). These visual forms helped embed the narrative into the popular imagination from an early age. To be fair, the image was shown not solely, but in addition to the text narrative, claiming the «brotherly support» of Russian people to Ukrainians, the unanimous decision of Cossacks to «forever unite» with Russia in 1654 and the growing «friendship» between two peoples (Alekseev and Kartsov, 1961, pp. 32-37). This attitude impacted the further investigations regarding the Pereiaslav Agreement topic (Plokhly 2001).

Image 3. Alekseev, S.P. and Kartsov, V.G. (1961) Istoriia SSSR. Uchebnaia kniga dlia 4-go klassa [History of the USSR. A textbook for the 4th grade]. P. 33. Available at: <https://surl.lt/vczngm> (Accessed: 6 September 2025).

This visual campaign was not presented in isolation. The image of «Ukrainian-Russian friendship» was organically integrated with broader Soviet concepts of the «brotherhood of peoples», the «friendship of peoples», and the «family of peoples». This created a coherent visual system aimed at constructing the overarching idea of a «single Soviet people». The Russian people were consistently positioned as the «elder brother», guiding Ukrainians and the representatives of other Soviet republics toward a shared, prosperous future under a unified identity. In general, the Pereiaslav Agreement was reframed not as a military pact but as a symbolic origin point for the Russo-Ukrainian unity and hence – multi-ethnic Soviet family.

In conclusion, the visual representation of Russian-Ukrainian relations during the Thaw was a calculative and expansive state project. It used a targeted approach with monuments, posters, and other media to embed a narrative of eternal friendship and union with Russia. By visually linking the Pereiaslav Agreement to the larger concept of the «Soviet people», the state effectively subordinated Ukrainian national identity to a broader, Russian-led identity, masking it as the «big Soviet family».

The visual representation of Russian-Ukrainian relations during the «Stagnation» period (around 1965-1985) underwent a delicate but visible shift. While the high-volume output of the Khrushchev era's «memory boom» subsided, the visual discourse of «friendship» and «brotherhood» became more sophisticated and symbolically charged. The focus moved from simple quantity to a more refined, ideological quality. The core message of the «friendship of peoples» was now seamlessly incorporated into a broader Soviet meta-narrative, often using major anniversaries to reinforce its legitimacy (Plokhyy, 2015).

A decrease in the number of new monuments became noticeable, yet at the same time their symbolic weight increased. During this era the key anniversary dates, such as the 325th anniversary of the Pereiaslav Agreement in 1979, the 60th anniversary of the Ukrainian SSR in 1979, the 40th anniversary of the «reunification» of the Western Ukrainian lands with the Ukrainian SSR in 1979, and the 1500th anniversary of Kyiv's founding in 1982, incorporated the Russian-Ukrainian «friendship» into a grander historical and national narrative. This was a form of «cultural embedding», where the visual representation was less about specific historical events and more about the natural, organic state of the «Soviet family».

A prime example of this symbolic shift is the Friendship of Peoples Arch in Kyiv (1982). It is a monumental, public work that frames Russian-Ukrainian friendship as a cornerstone of the Soviet state. The arch itself, a massive symbol of unity, was paired with a sculptural composition of Ukrainian and Russian workers holding the Soviet Order of Friendship of Peoples. This was a clear, permanent visual statement designed to make the friendship not a historical event, but an eternal reality (Kasianov, 2025). Generally speaking, while working within the constraints of socialist realism, artists and architects of this monument, as well as other monuments during the Soviet era, acted as the creators and producers of the visual culture. While their work was ideologically controlled, they were the ones giving form and substance to the party's directives. They created the monuments and posters that visually defined the era's understanding of «friendship» and «brotherhood» of two peoples.

If we consider the posters of the mentioned period, since the second half of the 1960s, the number of requests from Moscow for the creation of Ukrainian posters with national uniforms has increased according to V. Kosiv (Kosiv, 2019).

Based on the research, at least 8 posters of the «Stagnation» period correspond to the image of Ukrainian women or Ukrainian men in national clothes, which gave Ukrainian poster art its color (Image 4).

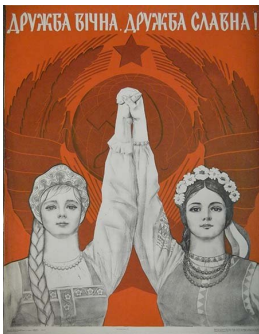

Image 4. Mokhor, Yu. (1979) “Druzhba vichna, druzhba slavna!” [Eternal friendship, glorious friendship!]. [Poster]. Art Poster Collection. Available at: <https://surl.lt/oljeat> (Accessed: 16 November 2025).

Overall, the visual representation of Russo-Ukrainian relations during this period was not accidental – it was a carefully managed state project. The main actors responsible for shaping and disseminating these visual narratives were the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) and the Communist Party of Ukraine (CPU) as the central decision-making bodies. They approved designs for posters and stamps, initiated the monuments project competitions, and controlled the narrative. They acted as the primary memory agents, creating the focus on the specific events to be commemorated and the way of their visual representation. In addition, the vast majority of media (newspapers, magazines, state television, publishing houses) were state-run and supported the official visual narrative. They controlled the flow of images, ensuring that approved designs and illustrations were widely distributed.

To summarize, during the Stagnation period (1964–1985), the visual representation of Russian-Ukrainian relations moved from a «memory boom» to a more symbolic project. While the number of new monuments and visual artifacts

decreased, their ideological and symbolic weight grew significantly. This era did not invent the «friendship» narrative; rather, it cemented it as a fundamental and eternal truth, smoothly integrating it into the broader concept of the «Soviet people». Ultimately, this period's historical policy, as a form of «cultural embedding,» left a strong legacy, creating a powerful yet artificial visual history that would later complicate Ukraine's attempts to establish its own independent national identity after 1991.

The Perestroika period in Ukraine (1985-1991) marked a significant break in the visual representation of Russian-Ukrainian relations, characterized by a decline in official messaging and an attempt to re-evaluate the historical narrative. This was a direct result of weakening ideological control from Moscow, which led to a genuine «stagnation» in the state-sponsored visual production of this narrative, weakened even more by the historic discussions of the nature of Holodomor 1932-1933 that kept ruining the image of «brotherhood» between Ukrainians and Russians. Generally saying, the state lost its monopoly over historical memory (Yekelchuk, 2007)

The visual culture of this era reflected the crisis of the Soviet system. Any remaining examples of the «friendship», «brotherhood» or «unity» theme were largely a continuation of earlier trends from the late 1960s to the early 1980s. This included visual elements like depictions of monuments on postcards and an emphasis on the friendship of all Soviet republics, rather than specifically on the bilateral Russian-Ukrainian relationship. The visual discourse became less about active promotion and more about maintaining a collapsing façade.

The agents of visual representation during this period shifted dramatically. The central Communist Party's role as the sole authority began to erode, allowing new actors and alternative narratives to emerge. The Communist Party of Ukraine (CPU) and state-run media, while still in control, became less active in commissioning new pro-friendship monuments or artworks. Their visual policy was characterized by a lack of new initiatives and a reliance on old, pre-existing visual tropes. A key development was the rise of non-state actors. National democratic movements and dissidents began to use their own visual culture to promote an alternative historical narrative. They employed samizdat publications, handmade posters, and public demonstrations to reclaim symbols of Ukrainian statehood that had been suppressed for decades. This included images of the Cossack state and Cossacks, the Ukrainian People's Republic, and historical figures like Mykhailo Hrushevsky. This visual counter-narrative directly challenged the Soviet-era «friendship» discourse.

With the rise of glasnost, the public itself also became a more active participant in the visual discourse. There was a conscious effort to re-evaluate the historical legacy, so people started reinterpreting monuments and symbols from the past, sometimes in a critical or ironic way, and creating new, unofficial visual content that was independent of state control. For instance, the Revolution on the

Granite in 1990 revealed the public perspective of the visual narrative, which did not interfere specifically Russians but included a lot of Ukrainian blue and yellow flags, posters with the inscriptions like «A renewed federation – renewed shackles for our people», «USSR – the prison of peoples», etc. (Image 5). Such an approach significantly weakened the latent tendency of preserving the image of the «Soviet family» and the Russo-Ukrainian «unity».

Image 5. Radio Svoboda (2020) The Revolution on Granite. Lviv Students [Photograph]. In: Revoliutsiia na hraniti 1990 roku. 40 arkhivnykh foto. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/30869089.html> (Accessed: November 14, 2025).

Hence, The Perestroika era marked a crucial turning point in Ukraine's visual culture, as the state's monopoly on historical memory eroded. The official, Soviet-era visual discourse of «friendship» began to collapse, with new visual narratives emerging from non-state actors. These groups reclaimed suppressed symbols of Ukrainian statehood like the tryzub, the blue-and-yellow flag, and images of historical figures like Mykhailo Hrushevsky, directly challenging the myth of a «Soviet family».

The post-independence period from 1991 to 2003 in Ukraine was a time of ideological and visual transition, characterized by a vacuum left by the collapse of the Soviet narrative. G. Kasyanov draws attention to the fact that Ukraine, like other countries of the former USSR, had to form a historical self-awareness among its population, which was much easier to do through the «othering» of the history and role of individual countries. Thus, the label «Other» was assigned to the imperial and Soviet heritage (Kasianov, 2014, p. 12). Due to the dominance of the nostalgic imperial-Soviet discourse of memory in the Russian Federation, forcing the image of «Ukrainian-Russian friendship» was difficult, unprofitable and meaningless. At the same time, this era was defined by weak memory politics and a general lack of a strong, independent visual counter-narrative to the long-standing myth of «Ukrainian-Russian brotherhood». It is important to mention that the historical politics in Russia, despite the similar crisis, kept going on a strong level, which was caused by the mnemonic inheritance from the USSR and, in this particular case, the necessity to deal with the memory war over Crimea (and Ukraine in general) that was one of Russia's geopolitical aims.

The visual representation of this period from Ukraine's side reflected a cautious approach aimed at avoiding open conflict and maintaining a semblance of friendship, particularly during Leonid Kuchma's presidency (1994-2005). The Ukrainian state largely refrained from producing new, powerful visual symbols that would antagonize Russia, often relying on a passive policy. Instead of a strong

narrative of its own, Ukraine's visual culture primarily reflected moments of inter-state conflicts and diplomatic efforts to resolve them, without fully breaking from the past. Also, the virtual memory spaces like Bohdan Khmelnytskyi were re-shaped from the narrative of the «unity» with Russia to a more “nationalist” meaning, even though the new wave of monuments established in 1990-s still portrayed Bohdan Khmelnytskyi with the text of the agreement with Russia in 1654 (Image 6).

Image 6. Krynytsia, S. (n.d.) Pamiatnyk Bohdanovi Khmelnytskomu v Kirovohradi (1995) [Monument to Bohdan Khmelnytskyi in Kirovohrad] [Photograph]. Available at: <https://surl.lu/pslonb> (Accessed: 16 November 2025).

Moreover, the Ukraine state concentrated on the text narratives rather than the visual narratives, which was probably caused by lack of finance support towards the visual agitation materials and uncertainty regarding the future relationship with Russia from top-down (Kuchma, 2003). At the same time, the Internet in

Ukraine has not become popular yet, which caused the gap in the visual representation from the citizens' perspective in addition to the general lack of casus belli that would provoke the protests for / against Russia in public space.

However, the mnemonic struggle between Ukraine and Russia has already turned into its active phase during this period. Firstly, the Sevastopol and Black Sea Fleet Crisis (1992-1997) was the first major post-Soviet flashpoint. While this crisis was heavily covered in the media, Ukrainian official visual culture did not produce a strong, nationalist, anti-Russian message in response. The visual discourse remained largely confined to diplomatic meetings and negotiations. Photos of tense talks between presidents and military officials were common, but they got rid of the bold, state-sponsored propaganda of the Soviet era. This stands in stark contrast to the aggressive visual messaging that would later emerge from Russia, which claimed the fleet and Sevastopol as a point of national military pride and historical right.

Secondly, the Tuzla Island Conflict (2003) marked a significant Russian attempt of direct aggression and an escalation of rhetoric. Ukrainian media at the time, still heavily influenced by the lack of a coherent memory policy, did not produce a widespread, pro-Ukrainian visual campaign. The visual narrative was dominated by news reports of the Russian dam being built to the Ukrainian Tuzla island, Ukrainian border guards, local photos and official statements (Image 7).

Image 7. Ukrinform (2003) "Trebuem nemedlenno prekratit' provokatsiiu i pokinit' territoriiu Ukrainy" [We demand an immediate end to the provocation and to leave the territory of Ukraine] [Photograph]. Available at: <https://surl.li/bcfshz> (Accessed: 16 November 2025).

While there was a surge in patriotic sentiment and a broad representation of the conflict in the written format, it was not yet translated into a powerful, government-backed visual movement. This visual vacuum highlighted Ukraine's continued struggle to define a clear identity separate from its «brotherly» past.

To summarise, the visual culture of this era, rather than actively creating a new image, largely defaulted to ignoring the representation of Russo-Ukrainian relations, focusing on a generalized notion of «neighborliness». This could be seen in official government publications and state media that, while no longer promoting «brotherhood», also avoided visually portraying Russia as a threat despite the general subtle tendency towards claiming its «otherness». Ukraine's memory politics remained weak, as scholars like S. Plokhly (2015, p. 328) and other historians of the post-Soviet transition have noted. The state's focus was on nation-building from within, rather than on forging a powerful external «Other». This visual vacuum left Ukraine vulnerable to a new, hostile visual narrative from Russia, which would ultimately be used to justify the aggressive actions of the following decades.

The period from 2004 to 2014 was a pivotal decade that saw an irreversible transformation in the visual representation of Russian-Ukrainian relations. While the previous era was characterized by a visual gap in Ukraine and the parallel representation of Ukraine as a «failed fascist state» and an «eternal brotherly nation» by Russia, this period was marked by a clear ideological and visual split in the Ukrainian collective memory.

First and foremost, the Orange Revolution was a turning point that gave birth to a powerful, distinct Ukrainian visual identity. It was a bottom-up movement, and its visual language was a stark contrast to the state-sponsored narratives of the past. The color orange became the central symbol, representing a break from the gray, Soviet-era past and a new, democratic future. This was not an active form of political expression presented both in text and visual formats. Protestors used orange ribbons, flags, and clothing to create a unified and visually compelling image of a nation standing for its independence. Additionally, the election of Viktor Yushchenko and his administration put a start for a massive campaign in politics of history that caused additional confrontation with Russian authorities. The most «uncomfortable» narratives, which had been actively discussed even between the presidents of Ukraine and the Russian Federation, Viktor Yushchenko and Vladimir Putin, related to the Holodomor of 1932-1933 and the role of OUN-

B in 1940-s for the Ukrainian territories, although the memory battles laid in smaller fields as well, such as the memory of the Battle of Poltava and the Baturyn tragedy that preceded it (Yushchenko, 2013). The depiction of Holodomor, which continued the general tendency of discussions since the perestroika times and the beginning of 1990-s between the historians, was reinforced by the 75th anniversary of the Great Famine in Ukraine (2008), so the series of actions were initiated by the President, which also included creating the visual representations of the Holodomor in forms of new memorials, monuments and the image of wheatear according to the decree 250/2007 (2007). These visuals did not represent the Russo-Ukrainian relations themselves, moreover, during the public speeches Viktor Yushchenko repeatedly made an accent on not blaming Russia for the previous crimes of the Soviet government (Kasianov, 2013, p. 83). Additionally, the image of OUN-B was glorified again, for instance, Viktor Yushchenko signed the decree No. 46/2010 awarding S. Bandera the Title of Hero of Ukraine, which caused a huge public discussion and was interpreted as the glorification of “fascism” by Russian narrative (2010). These images transformed the visual representation of Ukraine, or rather Ukrainians, from the «friends» and «brothers» to Russian people to the «victims» and the “opposers” of the Russian previous regime.

Russian state media began a systematic campaign to minimize and discredit Ukraine. The narrative of «brotherhood» was replaced by a more condescending and often hostile portrayal. Ukraine was no longer a «brotherly nation» but a failed, corrupt state plagued by «gas wars», political instability, and Western influence. The visual propaganda often depicted Ukrainian politicians as «puppets» of the West, with images of them meeting with European and American leaders meant to signify disloyalty to Russia. In addition, Russian narratives became quite popular in Ukraine itself, mostly due to the negative perception of the Orange revolution by the average population of the Eastern regions of Ukraine. It was caused by a set of different circumstances, including the closer informational, cultural and political integration of these territories with Russia as the closest neighbor and thus the popularity of votes for Viktor Yanukovich. For instance, in Luhansk there was a new museum opened in 2007 that was dedicated to the victims of Orange Revolution and accused the President Viktor Yushchenko of being guilty for everything happening in Ukraine, including closing the Russian-speaking schools and increased contacts with the West (Hrebenyuk, 2007).

Under President Viktor Yanukovich (2010-2014), there was an attempt to visually restore the old narrative of «brotherhood.» His presidency was marked by a symbolic pivot back to Russia, seen in gestures like the Kharkiv Pact (2010) and his use of pro-Russian rhetoric. Visually, this period was represented by the revival of Soviet-era symbols and a renewed emphasis on shared history, a clear attempt to reverse the visual momentum of the Orange Revolution. However, this

attempt was largely unsuccessful due to the counter-movement from Ukrainian civil society and the eventual outbreak of the Euromaidan Revolution.

Also, the status of the Russian and Ukrainian languages became a major visual flashpoint. Russian propaganda often created cartoons and posters that depicted Russian speakers as oppressed or persecuted in Ukraine, which was also noticed by Ukrainians. A telling example is the cartoon «Girl, move over, you are oppressing me» («Devotchka, podvin'sya, ty menya pritesnyaesh», 2014), which visually summarized the Kremlin's narrative that the Russian language, despite its widespread use, was somehow under threat (Image 8). This visual metaphor of a powerful entity (Ukrainian language) oppressing a marginalized one (Russian language) became a staple of Russian media, in spite of the fact that the reality was often quite the opposite in Ukraine.

Image 8. Fedko, O. (2011) *Devotchka, podvin'sya, ty menya pritesniaesh'* [Girl, move over, you're oppressing me] [Cartoon]. Available at: <https://surl.li/zfcyfs> (Accessed: 16 November 2025).

As a result, the Orange Revolution prompted a more fundamental shift in both Ukrainian and Russian memory politics. The Orange Revolution's visual language, with its bright colors and a powerful, unified public image, forced Russia to make an emphasis on abandoning the «brotherhood» myth and, in turn, began to depict Ukrainians as a separate «fascists» and Western-influenced entity. This paved the way for the aggressive, anti-Ukrainian visual campaigns that would come to define the post-2004 period. The visual discourse of this period also saw the final decay of the «brotherly nations» narrative. The Ukrainian side, driven by the Orange Revolution's energy, increasingly used visual culture to assert a distinct, European identity. In response, Russia's visual representation of Ukrainians moved towards portraying them as an «Other» – a separate, misguided people who were no longer part of the "Russian World" and were betraying their shared Slavic heritage.

The period from 2014 to 2022 represented a «memory war» with a huge emphasis on visual culture. Russia's aggression, starting with the annexation of Crimea and the war in Donbas, forced a rapid and complete re-evaluation of the visual language of Russian-Ukrainian relations. The old narrative of «friendship» and «unity» was no longer just challenged; it was actively weaponized by Russia and systematically dismantled by Ukraine. In fact, the memory war did not start in 2014, the roots of depicting Ukraine as a «failed state» and the «fascist country» by Russia have haunted Ukraine since the very declaration of independence. Moreover, anti-Maidan and pro-Russian narratives became widespread on the East of Ukraine, mostly due to the support of Viktor Yanukovich and the exploitation of the fears of local population about «nationalists» and «radicals»

by Russian propaganda, which was also broadcast on television (Wilson, 2014, pp. 69-72). Hence, to some of the local citizens on the East the idea of protection by Russia was considered as a solution and the defense from the «self-proclaimed» government.

The further representation of Russo-Ukrainian relations was also implemented based on the national law in both countries. For instance, Russia concentrated on the Agreement on Admission of the Republic of Crimea to the Russian Federation (Russian Federation, 2014), whereas the admission of the self-declared Donetsk People's Republic (DNR) and Luhansk People's Republic (LNR) happened later, in 2022 (President of Russia, 2022). On the contrary, Ukraine intensified decommunization processes, including forbidding the propaganda of the Soviet symbols and clearly insisting on the unified Soviet-Russian discourse (Ukraine, 2015). Moreover, the images of «friendship» and «neighborliness» were finally withdrawn on the official level, according to the law No. 2643-VIII on the Termination of the Treaty on Friendship, Cooperation, and Partnership between Ukraine and the Russian Federation (Ukraine, 2018).

This period was defined by a top-down and bottom-up struggle over historical memory. The official historical policies of both nations diverged dramatically. Russia's state-sponsored media used visuals to portray Ukrainians as the «Other» by calling them traitors and fascists. The «friendship» concept was not abandoned, but it was perverted. Russia's statement transformed into the accent on Ukrainians and Russians being one people, while Ukrainians were misled and betrayed the shared history. Hence, Russia made a lot of effort to bring them back into the Russian meta-narrative. Ukraine, in turn, intensified its decommunization efforts, dismantling Soviet monuments and symbols of «brotherhood» in a concerted effort to erase the visual legacy of the past.

At the level of ordinary Ukrainians, the visual discourse was raw and immediate. The imagery of the Maidan protests and the war itself directly contradicted the old narrative. Memes, cartoons, and street art became powerful tools for creating a new visual identity. The image of the Russian soldier transitioned from a liberator to an aggressor (Theisen 2025). The visual culture, born from a need to make sense of the new reality, provided the conceptual and emotional foundation for a new, antagonistic narrative. The bottom-up memory war used various new and reformatted images to present the image of Russia and its attitude towards Ukraine, as well as the image of Ukraine itself. One of the main indications of the distinct essence of the countries in the visual narrative remains the flag and the coat of arms (Ukrainian tryzub, Russian eagle). In addition, the folkloric stereotypes became actively used (Matryoshka, bear, balalaika, kokoshnik, etc.). It may be stated that the Ukrainians who mostly used the inherited narratives from the Soviet period could not reshape the Soviet image of Russia as there was none. During the Soviet time, there was no clear visual association with Russia or Russian people, while Ukrainians were presented

mostly in the traditional costumes and as the cossacks. Hence, there was an increased necessity to adjust the images of Russian that already existed in the visual public discourse, such as the images used during the Cold War and the media campaigns from the 19-th century.

Image 9. Oliinyk, Ye. (2015) *Karikatura pro rosiiske vtruchannia v Ukraini* [Caricature about Russian interference in Ukraine] [Cartoon]. Radio Svoboda [Radio Liberty]. Available at: <https://surl.li/tjdjda> (Accessed: 16 November 2025).

Also the new images came to their use. The main examples, which were simultaneously forced by Russians from another perspective, were the image of the President of Russia Vladimir Putin, Crimea (as the main escalation point), St. George's ribbon and the «green men» who took power over the Crimean peninsula in 2014 (Image 9).

Supposedly, such bipolar use of the same images was caused not by the weak historical politics and lack of generative content ideas, but rather by the impact of globalisation and informatisation that led to the virtual cross-interaction between the opposed mnemonic camps.

At the same time, the physical confirmation of the specifics of Ukrainian-Russian relations also took place. For instance, one of the major memory spaces dedicated to the topic, the Arch of Friendship in Kyiv, underwent a huge symbolic reposition. In 2018, the activists painted the crack on the Arch to symbolize the «crack of friendship» with Russians and to support the political prisoners in Russia (UkrInform, 2018).

Ultimately, the concept of «Ukrainian-Russian friendship» as a viable visual narrative was completely discredited. It did not align with either Ukraine's pro-European project or Russia's «imperial» project. It became a central front in Russia's hybrid war against Ukraine, a tool of information warfare that was visually debunked by the reality of military aggression.

The full-scale invasion of Ukraine by Russia on February 24, 2022, represented the culmination act in the visual war of memories. It completely destroyed the last impact of the «brotherly» narrative and solidified a new visual reality. The official Russian narrative of «one people» and «liberation» was met with a powerful and unified Ukrainian visual counter-narrative of national defiance and resilience. Supposedly, Ukrainian solidarity was caused by the understanding of the existential purpose of war which demanded holding the strong and united informational front in addition to the real battlefield. According to the research of K. Kysliuk, the beginning of the full scale invasion was shown primarily with glamorous and entertaining content due to the need to create the positive image of Ukrainian troops in order to get international support and boost

morale among Ukrainians. However, this representation was usually detached from reality (Kysliuk, 2023).

Following the invasion, memes became a crucial form of visual communication, functioning as both a tool for humor and a way to process trauma. They created a new visual lexicon for the conflict, fundamentally redefining the relationship between Ukrainians and Russians. Memes depicted Russian soldiers as incompetent, corrupt, or as «orcs» – a direct reference to fantasy literature that dehumanized the enemy (Dedyulina 2022). This «low-brow» visual culture was highly effective at reaching a broad audience and solidifying the new antagonistic image. The visual representation was reinforced by the additional images of «Z»

symbols, tanks, warships, prisoners of war, shown in opposition to the metaphors of brave Ukrainian people (Image 10). Mostly these symbols were used in order to exaggerate the negative qualities of Russians and to compromise the enemy.

Image 10. Kustovsky, O. (2022) Parlamentska hazeta «Holos Ukrainy» proponuje doluchytysia do mizhnarodnoho fleshmobu karykatur «Viina v Ukraini» [Parliamentary newspaper «Holos Ukrainy» offers to join the international caricature flashmob «War in Ukraine»]

[Facebook Post]. Available at: <https://www.facebook.com/oleksy.kustovsky/posts/4895901180478902> (Accessed: 16 November 2025).

In addition to the existing images of Russia and Russo-Ukrainian relation, the representation of Russia as the «Other» was also supplemented with the references to Russian culture: by showing Alexander Pushkin or Russian ballet in the visual narrative, another level of representation was created, focused on dehumanizing Russians. Mostly these visual images were shown together with blood, missiles or the stealing processes (such as the image of Alexander Pushkin stealing the washing machine - another visual image of Russians in addition to the toilet stealing that became extremely popular), which highlighted the historical continuity and regularity of Russian occupation politics and pointed out at the cultural assimilation issue in Ukraine (Kotubey-Herutska, 2022). Russian literature was also reinterpreted to show the meanness of fate of its characters that would have been avoided if the Armed Forces of Ukraine were nearby (Pecherskyi, 2022).

It needs to be stated that the memory war unified the top-down and bottom-up initiatives in Ukraine: in addition to official statements that Ukrainians and Russians were not fraternal nations (Ministry of Culture and Information Policy & Ukrainian Institute of National Memory, 2022), there were other visual representations such as films (Chernov, 20230, stamps (Grokh, 2022) and even

souvenirs (such as the candle in the form of Kremlin, maps without Russia and so on). Also, another method of fighting the Russian mythologemes became claiming the unique Ukrainian identity, which was represented in active use of traditional costumes with embroidery (vyshyvanka) and implementing them into modern fashion and art, active erection of the memorials of war, public exhibitions, memes about Unbroken Ukrainians (Konotop witch, brave farmer stealing the tank with a tractor, etc.).

The final victory of the national-patriotic discourse on the Ukrainian territories was enshrined in Ukrainian law. The 2025 redaction of law, «On the Principles of the State Policy of the National Memory of the Ukrainian People,» officially condemns Soviet and Russian imperial narratives (Zakon Ukraïny Pro zasudzhennya ta zaboronu propahandy rosiys'koyi impers'koyi polityky v Ukraïni i dekolonizatsiyu toponimiyi, 2025). This legislation mandated the final removal of symbols of Russian and Soviet totalitarianism from public spaces. It codified the re-evaluation of history and provided a legal basis for the demolition and reinterpretation of monuments that once symbolized «friendship» but were now seen as tools of occupation and historical oppression. This law legally sealed the visual break with Russia, transforming the debate over monuments from a public conflict into a state-sanctioned policy, marking the decisive end of the «brotherly» narrative in official Ukrainian visual culture.

Research conclusions. To summarize, the visual representation of Russian-Ukrainian relations from 1954 to the present indeed shifted from the narrative of «brothers» to «enemies». The Soviet-era myth of «eternal brotherhood», «friendship» and «unity» was shown in the forms of Ukrainian and Russian men and women in the traditional clothes, cossacks and boyars, handshakes, hugs, flags, etc. The beginning of the independence of Ukraine became the memory mask of this idea, by trying to preserve the narrative (mostly written) of «friendship», «brotherhood» and «neighborhood» in order to deescalate the ongoing conflicts with Russia, such as with Crimea and the Black Sea Fleet. Usually the visual images of the relations between two peoples remained the national flags, coats of arms, etc. The weakness of Ukrainian memory politics in the 1990s and 2000s, coupled with the absence of a visual template for an «enemy» Russia, created a vulnerable vacuum. Russia's modern, contradictory visual and written strategy – claiming Ukrainians are «one brotherly people» with Russians while simultaneously depicting them as an illegitimate «Other» and the «fascists» – exploited this vulnerability. 2014 became the catalyst for the Ukrainian side for creating Russia and Russians as the «Other» as well: the weak memory politics was boosted bottom-up due to the active society involvement. Now Russia was shown with the help of images of Crimea, Vladimir Putin, St. George's ribbon, weaponry and military equipment, etc. At the same time, the traditional images of Russia were also actively used: for instance, matryoshka or the Kremlin.

With the 2022 Russia's full scale invasion, Ukrainians also embedded some new images to show the distinctiveness of Russians from Ukrainians. The most symbolic metaphors related to the «Z» emblems, washing machines and toilets (as the ones actively being stolen by Russians from the occupied territories), and also to the prominent examples of Russian culture covered with blood (Alexander Pushkin, ballet dancers, characters from Russian literature) and so on. So, the full scale war triggered a powerful, and largely grassroots, visual counter-narrative of resistance, defiance, and national independence. The conflict over monuments and the passage of national memory laws officially sealed the victory of a Ukrainian-centric historical narrative, culminating in the complete visual «de-brotherization» and antagonization of Russia by showing it as an «enemy».

The most common instruments representing the discourse during the Soviet period were preferably monuments, posters, stamps, pins, and postcards, the majority of them were presented due to the specific anniversaries celebration. At the same time, Soviet propaganda complemented the grand-narrative with the gentle incorporation of the images into cinematography and photography. With the lack of strong memory politics in Ukraine at the beginning of its independence in 1990-s, only photos visualized the Russo-Ukrainian relations. The decades-long Soviet visual campaign successfully embedded the idea of a shared identity, complicating Ukraine's efforts to forge a distinct, post-independence visual narrative. After 2004, due to the activization of memory politics, specifically towards Holodomor, increasing national agenda after the Orange revolution, the beginning of civil society ascendance and because of the growing popularity of Internet the shared past slowly became reinterpreted and shown in the movies, photos, and memes, however, Ukraine was still losing the memory war against Russia, and even paused it during the Viktor Yanukovich's presidency. The Russian invasion in 2014 and especially 2022 created the strong occasion to activate the informational front, which led to the creation of enormous templates of cinematography, memes, posters, art and even souvenir production. Moreover, during these periods the reconstruction and deconstruction of already existing memory spaces and memory landscape from the Soviet period took place.

The mnemonic conflict is still not over. While Ukraine has won the visual «memory war» on its own territory, Russia's mythological narrative persists, particularly for international and its domestic audience. The future of this conflict will likely involve actively sustaining the Ukrainian narrative, opposing Russian mythologemes and fighting for international support, particularly by exploiting the large Ukrainian diaspora.

References

Sources

Alekseev, S.P. and Kartsov, V.G. (1961) *Istoriia SSSR. Uchebnaia kniga dlia 4-go klassa* [History of the USSR. A textbook for the 4th grade]. Available at: <https://surl.lt/vczngm> (Accessed: 6 September 2025).

Fedko, O. (2011) *Devochka, podvin'sia, ty menia pritesniaesh'* [Girl, move over, you're oppressing me] [Cartoon]. Available at: <https://surl.li/zfcyfs> (Accessed: 16 November 2025).

Bagautdinov, R. (1962) *Khay slavyt'sya druzhba velyka i pratsya zavzyata narodiv-brativ!* [Let the great friendship and ardent labor of brotherly peoples be glorified!]. Available at: https://uamoderna.com/images/materialy_dokumenty/Kosiv/6.jpg (Accessed: 6 September 2025).

Chernov, M. (2023) *20 Days in Mariupol* [Film]. Frontline & Associated Press.

Dedyulina, O. (2022) *Chomu rosiiskyyh okupantiv v Ukraïni nazyvayut' orkamy* [Why are Russian occupiers in Ukraine called orcs?], Vgorode. 20 March. Available at: <https://od.vgorode.ua/ukr/news/sobytyia/a1200980-chomu-rosiiskikh-okupantiv-v-ukrajini-nazivajut-orkami> (Accessed: 12 September 2025).

Grokh, B. (2022) *Kartka «Russkiy voyennyi korabl', iDi..!»* [Postcard 'Russian warship, go..!']. Available at: <https://postmark.ukrposhta.ua/filateliya-kolekcionuvannya/kartka-russkij-voynnyj-korabl-idi> (Accessed: 12 September 2025).

Hrebenyuk, Ya. (2007) *U Luhans'ku vidkryly pereslunnyy «Muzei zhertv Pomaranchevoyi revolyutsiyi» u desyat'okh «prymirnykh»* [In Luhansk, a mobile "Museum of the victims of the Orange Revolution" was opened in ten "copies"], Radio Svoboda. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/968356.html> (Accessed: 7 September 2025).

Kapitan, L. (1964) *Zhyvy, Ukrayino, prekrasna i syl'na* [Live, Ukraine, beautiful and strong]. Available at: https://ic.pics.livejournal.com/maysuryan/46825033/2380675/2380675_800.jpg (Accessed: 6 September 2025).

Konvert. Vozzyednannya Ukrayiny z Rosiyeu (1988) [Envelope. The reunification of Ukraine with Russia]. Available at: https://meshok.net/item/216405119_1988_СССР_ХМК_Переяслав_Хмельницкий_Вос_соединение_Украины_с_Россией_Чистый (Accessed: 6 September 2025).

Kotubey-Herutska, O. (2022) *'Rosiiany kradut' memy! Chy tse smishno, chy nebezpechno — hovoriat' mediinyky, kul'turoznavtsi, tvortsi memiv'* [Russians are stealing memes! Is it funny or dangerous? — Media professionals, cultural experts, and meme creators speak out], Suspilne Media. 16 June. Available at: <https://suspilne.media/culture/243136-rosiani-kradut-memi-ci-ce-smisno-ci-nebezpechno-govoriat-medijniki-kulturoznavci-tvorci-memiv/> (Accessed: 12 September 2025).

Kuchma, L. (2003) *Ukrayina — ne Rosiya*. [Ukraine is not Russia]. Moscow: Vremya. Available at: https://imwerden.de/pdf/kuchma_ukraina_ne_rossiya_2003_ocr.pdf (Accessed: 7 September 2025).

Kudryashov, Ye. (1963) *Zhyvy, Ukraïno, prekrasna i syl'na* [Live, Ukraine, beautiful and strong]. Available at: <http://artposter.kiev.ua/wp-content/uploads/2018/11/30.jpg> (Accessed: 6 September 2025).

Kudryashov, Ye. (1968) Tsvity, Ukraïno, radians'kykh respublik sestra! [Bloom, Ukraine, sister of Soviet republics!]. Available at: <http://artposter.kiev.ua/wp-content/uploads/2015/08/DSCN5344-jpg> (Accessed: 6 September 2025).

Kudryashova, K. (1966) P'yatnadsiat' respublik... [Fifteen republics...]. Available at: <http://artposter.kiev.ua/wp-content/uploads/2015/08/DSCN4965.jpg> (Accessed: 6 September 2025).

Kudryashova, K. (1987) Nasha druzhba vichna y nepokhytna [Our friendship is eternal and unshakeable]. Available at: http://artposter.kiev.ua/wp-content/uploads/2016/02-29-DSC_0311.jpg (Accessed: 6 September 2025).

Local History (2003) Ukrainskyi prykordonnyi punkt na pivnichno-skhidnomu kraiu ostrova Tuzla [Ukrainian border post on the north-eastern edge of Tuzla Island] [Photograph]. Available at: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/chomu-rosiisko-ukrayinska-viina-ne-pochalasia-1991-roku-vona-pochalasia-prosto-malo-khto-tse-pomitiv/> (Accessed: 7 September 2025).

Lyashchuk, T. (1967) Slavsya, Ukraïno-radians'ka zemlya! [Glory to you, Ukraine-Soviet land!]. Available at: <http://artposter.kiev.ua/wp-content/uploads/2014/08/ot17.jpg> (Accessed: 6 September 2025).

Ministry of Culture and Information Policy & Ukrainian Institute of National Memory (2022) Why Ukrainians and Russians are not 'fraternal nations' (infographics). Available at: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/why-ukrainians-and-russians-are-not-fraternal-nations-infographics> (Accessed: 12 September 2025).

Mokhor, Yu. (1979) Druzhba vichna, druzhba slavna! [Friendship is eternal, friendship is glorious!]. Available at: <http://artposter.kiev.ua/wp-content/uploads/2014/11/DSCN3598.jpg> (Accessed: 6 September 2025).

Mokhor, Yu. (1979) Zhyvy, Ukraïno, Radians'ka derzhavo... [Live, Ukraine, Soviet state...]. Available at: https://uamoderna.com/images/materialy_dokumenty/Kosiv/8.jpg (Accessed: 6 September 2025).

Oliinyk, Ye. (2015) Karikatura pro rosiiske vtruchannia v Ukraini [Caricature about Russian interference in Ukraine] [Cartoon]. Radio Svoboda [Radio Liberty]. Available at: <https://surl.li/tjdjda> (Accessed: 16 November 2025).

Pecherskyi, A. (2022) '«Mumu» utopyly, bo... poruch ne bulo ZSU: pro snaypers'ki memy Martyna Yakuba' ['Mumu' was drowned, because... the Armed Forces of Ukraine were not nearby: on the sniper memes of Martyn Yakub], ArmyInform. 13 June. Available at: <https://armyinform.com.ua/2022/06/13/mumu-vtopyly-bo-poruch-ne-bulo-zsu-pro-snajperski-memy-martyna-yakuba/> (Accessed: 12 September 2025).

President of Russia (2022) Podpisanie dogovorov o priniatii Donetskoy Narodnoi Respubliki, Luganskoi Narodnoi Respubliki, Zaporozhskoi oblasti i Khersonskoi oblasti v sostav Rossii [Signing of treaties on the accession of the Donetsk People's Republic, the Lugansk People's Republic, the Zaporozhye Region and the Kherson Region to Russia]. Available at: <http://kremlin.ru/events/president/news/69465> (Accessed: 16 November 2025).

President of Ukraine (2010) Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro prysvoiennia S. Banderi zvannia Heroi Ukrainy (No. 46/2010) [Decree of the President of Ukraine on Awarding S. Bandera the Title of Hero of Ukraine (No. 46/2010)]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010#Text> (Accessed: 16 November 2025).

Revolutsiia na hraniti 1990 roku: 40 arkhivnykh foto (2025) [The Revolution on Granite in 1990: 40 archival photos]. Available at: <https://kau.com.ua/revoliutsiia-na-hraniti-1990-roku-40-arkhivnykh-foto/> (Accessed: 7 September 2025).

Russian Federation (2014) Soglashenie mezhdru Rossiiskoi Federatsiei i Respublikoi Krym o priniatii v Rossiiskuiu Federatsiiu Respubliki Krym i obrazovanii v sostave Rossiiskoi Federatsii novykh sub'ektov [Agreement between the Russian Federation and the Republic of Crimea on the Admission of the Republic of Crimea to the Russian Federation and the Formation of New Subjects Within the Russian Federation]. Available at: <http://kremlin.ru/events/president/news/20605> (Accessed: 16 November 2025).

Strelkov, V. (1983) Ya, syn trudovogo naroda [I am a son of the working people]. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=gSS4d5TXJAo> (Accessed: 6 September 2025).

Tereshchenko, N. (1954) Khay zhyve velyka radyans'ka druzhba! [Long live the great Soviet friendship!]. Available at: <http://artposter.kiev.ua/wp-content/uploads/2017/10/Da-zdravstvuet-velikaya-sovetskaya-druzhiba-Hud.-N.-Tereshhenko-56h84-tir.-200-000-IZOGIZ-1954g.jpg> (Accessed: 6 September 2025).

Ukraine (2015) Zakon Ukrainy Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky (No. 317-VIII) [Law of Ukraine on the Condemnation of Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes in Ukraine and Prohibition of the Propaganda of Their Symbols (No. 317-VIII)]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19/ed20150409#Text> (Accessed: 16 November 2025).

Ukraine (2018) Zakon Ukrainy Pro prypynennia dii Dohovoru pro druzhbu, spivrobotnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu (No. 2643-VIII) [Law of Ukraine on the Termination of the Treaty on Friendship, Cooperation, and Partnership between Ukraine and the Russian Federation (No. 2643-VIII)]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2643-19#Text> (Accessed: 16 November 2025).

Ukrayins'ka Helsins'ka spilka, Donets'ka filiya (1990) Kayala [The Ukrainian Helsinki Group, Donetsk branch (1990) Kayala]. Available at: https://www.wikiwand.com/uk/articles/%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%B2#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB.%D0%AF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2.%D0%93%D0%BE%D0%BC%D0%B7%D0%B0-a_Obl_01.jpg (Accessed: 6 September 2025).

UkrInform (2018). Arka druzhby narodiv u Kyievi «trisinula» na znak pidtrymky politv'iazniv Kremliia (The Arch of Friendship of Peoples in Kyiv «cracked» in support of Kremlin political prisoners). Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2586741-arka-druzbi-narodiv-u-kyievi-trisinula-na-znak-pidtrimki-politvazniv-kremlia.html> (Accessed: 8 September 2025).

Verkhovna Rada of Ukraine (2007) Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo vyznachennia mezh prylehloi zony Ukrainy (Zakon Ukrainy No. 250/2007). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/2007#Text> (Accessed: November 14, 2025).

Violity (1991) Znaki, znachky Ukraïna, Ukraïna nezalezhna, 24.08.91 [Badges, pins Ukraine, Ukraine independent, 24.08.91]. Available at: <https://violity.com/en/106909815-znaki-znachki-ukrayina-ukrayina-nezalezhna-24-08-91> (Accessed: 7 September 2025).

Volstamp (2025) Серія марок 300-річчя Возз'єднання України з Росією MNH 1954. Available at:

https://volstamp.in.ua/ua/item/kupit_1954_serija_marok_300_letie_vossoedinenija_ukrainy_s_rossiej_mnh_1669_1677-id7479?srsId=AfmBOoqWfVmNagGN-i1NthygwfD1Nv3o5Ap9mVCVKxmHxA7EulRZmpjG (Accessed: 6 September 2025).

Yalans'kyi, V. (1981) Laskavo prosymo! [Welcome!]. Available at: <http://artposter.kiev.ua/wp-content/uploads/2014/08/DSCN3123.jpg> (Accessed: 6 September 2025).

Yushchenko, V. (2013) 'Rozmovy iz Putynym pro ukrainsku identychnist, Holodomor ta vzajemne prymyrennia', Istorychna pravda, 21 November. Available at: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2013/11/21/139795/> (Accessed: November 14, 2025).

Zakon Ukraïny Pro zasudzhennya ta zaboronu propahandy rosiys'koyi impers'koyi polityky v Ukraïni i dekolonizatsiyu toponimiyi (2025) [Law of Ukraine on the Condemnation and Prohibition of Propaganda of Russian Imperial Policy in Ukraine and the Decolonization of Toponymy]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text> (Accessed: 7 September 2025).

Literature

Assmann, J. (2008) 'Communicative and Cultural Memory', in Erll, A. and Nünning, A. (eds.) Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook. Berlin: Walter de Gruyter, pp. 109–118. DOI:10.1515/9783110207262.2.109. Available at: https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/1774/1/Assmann_Communicative_and_cultural_memory_2008.pdf (Accessed: 28 August 2025)

Fairclough, N. (2003) Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research. New York: Routledge. DOI: 10.4324/9780203606623. Available at: <https://howardaudio.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/01/n-fairclough-analysing-discourse.pdf> (Accessed: 28 August 2025)

Kasianov, G. (2013) Ukraina v rosiiskomu istorychnomu dyskursi: problemy doslidzhennia ta interpretatsii. Available at: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kasianov/Ukraina_v_rosiiskomu_istorychnomu_dyskursi_problemy_doslidzhennia_ta_interpretatsii.pdf (Accessed: November 14, 2025).

Kasianov, G. (2014) 'Istorychna polityka 1990-kh – poch. XXI st.: Ukrayina ta postradyans'kyy prostir' [Historical policy of the 1990s – early 21st century: Ukraine and the post-Soviet space], Ukrayina moderna, (21). Pp. 135-159. Available at: <https://uamoderna.com/images/archiv/21/UM-21-Kasianov.pdf> (Accessed: 7 September 2025).

Kasianov, G. (2025) 'History Politics in the Russian – Ukrainian Relations, the 2000s–2022: Shared Past as a Casus Belli', Nationalities Papers, pp. 1–26. DOI:10.1017/nps.2025.24. Available at: https://www.researchgate.net/publication/392159688_history-politics-in-the-russian-ukrainian-relations-the-2000s-2022-shared-past-as-a-casus-belli (Accessed: 28 August 2025)

Kosiv, V. (2019) '«Proletars'kyy za zmistom, natsional'nyy za formoyu»: Ukrayins'kyy radyans'kyy plakat 1945-1989 rokiv' ['Proletarian in content, national in form': Ukrainian Soviet posters of 1945–1989], Mizhnarodnyy intelektual'nyy chasopys

«Ukrayina moderna». Available at: <https://uamoderna.com/md/kosiv-posters> (Accessed: 6 September 2025).

Kysliuk, K. (2023). 'Visual frames of the russian-Ukrainian war in Ukrainian culture', in Sheyko, V. and Kushnarenko, N. (eds.) Culture and art in modern scientific discourse. Kharkiv: Technology Center PC, pp. 69-96. Available at: https://www.researchgate.net/publication/379122529_Visual_Frames_of_the_russian-Ukrainian_War_in_Ukrainian_Culture (Accessed: 8 September 2025)

Martin, T. D. (2001) The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Ithaca; London: Cornell University Press. Available at: https://books.google.com.ua/books/about/The_Affirmative_Action_Empire.html?id=rdLSX2hsb1kC&redir_esc=y (Accessed: November 14, 2025).

Meisel, J. H. (1962) The Myth of the Ruling Class: Gaetano Mosca and the 'Elite'; with the first English translation of the final version of The Theory of the Ruling Class. Ann Arbor: University of Michigan Press. Available at: <https://archive.org/details/mythofrulingclas0000meis> (Accessed: November 14, 2025).

Mitchell, W.J.T. (2005) What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images. DOI10.7208/chicago/9780226245904.001.0001. Available at: https://www.google.com.ua/books/edition/What_Do_Pictures_Want/xhPXV_dAPSWC?hl=en&gbpv=0 (Accessed: 28 August 2025)

Nora, P. (1989) 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', Representations, (26), pp. 7–24. doi:10.2307/2928520. Available at: <https://www.google.com/url?q=https://www.jstor.org/stable/2928520&sa=D&source=docs&ust=1757140676283977&usg=AOvVaw3xi4kzO2oFEuqRsbVOZIG0> (Accessed: 5 September 5 2025)

Plokhyy, S. (2015) The Gates of Europe: A History of Ukraine. New York: Basic Books. Available at: https://shron3.chtyvo.org.ua/Plokhii_Serhii/The_Gates_of_Europe_A_History_of_Ukraine_anhl.pdf (Accessed: 5 September 2025)

Plokhyy, S. (2001) 'The Ghosts of Pereyaslav: Russo-Ukrainian Historical Debates in the Post-Soviet Era', Europe-Asia Studies, 53(3), pp. 489-505. Available at: https://shron3.chtyvo.org.ua/Plokhii_Serhii/The_Ghosts_of_Pereyaslav_Russo-Ukrainian_Historical_Debates_in_the_Post-Soviet_Era_anhl.pdf?PHPSESSID=sncK9btubcv1qr56nq03armsi0 (Accessed: 6 September 2025)

Snyder, T. (2018) 'The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America'. New York: Tim Duggan Books. Available at: https://www.researchgate.net/publication/348230517_The_Road_to_Unfreedom (Accessed: 28 August 2025)

Theisen, W. et al. (2025) 'Visual narratives and political instability: a case study of visual media prior to the Russia-Ukraine conflict', Information, Communication & Society, pp. 1–23. doi: 10.1080/1369118X.2025.2492577. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1369118X.2025.2492577#abstract> (Accessed: 7 September 2025)

Ventura, S. (2024) 'War and Its Imagery: The Visual Narrative of the Ukrainian State's Instagram Account Ukraine.Ua as a Tool of Digital Public Diplomacy', International Journal of Strategic Communication, 19(3), pp. 379–403. doi: 10.1080/1553118X.2024.2395407. Available at:

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1369118X.2025.2492577#abstract>
(Accessed: September 6, 2025)

Wilson, A. (2014) *Ukraine Crisis: What it Means for the West*. New Haven: Yale University Press.

Yekelchyk, S. (2007) *Ukraine: Birth of a Modern Nation*. Available at: https://ia803204.us.archive.org/0/items/4107_20220507/Serby%20Yekelchyk.%20Ukraine%20C%20Birth%20of%20a%20Modern%20Nation.pdf (Accessed: 6 September 2025).

Zinovieva, T. (2024) 'The art of war: examining the visual narratives of Ukrainian video games', *Eastern Journal of European Studies*, Special Issue, 15(SI). DOI:10.47743/ejes-2024-SI15. Available at: https://ejes.uaic.ro/articles/EJES2024_15SI_ZIN.pdf (Accessed: 28 August 2025)

Сабадаш В. АНАТОМІЯ КОНФЛІКТУ: ЗМІНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН У ВІЗУАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ(1954-2025)

Мета дослідження полягає в простеженні меморіальної трансформації образу українсько-російських відносин у візуальній культурі України: від радянського «братнього» наративу до сучасного антагоністичного дискурсу. **Методологія.** Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що включає культурну антропологію, студії пам'яті та дискурс-аналіз. У роботі застосовується широкий корпус візуальних джерел (скульптура, фотографія, кінематограф, плакати, карикатури, меми, контент соціальних мереж) для аналізу семантичних зрушень у візуальній репрезентації Росії та України, а також специфіки їхніх відносин. **Новизна** полягає у комплексному та довготривалому аналізі візуальної культури як основного поля українсько-російської мнемонічної боротьби. **Висновки.** Дослідження підтверджує трансформацію від «братнього» образу до «сусідства» у 1990-х – 2000-х роках та, зрештою, до появи метафор «ворог» та «агресор» в Україні після 2014 та 2022 років. Українські медіа послідовно намагалися сформувати потужний візуальний контрнарратив, проте цей процес був ускладнений успадкованими концептуальними парадигмами та відсутністю візуального шаблону «ворога» з радянської епохи. Загалом, сучасна російська політика пам'яті, посилюючи радянський метанаратив «один народ», одночасно мала на меті конструювати українців як маргіналізованого «Іншого».

Ключові слова: політика пам'яті, антагоністична пам'ять, російсько-українські відносини, Україна, російська війна в Україні, історична пам'ять, війна пам'ятей

Sabadasz W. ANATOMIA KONFLIKTU: PRZEMIANA STOSUNKÓW ROSYJSKO-UKRAIŃSKICH W KULTURZE WIZUALNEJ (1954-2025)

Streszczenie

Celem badania jest prześledzenie transformacji pamięciowej obrazu stosunków ukraińsko-rosyjskich w kulturze wizualnej Ukrainy: od sowieckiej narracji „braterskiej” do współczesnego dyskursu antagonistycznego. **Metodologia.** Badanie opiera się na podejściu interdyscyplinarnym, obejmującym antropologię kulturową, badania pamięci i analizę dyskursu. Praca wykorzystuje szeroki korpus źródeł wizualnych (rzeźbę, fotografię, kino, plakaty, karykatury, temy, treści z mediów społecznościowych) do analizy semantycznych przesunięć w wizualnej reprezentacji Rosji i Ukrainy, a także specyfiki ich relacji. **Nowością** jest kompleksowa i długofalowa analiza kultury wizualnej jako głównego

*pola ukraińsko-rosyjskiej walki mnemonicznej. **Wnioski.** Badanie potwierdza transformację wizerunku „braterskiego” w obraz „sąsiedztwa” w latach 90. XX wieku, a ostatecznie pojawienie się metafor „wroga” i „agresora” na Ukrainie po 2014 i 2022 roku. Ukraińskie media konsekwentnie starały się stworzyć silną wizualną kontrnarrację, ale proces ten utrudniały odziedziczone paradygmaty koncepcyjne i brak wizualnego szablonu „wroga” z czasów sowieckich. Mówiąc ogólnie, współczesna rosyjska polityka pamięci, wzmacniając sowiecką metanarrację „jednego narodu”, jednocześnie dążyła do konstruowania Ukraińców jako marginalizowanego „Innego”.*

Słowa kluczowe: polityka pamięci, pamięć antagonistyczna, stosunki rosyjsko-ukraińskie, Ukraina, wojna rosyjska na Ukrainie, pamięć historyczna, wojna pamięci.

Статтю надіслано до редколегії 24.09.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.11.2025 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(100)"10/14"(430)

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112105>

Стародубець Галина,
докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри всесвітньої історії,
Житомирський державний
університет імені Івана Франка
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2005-771X>
Scopus Author ID 57222037538 WOS
Researcher ID M-9514-2015

ШКІЛЬНИЙ КУРС З ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ У НІМЕЦЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ: ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА ТА МЕТОДИЧНІ МОЖЛИВОСТІ

***Мета дослідження** – охарактеризувати внутрішню структуру шкільного курсу з історії Середніх віків, представленого у німецьких підручниках, та його методичний потенціал у контексті дослідницько орієнтованого компетентнісного навчання в освітніх закладах країн членів Євросоюзу. **Методологія** дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах наукової об'єктивності, обґрунтованості, історизму із застосуванням методів наукового аналізу, порівняння та класифікації. **Наукова новизна.** Вперше у вітчизняній історіографії зроблено детальний аналіз структури та змісту курсу історії Середніх віків як складової частини інтегрованого підручника із суспільних наук для учнів 7-8 класів шкіл Німеччини. **Висновки.** Курс історії Середніх віків у Німеччині не викладений в окремому навчальному посібнику, а є складовою інтеграційного підручника із соціальних наук для учнів 7-8 класів. Структура курсу побудована таким чином, щоб у процесі роботи з ним, учні під керівництвом вчителя, або ж самостійно, напрацьовували низку важливих вмінь і навичок, зокрема, роботи з історичними джерелами. Такий підхід цілком відповідає вимогам сучасної Європейської системи освіти, орієнтованої на вироблення у молодого покоління ключових компетентностей.*

***Ключові слова:** Німеччина, Європейський Союз, історія Середніх віків, компетенції, підручник.*

На сьогоднішній день Німеччина є однією з країн, що має понад двохсотлітній педагогічний досвід і, відповідно, сформовані традиції в освіті. Цей досвід, після ретельного аналізу і опрацювання ключових пунктів, може бути використаний і в Україні, яка перебуває у стані перманентного пошуку нових методів навчання і творення підручників з історії. Навчання в Німеччині, яке ґрунтується на «педагогіці особистості»,

відносять до одного з найпрогресивніших. Зважаючи на існуючу на сьогодні загальносвітову тенденцію до інтеграції в сфері освіти, дослідження окремих аспектів організації освітнього процесу в ФРН, на нашу думку, сприятиме активнішому включенню українського культурно-освітнього простору в загальноєвропейський.

Досліджувана нами тема досить слабо представлена в українській історіографії. Оглядово система шкільної історичної освіти в Німеччині розглядається в статті криворізької дослідниці І. Селищевої (Селищева, 2015). Авторка зосередила увагу на аналізі системи освіти ФРН з огляду на її відповідність загальноєвропейським стандартам. Опосередковано тема німецької освітньої системи піднімається у монографії В. Кременя (Кремень, 2020). Більш детально зміст підручників історії Німеччини ХХ-ХХІ ст. розглядається у дослідженні Г. Касьянова та О.Удод (Касьянов, Удод, 2022). Хоча предметом наукового аналізу автора стали шкільні підручники для старших класів, він також зупиняється на окремих питаннях організації навчального процесу у ФРН та загальних особливостях їхнього національного підручникотворення. Тема німецького освітнього середовища виокремлена в невеликий сюжет у монографії І.Боровця, В.Дубінського та І. Паура (Боровець, Дубінський, Паур, 2020). У процесі нашого дослідження ми спиралися, здебільшого, на праці зарубіжних дослідників. Зокрема, Ульріха Баумгартнера (Ulrich Baumgärtner) (Baumgärtner, 2019), Крістофа Хамана (Christoph Hamann) (Hamann, 2007) та інших. Наукова праця Роберта Страдлінга (Robert Stradling) (Stradling, 2001) викликає інтерес з огляду на зроблений ним детальний аналіз європейсько-центричних аспектів у викладанні історії в школах країн ЄС. Особливості вивчення історії, в контексті аналізу нових основних навчальних програм, зокрема, для середньої школи І ступеня у Гессені, висвітлюються в роботі німецьких вчених Маркуса Бернхардта (Markus Bernhardt), Петера Гаутші (Peter Gautschi) та Ульріха Майера (Ulrich Mayer) (Bernhardt, Gautschi, Mayer, 2011). Однак, поза рамками наукового пошуку досі залишається досліджувана нами тема, що спонукало нас звернутися до її вивчення. Предметом нашого наукового аналізу стали підручники з історії для 7-8 класів – «Horizonte» (Baumgärtner, Woelk, 2022) та «Heimat und Welt +. Gesellschaftswissenschaften» (Heimat und Welt +, 2024)

Мета дослідження – охарактеризувати внутрішню структуру шкільного курсу з історії Середніх віків, представленого у німецьких підручниках, та його методичний потенціал у контексті дослідницько орієнтованого компетентнісного навчання в освітніх закладах країн членів Євросоюзу.

Специфікою шкільної історичної освіти в сучасній Німеччині є відсутність єдиного державного стандарту. Федеративний устрій держави наклав свої особливості на освітню сферу. У ФРН немає єдиного

Міністерства освіти, зміст освіти і особливості організації навчального процесу кожна федеральна земля визначає самостійно. Навчальні плани і базові навчальні програми узгоджуються на періодичних зібраннях керівників федеральних міністерств. У преамбулі до навчальної програми з історії для учнів 6-13 класів гімназій наголошується, що «навчальна програма надає вчителям-предметникам та вчителям простір, необхідний для врахування ситуативних обставин під час планування та проведення уроків, а також для розвитку педагогічної креативності. В принципі, можливо розробляти навчальні концепції з індивідуальним дидактичним профілем у межах компетенцій вчителів-предметників; реагувати на вимоги конкретної навчальної ситуації з відповідною гнучкістю на основі такої шкільної концепції» (Lehrplan Geschichte).

Незважаючи на відсутність єдиного підручника з історії, затвердженого офіційним органом, усе багатоманіття німецьких навчальних посібників об'єднує дещо спільне – «вибір навчального змісту та визначення тематичних фокусів базуються на чотирьох центральних дидактичних принципах: орієнтація на учня, сьогодення, майбутнє та орієнтація на науку» (Nitschke, 2015). У навчальній програмі з історії для учнів 6-13 класів федеральної землі Гессен вказано, що «основною метою курсу є розвиток базових історичних знань, які включають не лише дати та факти, але й знання про перебіг та часовий вимір основних епох, фундаментальні структури та роль історичних постатей. Досвід історичності людського існування, включаючи власне, повинен пробудити в учнів готовність практикувати толерантність до інших переконань та розглядати політичні та соціальні проблеми з різних точок зору» (Lehrplan Geschichte).

Вектор історичної освіти в Німеччині корелюється з основними положеннями Рекомендацій державам-членам ЄС щодо викладання історії в Європі XXI ст., прийнятої Комітетом міністрів ЄС 2015 р. У відповідності до документу, викладання історії в демократичній Європі повинно: займати важливе місце у вихованні відповідальних і активних громадян та у формуванні поваги до всіх видів відмінностей на основі розуміння національної ідентичності та принципів толерантності; бути вирішальним фактором у примиренні, визнанні, розумінні та взаємній довірі між народами; відігравати важливу роль у просуванні таких фундаментальних цінностей, як толерантність, взаєморозуміння, права людини та демократія; бути однією з фундаментальних складових вільно узгодженого будівництва Європи на основі спільної історичної та культурної спадщини, збагаченої різноманітністю, навіть з її конфліктними та іноді драматичними аспектами; бути частиною освітньої політики, яка відіграє безпосередню роль у розвитку та прогресі молоді з метою їх активної участі у будівництві Європи, а також мирного розвитку людських суспільств у глобальній перспективі, в дусі взаєморозуміння та довіри; давати можливість розвивати в учнів

інтелектуальну здатність критично та відповідально аналізувати та інтерпретувати інформацію через діалог, пошук історичних доказів та відкриті дебати, засновані на багатогранності поглядів, особливо щодо суперечливих та делікатних питань (Recommendation Rec (2001)15).

В освітніх стандартах федеративних земель ФРН щодо викладання історії, як правило, зазначається що учні повинні вміти робити на різних етапах вивчення минулого та в яких обов'язкових тематичних областях вони повинні набувати історичних знань. Ані структура процесу навчання, ані тема конкретного уроку історії офіційними документами не визначається. Щодо мети, то вона має чітке спрямування і полягає не просто у подачі «хронологічного огляду подій, а набутті та відпрацюванні школярами компетентностей, щоб вчитися на минулому для сьогодення та майбутнього» (Bernhardt, Gautschi, Mayer, 2011, S.25), «історичне навчання ґрунтується на фундаментальних операціях історичної свідомості, а саме: на сприйнятті та інтерпретації, а також на орієнтації та мотивації. Тому, на думку німецьких науковців, ядром історії, як шкільного предмету, є не здобуття знань, а формування сенсу» (Baumgärtner, 2019, S.42). Такий підхід цілком відповідає вимогам сучасної Європейської системи освіти, орієнтованої на вироблення у молодого покоління ключових компетентностей, вміння «критично ставитися до історичних фактів і свідчень, розвивати і застосовувати розумові навички, необхідні для пізнання і тлумачення історії (Stradling, 2001). Оскільки в останні десятиліття в дослідженнях європейських науковців помітно прослідковується тенденція вважати «Європу, а не націю, стандартним форматом історичних наративів» (Jussen, 2010, S.133), у шкільних підручниках вітчизняна історія розглядається крізь призму європейської, «підходи до викладання якої зосереджені на спільній історії та культурній спадщині» (Boldt, 2015, p.61).

«Щоб передати учням диференційоване усвідомлення безперервності та змін в історії, структура навчального змісту для 7-10 класів, з одного боку, орієнтована на хронологічний принцип, при цьому не ставиться за мету повний історичний огляд. З іншого боку, хронологічна структура обраних предметних областей доповнюється вибірковими, обов'язковими, тематичними поперечними зрізами у подвійних класах 7/8 та 9/10. Це дозволяє учням застосовувати раніше набуті знання та навички в новій, логічній та методологічній структурі та розвивати індивідуальне розуміння через часовий досвід» (Jens, 2015, S.18). За такою логікою побудована внутрішня структура підручника з історії: «Кожен розділ містить такі елементи: короткий вступ, що чітко підсумовує мету (завдання) та значення розглянутої теми; текст, присвячений темі дисципліни; резюме, в якому викладено основні моменти та загальні положення уроку і яке зазвичай розміщується в кінці; практичні вправи та аркуш для оцінювання знань»

(Seguin, 1989, p.30). Хоча послідовність викладання історичного матеріалу в кожному класі більшою чи меншою мірою базується на принципі хронології, уроки проводяться не як хронологічна подорож історією, а радше як проблемно-орієнтована робота над вибраним матеріалом, враховуючи його специфічну форму історичної темпоральності. Так, у підручнику для учнів 7-8 класу курс середньовічної історії зібраний у 22 параграфи і починається, як зазвичай, з теми про створення Візантії на уламках Римської імперії (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.146-147). Показово, що автори підручника акцентують увагу на виникненні нових держав як продовженні імперської традиції державотворення – Візантії, імперії Карла Великого, Священної Римської імперії. У наступному параграфі йдеться про особливості правління, суспільства економіки та трактування світу в Середньовіччі (Herrschaft, Gesellschaft, Wirtschaft und Welldedeutung im Mittelalter) (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.148-149).

Аналізований нами підручник не переповнений датами та фактичним матеріалом. За задумом його авторів, основна мета курсу полягає у розвитку базових історичних знань, які включають знання про перебіг та часовий вимір основних епох, фундаментальні структури та роль історичних постатей. Глобалізаційні процеси, які пронизують сучасний світ, руйнування старих устоїв та невизначеність нових вимагають від сучасної людини готовності брати участь у комунікативних процесах та різного роду соціальних дискурсах. Виходячи з цього, підручник допомагає вчителю організовувати уроки дискурсивного характеру: як дебати щодо відкритих питань, у яких правила раціонального дискурсу вводяться, дотримуються та практикуються. Так, значна увага на уроках із середньовічної історії приділяється проблемі виникнення релігійних конфесій та ролі релігії у тогочасних суспільно-політичних, культурних, економічних процесах: «Judentum, Chritentum und Islam» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.156-159), «Die Ausbreitung des Christentum» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.160-163), «Die Ausbreitung des Islam – konflikte und Kontakte» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.164-167), «das Zusammenleben von Juden und Christen» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.202-205), «Die Kreuzzuge: ein «gerechten» Krieg im Namen der Religion» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.216-219).

Розкриваючи тему про проникнення ісламського світу в Європу через завоювання арабами Піренейського півострова, автори підручника акцентують увагу на особливостях співіснування представників різних релігій, культур, традицій в межах одного державного утворення. Звертається увага на взаємообмін та взаємозбагачення культурними, економічними здобутками представників різних народів та етносів, що, без сумніву, є позитивним моментом процесу навчання та виховання дітей. Оскільки німецька школа – це місце, де навчаються діти різного національного та етнічного походження, такий підхід до вивчення теми

сприяє «інтеграції цінностей співжиття, поваги і толерантного ставлення, акцентуванню уваги на чинниках і особливостях, які сприяють об'єднанню людей (Gachukia, Chang, 2005, p.8). Разом з тим у тексті параграфу є застереження школярам не прославляти цей період «як «золотий вік» мусульмансько-християнсько-юдейського співіснування, оскільки ні християни, ні мусульмани не знали сучасної ідеї толерантності» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.165).

Комплекс завдань до тем є досить диференційованим і зорієнтований на формування у школярів низки компетенцій дослідницького характеру: аналізу та тлумачення, інтерпретації, конструювання та представлення історичних суджень у всесвітній історії. Наприклад, учням пропонується розкрити причини швидкого поширення ісламу на підставі аналізу трьох історичних джерел різного походження та прокоментувати таке твердження: «Швидке поширення ісламу мало, передусім, релігійні причини» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.167). Варто підкреслити, що деякі питання до тексту спонукають школярів підходити до роздумів про минуле крізь призму розуміння і усвідомлення його зв'язку з їхнім сьогоденням і майбутнім. Наприклад, розглянувши дві ілюстрації, вони мають їх описати, використовуючи термін «супротивник» або «партнер». У такий спосіб вони мають самостійно дійти висновку, що дискусія та спілкування між людьми різного походження, релігій та культур повинна відбуватися на засадах рівності, поваги, толерантності та прагнення до взаєморозуміння.

На розвиток дослідницької компетенції школярів спрямовані завдання, які містяться наприкінці кожної теми уроку – прочитати і порівняти тексти, витяги з різних історичних джерел. Для прикладу, в тексті підручника про коронацію Карла Великого наводяться витяги зі Звіту з «Імперських анналів» (точка зору королівського двору); інформація, подана офіційним біографом Карла Великого Ейнхардом; третє джерело – уривок з офіційної біографії Папи Римського Лева III. Перед учнями поставлено завдання: «Порівняти інформацію трьох джерел, звернувши особливу увагу на роль, яку відіграли у цій події Карл Великий, Папа Лев III та мешканці Риму? Чи займають автори джерел певну позицію?» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.155).

Після ознайомлення з текстом параграфу про повсякдення середньовічної людини, пропонується проаналізувати та порівняти зміст «середньовічного джерела XIV ст., уривок з анонімною повчальної поеми XIII ст., в якій йдеться про харчування простолюдинів і багатих верств населення та уривок з книги сучасного німецького історика Клаудія Морті» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.181), з огляду на схожість та відмінність поглядів авторів джерел на харчові звички сільського населення. Практика використання на уроках історії Середніх віків джерел різночасового походження має позитивне значення для її вивчення школярами. Такий підхід до вивчення теми, на думку німецьких учених, сприяє навчанню

учнів розуміти, «по-перше, що минуле має сприйматися з якомога більшої кількості точок зору у свідченнях тих, хто був історично причетний та зазнав впливу; по-друге, що слід розглядати різні перспективи репрезентацій минулого, написані пізнішими спостерігачами та інтерпретаторами (наприклад, істориками); і по-третє, що перспективність у ціннісних судженнях про минуле враховується для індивідуальної орієнтації в сьогоденні та майбутньому» (Kühberger, Bernhard, Bramann, 2019, S.97).

Сучасна людина живе в епоху, коли проблемою є не пошук інформації, а надмірний її потік з величезної кількості різнопланових джерел. У цій ситуації важливим завданням шкільної освіти є навчити школяра правильно і ефективно застосовувати пошуковий інструментарій, відсепаровувати правдиву інформацію від неправдивої. З огляду на це, німецькі фахівці з методики викладання історії наголошують, що робота з альтернативними першоджерелами допомагає формувати в учнів навички та вміння «знати і розрізняти різні типи та жанри текстів, оцінювати їхню інформаційну цінність, знати, як проводити перевірку надійності» (Bernhardt, Gautschi, Mayer, 2011, S.13).

Виразною особливістю шкільних німецьких підручників із історії Середніх віків є наявність значної кількості ілюстрацій у вигляді репродукцій з картин, фотографій артефактів, зображень середньовічних мініатюр, кольорових схем і таблиць (як наприклад, «Принцип феодалізму» чи «Станова система в середньовіччі» (Heimat und Welt +, 2024, S. 53, 55); «Суспільство середньовічного міста» і «Стовпи ісламу» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.159, 201)), історичних карт, які слугують важливим методичним інструментарієм. Із сьогоднішніми можливостями цифровізації та глобальним поширенням зображень в Інтернеті щоденний потік зображень вже перевершує усні та друковані новини. Вони перестали бути просто документом/ілюстрацією об'єктивних фактів. Часто зображення використовуються як потужний засіб формування певних переконань та установок. Німецький історик та викладач історії Крістоф Гаманн (Christoph Hamann) стверджує, що «асоціації та почуття, викликані зображеннями, можна пояснити, а сприйняття зображень в цілому стає більш гострим» (Hamann, 2007, S.164). Він наголошує на необхідності розвитку критичної візуальної грамотності в історико-політичній освіті, загалом, і в шкільній, зокрема.

Робота з візуальними зображеннями на уроках історії Середніх віків займає особливе місце, тому що, «незважаючи на сильну конкуренцію з боку сучасних інформаційних медіа, таких як Інтернет, шкільний підручник залишається важливим засобом викладання історії» (Gautschi, 2010, S.127). Наведенні в підручнику зображення слугують або інформаційним доповненням до текстів, або є частиною завдань проблемного характеру для учнів. Для прикладу, ознайомившись з текстом теми «Арабський вплив на

Європу» (Arabische Einflüsse auf Europa), школярі, спираючись на подані в підручнику ілюстрації, мають дати відповіді на питання: «Опишіть як араби та європейці жили разом в Іспанії?», «Перерахуйте арабські товари, які є частиною вашого повсякденного життя сьогодні?» (Heimat und Welt +, 2024, S.77). Таке завдання, з одного боку, стимулює учня уважно розглянути малюнки, шукаючи там підказку, а з іншого – простежити зв'язок між минулим і сучасним, допомагає вчителю дати учням розуміння того, що історія – це не про заокостеніле минуле, а теперішнє, що сягає своїм корінням у минуле.

Загалом, курс історії в німецькій школі виразно зорієнтований на зв'язок із сучасністю. Незважаючи на віддаленість епохи Середньовіччя від нашого часу, матеріали німецьких підручників підібрані таким чином, що їх зміст дозволяє апелювати до способу мислення, повсякденних практик тощо сучасної людини. Німецькими педагогами акцентується увага на необхідності «підходити до роздумів про минуле таким чином, щоб учні могли зрозуміти і усвідомити, як ці роздуми про минуле пов'язані з їхнім сьогоденням і майбутнім» (Bergmann, 2007, S.91-92). Цей зв'язок може бути реалізований на різних етапах навчання і різними способами. Наприклад, минулі релігійні, соціальні, політичні структури можуть слугувати моделлю для пояснення поточних ситуацій, інтерпретації сьогодення, бо «історія – це образ трансформацій, тому вона підкреслює відмінності між минулим та сьогоденням (Lavabre, 2010, S.81). Так, у процесі вивчення теми про «правління та суспільство в Середньовіччі» (Herrschaft und Gesellschaft im Mittelalter), учні знайомляться із соціальною структурою «Священної Римської імперії німецької нації». Для глибшого розуміння теми і з метою спонукати учнів змодельовати віртуальну конструкцію містка між минулим і сучасним, їм поставлено завдання: «Оцінити середньовічну класову систему з нашої сучасної точки зору?» (Heimat und Welt +, 2024, S.55). Засвоєння вивченого матеріалу передбачає розуміння школярами таких понять як «вибори», «виборець», що мають тісний зв'язок із сучасною виборчою системою.

Аналіз змісту німецьких шкільних підручників з історії дає підстави вважати їх важливою складовою дослідницького навчання з акцентом на регіональній історії, яке активно практикується вчителями. Окремі завдання орієнтовані на дослідження учнями подій, процесів, матеріальних та нематеріальних об'єктів культурної спадщини регіону їхнього проживання. Наприклад, автори підручника федеральної землі Брандербург пропонують школярам порівняти середньовічну печатку та сучасний міський герб Берліна. Визначити села, назви яких зараз відображають райони/міські округи Берліна (Heimat und Welt +, 2024, S.67). У підручнику для шкіл землі Рейнланд-Пфальц учням поставлено завдання після вивчення теми про «Людей в середньовічному місті» («Menschen in einer mittelalterlichen

Stadt»): «підготувати коротку презентацію, в якій розказати про професії, якими займалися мешканці міст. Рекомендується починати своє дослідження на вебсайті (дається посилання на нього – Автор). Дослідіть, якою мірою професії, відображені на Нюрнберзьких ілюстраціях (ілюстрації подано в тексті підручника – Автор), також відображені у вашому місті/районі (назви вулиць, пам'ятники, вивіски, назви будівель). Створіть загальний огляд» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.201). Такі прийоми дослідницького навчання сприяють формування в учнів навичок роботи з візуальними документами, аналізу історичних джерел, які є важливими для орієнтування в сучасному світі, забезпечують «найпростіший доступ учнів до участі в процесі написання історії, а з іншого боку – підвищують внутрішню мотивацію учнів до участі в дослідженнях історії, якщо вона походить з «життєвого світу» учнів» (Barsch, Gaul, 2018, S.78).

Процес вивчення історії Середніх віків спрямований також на формування в учнів просторової компетентності, тобто «вміння орієнтуватися в історичному просторі Середньовіччя, використовувати карту як джерело інформації під час характеристики історичних фактів» (Малієнко, 2016, с. 206). Робота з картою дає школярам знання про історичні простори і місця історичних подій та процесів, що має велике значення для кращого заглиблення в історію. На відміну від тексту, карти мають унікальну здатність візуалізувати історичні події паралельно та одночасно завдяки своїй зображувальній формі.

Німецькі підручники наповнені значною кількістю картографічних зображень. Статичні карти, як наприклад, «Імперія Карла Великого близько 800 р.н.е» (Heimat und Welt +, 2024, S.51), «Царство Ізраїлю та Юдеї (860р. до н.е.)», «Оттонська імперія (919-1024)» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.173), демонструють історичну дійсність у конкретний відрізок часу. Вони доповнюють текст параграфу, допомагають учням локалізувати події у просторі, «прив'язати» їх до конкретної території. Вміло організована вчителем робота з ними сприяє формуванню у школярів навички визначати зв'язок між простором і часом, що відіграє суттєву роль для розвитку історичного мислення. Серед завдань, які містяться наприкінці тексту, є такі, які орієнтовані на творчу роботу учнів з картою, стимулюють розвиток у них критичного мислення. Наприклад, використовуючи карту «Поширення повстань у Селянській війні 1524-1525 років», учні повинні визначити вектори розгортання, особливості перебігу та результати Селянської війни 1524-1525 років; карта «Поширення ісламу» розглядається як джерело інформації для відповіді на питання, в який історичний період і на які території іслам поширював свій вплив (Heimat und Welt +, 2024, S.75).

Ця сама тема дещо ширше ілюструється в іншому підручнику. Текст параграфу «Поширення ісламу – конфлікти та контакти» (Die Ausbreitung des Islam – Konflikte und Kontakte) доповнюється двома картами –

«Поширення ісламу від 622 до 750 pp.» та «Іслам як культурний посередник». Основними маркерами, на які слід орієнтуватися учням під час виконання завдань до тексту, є карти: «1. Проаналізуйте тематичну карту щодо поширення ісламу. Використовуючи карту, назвіть фази поширення ісламу, які можна виокремити. 3. Обчисліть протяжність ісламської сфери впливу близько 750 р. у напрямку захід-схід у кілометрах. 4. Знайдіть місця битв при Турі та Пуат'є на карті та дослідіть цю битву онлайн. 5. Створіть список сучасних країн, території яких араби окупували на різних етапах?» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.164).

Процес проникнення ісламської культури в європейське християнське середовище розглядається крізь призму просторових інтересів різних соціальних груп, моделей її сприйняття та інтерпретації. Зміст тексту до цієї теми відображає поліетнічність і полікультурність суспільства в Німеччині. Візуалізація його окремих складових, в тому числі – й засобами графічних зображень, спрямована на формування полікультурної компетентності на основі поваги до особистості учнів будь-якої національності. Школярі, спираючись на текст підручника, мають «визначити регіони походження культурних цінностей і визначити шлях, якими вони потрапили до Європи; назвати райони, де переважно відбувався культурний обмін; використовуючи карту, пояснити значення слова «культурний посередник» (Baumgärtner, Woelk, 2022, S.165). Такого типу завдання, які ґрунтуються на поєднанні текстового та візуального компоненту, сприяють розвитку креативного та критичного мислення учнів, їх просторових уявлень, вміння досліджувати потенційні джерела інформації та оцінювати їх з точки зору перспективи, упередженості, точності, надійності.

Висновки. Отже, незважаючи на постійні дидактичні та методологічні інновації, більшість уроків історії в німецьких школах проводяться з підручниками. На відміну від українських шкіл, курс історії Середніх віків у Німеччині не викладений в окремому навчальному посібнику, а є складовою інтеграційного підручника із соціальних наук (Gesellschaftswissenschaften) для учнів 7-8 класів. Його змістовне наповнення не визначається єдиним документом, обов'язковим до виконання. Структура курсу побудована таким чином, щоб у процесі роботи з ним учні, під керівництвом вчителя або ж самостійно, напрацьовували низку важливих компетентностей: дослідницьку, аналізу та інтерпретації, конструювання та представлення історичних суджень, просторову та ін. Переважна більшість завдань до окремих тем курсу історії Середніх віків спрямована на розвиток в учнів здатності аналізувати історичні джерела, структурувати інформацію про конкретну подію або ситуацію в послідовність, контекстуалізувати її, пов'язуючи з інформацією, яку вони вже мають про цей період, паралельні події тощо. Такий підхід цілком відповідає вимогам сучасної Європейської системи освіти, орієнтованої на вироблення у молодого покоління вміння

формувати сенс через часовий досвід, а на його основі – ціннісні судження, рефлексії над історичним минулим, які є основою їхньої власної орієнтації в поточній життєвій практиці.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Боровець, З., Дубінський, В., Паур, І. (2020). *Навчання історії в зарубіжній школі: навчальний посібник*. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. 224 с.

Кремень, В. (2020). *Загальна середня освіта України в контексті освіти країн Європи: тривалість і структура* : наук.-аналіт. доп. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки НАПН України ; В. Г. Кремень, О. І. Ляшенко, О. І. Локшина. Київ : Пед. думка. 56 с.

Малієнко, Ю. (2016). Формування історичної компетентності засобами підручників з історії середніх віків. Проблеми сучасного підручника. Вип. 16. С. 203-212.

Селишева, І. (2015). Історична освіта в загальноосвітніх школах Німеччини. *Педагогіка вищої та середньої школи*. Вип. 45. С.261-265.

Касьянов, Г., Удод, О. (2022). *Історія України XX ст. в шкільних підручниках Німеччини*. Український інститут. 24 с.

Barsch, Sebastian, Gaul, Volker. (2018). *Regionalgeschichte forschend entdecken – eine Herausforderung für Lehrkräfte, eine Chance für subjektorientiertes historisches Lernen in Schulen. Landesgeschichte an der Schule. Stand und Perspektiven*. Ostfildern (Landesgeschichte, Bd. (2), S.71–92.

Baumgärtner, Ulrich, Woelk, Wolfgang. (2022). *Horizonte. Gymnasium Rheinland-Pfalz. Jahrgangsstufen 7/8*. Braunschweig. 405 s.

Baumgärtner, Ulrich. (2019). *Wegweiser Geschichtsdidaktik: Historisches Lernen in der Schule*. Brill / Schöningh. 258 s.

Bergmann, Klaus. (2007): *Gegenwarts- und Zukunftsbezug. Handbuch. Methoden im Geschichtsunterricht*. Wochenschau Verlag. S. 91–112.

Bernhard, Jussen. (2010). *Kuns. Von der Arbeit des Historikers. Ein Wörterbuch zu Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft*. Bielefeld. 240 s.

Bernhardt, Markus, Gautschi, Peter, Mayer, Ulrich. (2011). *Historisches Lernen angesichts neuer Kerncurricula. Von Bildungsstandards und Inhaltsfeldern zur Themenbestimmung und Unterrichtsplanung im Geschichtsunterricht*. Wiesbaden: Institut für Qualitätsentwicklung, Februar. 31 s.

Boldt, Andreas, Dieter. (2015). *Study and Teaching of 20th Century European History. A multidisciplinary approach and research method*. Saarbrücken. 187 p.

Gachukia, E., Chang, F. (2005). *The Textbook Writer's Manual*. Addis Ababa: UNESCO. 78 p. Режим доступу: <https://surl.li/wupdtv> (станом на 07.10.2025)

Gautschi, Peter. (2010). *Anforderungen an heutige und künftige Schulgeschichtsbücher. Beiträge zur Lehrerbildung*. 28 (1). S. 125-137.

Hamann, Christoph. (2007). *Visual History und Geschichtsdidaktik. Beiträge zur Bildkompetenz in der historisch-politischen Bildung*. Herbolzheim: Centaurus-Verl. 259 s.
Heimat und Welt +. Gesellschaftswissenschaften. (2024). Schulbuch 7/8. 1. Auflage. Westermann Schulbuchverlag. 336 s.

Kühberger, Christoph [Hrsg.], Bernhard, Roland [Hrsg.], Bramann, Christoph [Hrsg.]. (2019). *Das Geschichtsschulbuch. Lehren - Lernen - Forschen*. Münster ; New York : Waxmann. 207 s.

Lavabre, Marie-Claire. (2010). Gedächtnis. *Von der Arbeit des Historikers*. In *Wörterbuch zu Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft*. Bielefeld, 240 S.

Lehrplan Geschichte. *Gymnasialer Bildungsgang. Jahrgangsstufen 6 bis 13*.
Електронний ресурс. Режим доступу: <https://surl.lu/trqmvh> (станом на 07.10.2025)

Nitschke, Jens. (2015). *Das ideale Geschichtsschulbuch aus Schülersicht Schüler schreiben ein Schulbuch - Ein Projekt am W.-v.-Siemens-Gymnasium in Berlin Zehlendorf*. Eckert. Beiträge. 45 s. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://dnb.info/1065419791/34> (станом на 07.10.2025)

Recommendation Rec (2001)15 of the Committee of Ministers to member states on history teaching in twenty-first-century Europe. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://surl.li/genbxs> (станом на 07.10.2025) [in English]

Seguin, Roger. (1989). *The elaboration of school textbooks: Methodological Guide*. UNESCO. 63p.

Stradling, Robert. (2001). Teaching 20th-century European history. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://rm.coe.int/teaching-20th-century-european-history-project-learning-and-teaching-a/1680494235> (станом на 07.10.2025)

References

Borovets, Z., Dubinskyi V., Paur I. (2020). Navchannia istorii v zarubizhnii shkoli: navchalnyi posibnyk. Kam'ianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka. 224 s. [in Ukrainian]

Kremen, V. (2020). Zahalna serednia osvita Ukrainy v konteksti osvity krain Yevropy: tryvalist i struktura : nauk.-analit. dop. / Nats. akad. ped. nauk Ukrainy, In-t pedahohiky NAPN Ukrainy ; V. H. Kremen, O. I. Liashenko, O. I. Lokshyna. Kyiv : Ped. dumka. 56 s. [in Ukrainian]

Malienko, Yu. (2016). Formuvannia istorychnoi kompetentnosti zasobamy pidruchnyka z istorii serednikh vikiv Problemy suchasnoho pidruchnyka. Vyp. 16. S. 203-212. [in Ukrainian]

Selyshcheva, I. (2015). Istorychna osvita v zahalnoosvitnikh shkolakh Nimechchyny. Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly. Vyp. 45. S.261-265. [in Ukrainian]

Udod, O. (2022). Istoriia Ukrainy KhKh st. v shkilnykh pidruchnykakh Nimechchyny. Ukrainskyi instytut. 24 s. [in Ukrainian]

Barsch, Sebastian, Gaul, Volker. (2018). Regionalgeschichte forschend entdecken – eine Herausforderung für Lehrkräfte, eine Chance für subjektorientiertes historisches Lernen in Schulen. *Landesgeschichte an der Schule. Stand und Perspektiven*. Ostfildern (Landesgeschichte, Bd. (2), S.71–92. [in German]

Baumgärtner, Ulrich, Woelk, Wolfgang. (2022). Horizonte. Gymnasium Rheinland-Pfalz. Jahrgangsstufen 7/8. Braunschweig. 405 s. [in German]

Baumgärtner, Ulrich. (2019). *Wegweiser Geschichtsdidaktik: Historisches Lernen in der Schule*. Brill | Schöningh. 258 s. [in German]

Bergmann, Klaus (2007): Gegenwarts- und Zukunftsbezug. *Handbuch. Methoden im Geschichtsunterricht*. Wochenschau Verlag. S. 91–112. [in German]

Bernhard, Jussen. (2010). *Kuns. Von der Arbeit des Historikers. Ein Wörterbuch zu Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft*. Bielefeld. 240 s. [in German]

Bernhardt, Markus, Gautschi, Peter, Mayer, Ulrich. (2011). *Historisches Lernen angesichts neuer Kerncurricula. Von Bildungsstandards und Inhaltsfeldern zur Themenbestimmung und Unterrichtsplanung im Geschichtsunterricht*. Wiesbaden: Institut für Qualitätsentwicklung, Februar. 31 s. [in German]

Boldt, Andreas, Dieter. (2015). *Study and Teaching of 20th Century European History. A multidisciplinary approach and research method*. Saarbrücken. 187 p. [in English].

Gachukia, E., Chang, F. (2005). *The Textbook Writer's Manual*. Addis Ababa: UNESCO IICBA. 78 p. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://surl.li/wupdtv> (accessed 07.10.2025) [in English]

Gautschi, Peter. (2010). Anforderungen an heutige und künftige Schulgeschichtsbücher. *Beiträge zur Lehrerbildung*. 28 (1). S. 125-137. [in German]

Hamann, Christoph. (2007). *Visual History und Geschichtsdidaktik. Beiträge zur Bildkompetenz in der historisch-politischen Bildung*. Herbolzheim: Centaurus-Verl. 259 s. [in German]

Heimat und Welt +. Gesellschaftswissenschaften. (2024). Schulbuch 7/8. 1. Auflage. Westermann Schulbuchverlag. 336 s. [in German]

Kühberger, Christoph [Hrsg.], Bernhard, Roland [Hrsg.], Bramann, Christoph [Hrsg.]. (2019). *Das Geschichtsschulbuch. Lehren - Lernen - Forschen*. Münster ; New York : Waxmann. 207 s. [in German]

Lavabre, Marie-Claire. (2010). Gedächtnis. *Von der Arbeit des Historikers. Ein Wörterbuch zu Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft*. Bielefeld, 240 s. [in German]

Lehrplan Geschichte. *Gymnasialer Bildungsgang. Jahrgangsstufen 6 bis 13*. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://surl.li/trqmvh> (accessed 07.10.2025) [in German]

Nitschke, Jens. (2015). *Das ideale Geschichtsschulbuch aus Schülersicht Schüler schreiben ein Schulbuch - Ein Projekt am W.-v.-Siemens-Gymnasium in Berlin Zehlendorf*. Eckert. Beiträge. 45 S. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://dnb.info/1065419791/34> (accessed 07.10.2025) [in German]

Recommendation Rec(2001)15 of the Committee of Ministers to member states on history teaching in twenty-first-century Europe. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://surl.li/genbxs> (accessed 07.10.2025) [in English]

Seguin, Roger. (1989). *The elaboration of school textbooks: Methodological Guide*. UNESCO. 63 p. [in English]

Stradling, Robert. (2001). Teaching 20th-century European history. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://rm.coe.int/teaching-20th-century-european-history-project-learning-and-teaching-a/1680494235> (accessed 07.10.2025) [in English]

Starodubets H. SCHOOL COURSE ON MEDIEVAL HISTORY IN GERMAN TEXTBOOKS: INTERNAL STRUCTURE AND METHODOLOGICAL POTENTIAL

Abstract

The purpose of the study is to characterize the internal structure of the school course on medieval history presented in German textbooks and its methodological potential in the context of research-oriented competency-based learning in educational institutions of European Union member states. **The research methodology** is based on the general scientific principles of scientific objectivity, validity and historicism, using methods of scientific analysis, comparison and classification. **Scientific novelty.** For the first time in domestic historiography, a detailed analysis of the structure and content of the Middle Ages history course as part of an integrated social sciences textbook for 7th-8th grade students in German schools has been conducted. **Conclusions.** Despite constant didactic and methodological innovations, most history lessons in German schools are conducted using textbooks. Unlike Ukrainian schools, the course on medieval history in Germany is not taught using a separate textbook, but is part of an integrated social sciences (Gesellschaftswissenschaften) textbook for 7th and 8th grade students. Its content is not determined by a single document that is mandatory for implementation. The structure of the course is designed so that, while working with it, students, under the guidance of a teacher or independently, develop a number of important competencies: research, analysis and interpretation, construction and presentation of historical judgments, spatial, etc. The vast majority of tasks for individual topics in the Middle Ages history course are aimed at developing students' ability to analyze historical sources, structure information about a specific event or situation in sequence, contextualize it, linking it to information they already have about this period, parallel events, etc. This approach is fully in line with the requirements of the modern European education system, which is focused on developing the younger generation's ability to make sense of things through temporal experience and, on this basis, to form value judgments and reflections on the historical past, which are the foundation of their own orientation in current life practice.

Keywords: Germany, European Union, medieval history, competencies, textbook.

Starodubets H. SZKOLNY KURS Z HISTORII ŚREDNIOWIECZA W NIEMIECKICH PODRĘCZNIKACH: STRUKTURA WEWNĘTRZNA I MOŻLIWOŚCI METODYCZNE

Streszczenie

Celem badania jest scharakteryzowanie wewnętrznej struktury szkolnego kursu historii średniowiecza przedstawionego w niemieckich podręcznikach oraz jego potencjału metodycznego w kontekście zorientowanego na badania kompetencyjnego nauczania w placówkach edukacyjnych państw członkowskich Unii Europejskiej. **Metodologia** badania opiera się na ogólnonaukowych zasadach obiektywności naukowej, zasadności, historyzmu z zastosowaniem metod analizy naukowej, porównania i klasyfikacji. **Nowość naukowa.** Po raz pierwszy w krajowej historiografii dokonano szczegółowej analizy struktury i treści kursu historii średniowiecza jako części składowej zintegrowanego podręcznika do nauk społecznych dla uczniów klas 7-8 szkół w Niemczech. **Wnioski.** Szkolny kurs historii średniowiecza w Niemczech nie jest przedstawiony w osobnym podręczniku, ale stanowi część zintegrowanego podręcznika do nauk społecznych dla uczniów klas 7-8. Struktura kursu pozwala nauczycielowi zorganizować pracę uczniów z podręcznikiem. Takie podejście jest całkowicie zgodne z wymogami współczesnego europejskiego systemu edukacji, ukierunkowanego na rozwijanie kluczowych kompetencji młodego pokolenia.

Słowa kluczowe: Niemcy, Unia Europejska, historia średniowiecza, kompetencje, podręcznik.

Статтю надіслано до редколегії 26.09.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.11.2025 р.

Vozna Liudmyla,

Ph.D. in economics,

Research fellow at University of Pisa, Italy

ludmila.vozna@gmail.com

ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-4719-2164>

THE PERMEABILITY OF THE “IRON CURTAIN”: THE POLISH CATHOLIC CHURCH AS A FORCE OF DISSENT IN COMMUNIST POLAND

The article aims to examine the case of the Polish People's Republic during the Cold War, with a particular emphasis on the Catholic Church as the central institution of resistance to communist rule. Despite systematic pressure and the promotion of state atheism by the communist authorities, the Polish Catholic Church maintained its role as a spiritual center, a source of moral authority, and a key actor in shaping cultural, social, and political life. By doing so, it emerged as the most significant competitor to the state in the spheres of ideology and social influence. Along with other institutions and phenomena such as national identity, intellectual elites, the diaspora, culture, and trade union movements, the Polish Catholic Church contributed to the permeability of the “Iron Curtain”, the gradual erosion of the communist regime, and represented the core of the suppressed but still active civil society of Poland. The case of Poland demonstrates the broader role of religious institutions in preserving national identity and fostering collective resistance under authoritarian socialism.

The analysis of this paper employs a multidisciplinary approach that integrates historical, political, and cultural perspectives in order to assess the Church's position within Polish society and its impact on the weakening of the totalitarian system.

Keywords: totalitarianism, simple and closed systems, Iron Curtain, Poland, catholic church, national identity, civil society.

Introduction

The phenomenon of the ‘Iron Curtain’ is an essential characteristic of totalitarianism as a system moving in the direction of internal socio-political simplification and, accordingly, to relative closure and isolation from an unpredictable and complex environment.

According to the generally accepted definition, totalitarianism is a type of political system under which the state exercises complete (total) control and regulation over public and private life. The main historical examples of totalitarian systems are German Nazism and Soviet and Chinese (Mao Zedong era) communism. At first glance, the ideology of Nazism and Soviet communism seems to be two antagonistic doctrines. Having essential distinguishing features, they were politically represented by polar opposite forces – extreme right and extreme

left political parties, respectively. However, despite the radical rejection of each other, both Nazism and communism were characterized by similarities in the methods of functioning of internal institutions. They both destroyed personal freedom, individuality, and were also distinguished by a high level of external aggressiveness.

The essence of totalitarianism is an attempt to turn a complex socio-economic organism into a simple system through unification, that is, through the destruction of diversity as a basic characteristic of a complex system. It makes sense to assert that by its nature, the totalitarian system, in the process of its strengthening, tends to destroy various social and civil institutions in which it sees a threat to its domination. So, the essence of totalitarianism is the curtailment (ideally, complete destruction) of institutional diversity.

The totalitarian system destroys multi-party system and a civil society. It eliminates the diversity of views (including religious), and replaces it with an ideology which is the only correct view. This also means unfree mass media which work for propaganda. Ideology permeates the entire system of education and science. Ideology permeates art and culture, which are also intended to serve as tools of propaganda.

Even if the constitution formally enshrines freedom of religion, the latter becomes an ideological competitor of the official ideology. At the same time, the church is considered either as an enemy and must be destroyed, or it also begins to serve the existing regime to one degree or another. National identity also becomes a competitor of the dominant ideology explicitly or implicitly – and the concept of 'national' acquires a completely new meaning.

Marxism and the negation of complexity. A totality approach means non-differentiation, i.e. it denies social complexity. Under totalitarianism, a huge group of very different people are declared enemies. For example, the right wing (fascists/Nazis) considered the following groups to be “enemies”: Jews, communists, and those who were labeled as “inferior.” The leftists (communists) considered representatives of the church, the so-called “bourgeois” classes, and ‘nationalists’ to be enemies, who, in their view, were destroying the monolith of “proletarian internationalism”. However, this kind of generalization with the stigma of enemies echoes the Marxist theory of class struggle. In fact, the Marxist theory of socio-economic formations is a view of society as a simple organism consisting of only two antagonistic classes. On the one hand, his approach is an example of a distorted, because it is too simplified, interpretation of social history. On the other hand, the ideal of the Marxist view is a system that is even simpler, since communism implies the absence of classes (in fact social differentiation) at all. In other words, if, for example, the capitalist society in Marx's imagination were to be depicted with paints on a canvas, then this picture would look like a propaganda poster, since it would not have halftones and shades, but only a few colors such as black, white or/and red.

A simple system as a closed one. The totalitarian system, in its pure form, is not only simple but also closed in essence. The fact that the totalitarian system is essentially closed was eloquently asserted by Karl Popper in the very title of his work 'The Open Society and Its Enemies' (1945). In this book, he contrasts totalitarian ideology with democracy, which is associated with an open society.

In general, the internal complexity of a system is an important evolutionary response to the uncertainty and/or increasing complexity of its environment. For example, W. Ross Ashby's law of requisite variety asserts: in order to be able to resist variable unpredictable impacts of the external environment and, thus, to be conserved, the open system must have the requisite variety and complexity of its internal structure; only variety absorbs variety (Ashby, 1956, p. 206-213). On one hand, the internal (primarily institutional) heterogeneity of the system makes it more flexible and adaptive. This allows it to survive in conditions of active interaction with the external and unpredictable environment. On the other hand, in complex environments, a relatively simple system interacting with this environment risks losing its structure, which means it can be destroyed as a system.

Complexity of a system is a type of its immunity since it provides a feedback mechanism and homeostasis. In the case of a totalitarian system, its active interaction (economically, socially, and culturally) with the diverse world around it poses a threat to the system itself. Just like a living organism with a weakened immune system needs additional external protection, such as skin and clothing, a totalitarian system, as it simplifies internally, must also shield itself from outside influences. Thus, the establishment and strengthening of totalitarianism in the country is accompanied by the growth of its isolation and closure from other countries. In other words, between the totalitarian state and the rest of the world the walls (whether informational, political, and economic, or in the form of barbed wire) are growing.

The premise of this article is based on the assumption that there is a connection between institutional diversity and the openness of the social system. The purpose of the article is to explore this relationship (hypothesis) using the example of the Polish People's Republic during the Cold War. The main focus of the research is on the Polish Catholic Church, which, despite the atheism imposed by the official authorities, represented a serious competitor to the state in the realms of culture, society, ideology, and politics. As a result, the degree of institutional diversity in socialist Poland was higher than in the USSR. Consequently, the permeability of its individual "Iron Curtain" was greater. This, to some extent, explains the intensification of social movements in the late 1980s and the relatively quick and painless exit from under the Soviet "umbrella."

The battle for souls. A secular religion vs. the church

Historically, the Christian, first and foremost, the Catholic Church played not only a purely cult role. Over the centuries, it also performed important socio-economic functions, in particular, related to church land ownership and education,

which was under its control. The function of caring for the poor and the disabled was also historically assigned to the church. Overall, the church played a central role in the life of the communities, both organizationally and geographically (see, e.g., Occhipinti et al., 2024).

With the beginning of the modern period of history and the rapid development of science, the atheist worldview spread. Under these conditions, new institutions emerged and the economic functions of the state expanded, which led to the inevitable weakening of the role of the church in various spheres. The 20th century demonstrated progressive changes in the economic and social spheres, as well as the emergence of new political regimes based on authoritarian and totalitarian ideologies. These found expression in fascist, Nazi, and communist doctrines and practices.

It goes without saying that the totalitarian state, in its striving for the comprehensive control over public and private life, perceived the church as the main competitor in the struggle for the souls of its "believers". Displacing the church from its traditional niche became one of the key tasks of totalitarian regimes. This struggle took various forms – from militant atheism in the USSR to the declaration of a new (political) religion (Italy). Not only totalitarian regimes, but also authoritarian regimes (such as Italian fascism) openly proclaimed their ideology as a religion.

In Italy, in particular, according to Emilio Gentile, 'fascist religion placed itself alongside traditional religion, and tried to syncretize it within its own sphere of values as an ally in the subjection of the masses to the state' (Gentile, 1990, p. 230). The leaders of the fascist movement openly proclaimed their ideology as a religion. For example, in 1922, Mussolini proclaimed that fascism was a "belief which has reached the level of religion", and already in 1932, he stated definitively that 'fascism is a religious concept of life' (Gentile, 1990, pp. 234-235).

In the USSR, militant atheism was proclaimed within the official ideology and had a doctrinal character. The Karl Marx's statement 'Religion is the opium of the people' turned into a slogan and reflected the communists' attitude towards the church and clergy, who were portrayed as class enemies. That is why, the destruction of churches and the liquidation of religious representatives in the initial stages of the formation of communist regimes was a typical phenomenon. This happened in the former USSR (see, e.g., Babenko 2017), as well as in the first years after the Second World War in those countries where pro-Soviet puppet governments were established, as it was in Poland in 1949-1950. However, as Suzanne Hruby notes, "the church of Poland was never subjected to measures as repressive as those imposed by the Bolsheviks against organized religion in the Soviet Union" (Hruby, 1982/1983, p. 320). In the opinion of some researchers, the "success" of anti-religious campaigns in USSR was due to the existence of a powerful apparatus, which relied on agent-operational, repressive, informational,

and propaganda technologies of the state security bodies during 1918 – mid-1950s (Kyrydon, 2005).

Having declared atheism as one of the components of its ideology, the totalitarian communist model could not claim itself as a substitute for religion. However, Soviet political practices proved the opposite. The official Marxist-Leninist ideology actually performed a new secular religion, which permeated into all spheres of Soviet society.

According to Anatoly Khazanov, the Marxist theory, perceived as theology and further developed by Soviet Marxism-Leninism, was based on the Judea-Christian eschatological model and had all principal attributes of the latter. Among these attributes are the following: sacralisation of the Party and its elite, which, like the Roman popes, were infallible; numerous and life-long sacrifices of soviet people for the building of communism (with the hope for the delayed reward); the notion of sacredness and its corresponding symbolic representations (sacred historical events, sacred dates, sacred notions, sacred memories, sacred names, sacred graves, sacred places). As Khazanov writes, “even the Iron Curtain, that is the Soviet borders, was also proclaimed sacred” (Khazanov, 2008, p. 124.).

The secular Marxist-Leninist religion, like the fascist one, had its martyrs and saints. It created the own analogue of the 10 Commandments of God ("moral code of the builder of communism"), sacred symbols (e.g. hammer and sickle), iconostases (countless portraits of the communist leaders), places of worship (Red Square) and pilgrimage (Lenin's Mausoleum). It relied on its scriptures and punished its heretics with its Inquisition (NKVD/KGB). It practiced its own rituals and ceremonial meetings (parades and mass demonstrations on May 1 and November 7) used as a “tool in perpetuating the political status quo, hierarchy, discipline, and a way of inculcating the norms and values of the dominant ideology” (Khazanov, 2008, p. 124).

Deification of leaders. What is more important, this religion had its own gods, who were ardently believed in and worshiped by millions of the builders of communism. In political/secular religions, a national leader such as a Duce, Fuhrer or General Secretary of the Communist Party performed the role of god. As Khazanov notes, the cult of the Leader was an indispensable attribute of Marxist-Leninist secular religion, and the cult of Lenin, in particular, bore many religious characteristics, including the notion of immortality beyond physical death.

The farther away such a ‘god’ is from the people, the more divine he is. The longer such a "god" remains alive, the more "believers" are filled with conviction in his immortality. In this sense, the example of Stalin whose death was sincerely mourned even by the direct victims of the regime, is illustrative. The death of a large number of people in Moscow, during the farewell to the "leader of all nations", became symbolic. The idol required sacrifice. And although the exact number of the dead will never be known, according to various estimates, this number ranges from 100 to 2,000 people. In general, the number of victims of the Stalinist regime

is calculated by the millions who died during the famines, political repressions, and due to the Soviet (Russian) quantitative specificity of warfare (see, e.g., Snyder, 2010). From today's perspective, it seems incredible how, despite the suffering caused by Stalin's policies, "believers" continued to bow down before their idol. Achieving the "high goal" required sacrifices, which the cult's followers willingly made.

Obviously, the countries of Eastern Europe, after the establishment of communist pro-Soviet governments there, did not have such 'immortal' idols yet. The new political system with its institutions could not dislodge the church structures and church leaders from social life, since their authority among the parishioners remained unbroken. In addition, in the USSR, the death of Stalin also significantly shook faith both in the secular god and in the political power themselves.

Nikita Khrushchev's speech "On the Cult of Personality and Its Consequences" at the 20th Party Congress of the CPSU, in February 1956, denounced the crimes, errors and 'cult' of Stalin. This speech was a turning point which struck a sensitive blow to the steadfast believers in their faith in communist ideals and idols. Despite the "secret" status, it went not only beyond the hall in which it was performed, but also far beyond the borders of the country. In Tony Judt's opinion, in Eastern Europe, the impact of Khrushchev's reported abjuration was even more dramatic. He notes that "Khrushchev's repudiation of Stalin seemed to suggest that Moscow would now look favorably upon different 'roads to socialism', and had rejected terror and repression as a tool of Communist control" (Judt, 2005, p. 311).

The Polish Catholic Church as an institution of national identity and unity.

When it came to Poland, in the battle with the church for people's souls, the communist authorities imposing their secular "gods," had to deal with a competitor much more powerful than the spiritual "poisoner-comforter" of the people. As Suzanne Hruby points out, for over thousand years, Polish nationality became closely identified with the Catholic faith, and Catholicism for Polish society was "a vehicle of cultural continuity and the expression of national identity" (Hruby, 1982/1983, pp. 289-299).

From the last (third) Partition of Poland (Rzeczpospolita) in 1795 to the proclamation of the Second Polish Republic in 1918, the Catholic Church remained an important social institution that allowed Poles to preserve their national identity in the conditions of the actual disappearance of Poland from the political map (Hruby, 1982/1983).

Both in the territory that used to be connected with Protestant Prussia (Poznań, Bydgoszcz, Toruń), and in the sub-Russian part related to Right-Bank Ukraine, the authorities did not dare to liquidate the Catholic Church, the majority of whose believers were ethnic Poles. In the conditions of the Habsburg Empire, the attitude towards all religions was distinguished by loyalty, which was documented in "The

Patent of Toleration” issued on 13 October, 1781 by the Habsburg emperor Joseph II. The reformation of the religious sphere involved the transformation of the clergy into state officials who had to educate loyal subjects of the empire. Catholicism united the Austrian government and its Polish subjects. Presumably, this fact (in addition to social factors) explained the preservation of the dominant position in Galicia by the Poles despite the quantitative dominance of ethnic Ukrainians in its eastern part (see Snyder, 2003).

The existence of the Second Polish Republic (Republic of Poland) from November 1918 until the Soviet-German occupation in 1939 ensured the preservation of a high social status for the Catholic Church. All church institutions and structures were restored. In 1925, the Polish Sejm and Senate ratified an agreement with the Vatican to regulate the position of the Roman Catholic Church in the state and establish relations with the highest Catholic institution (concordat) (see, e.g., Dylagowa, 2000, p. 237).

In fact, immediately after the declaration of the Polish state's independence, the Lublin Catholic University was established, which gained the position of an influential, not only religious, but also intellectual and general cultural center of the country very quickly. The study of religion became a mandatory component of school education in the Second Polish Republic. The general pastoral care of children and youth was a very important element of education.

The Greek Catholic Church, which remained the basis for preserving the national identity of Ukrainians living in Poland, as well as the Orthodox Church, along with other denominations, received practically equal rights with the Catholic Church and had the opportunity to keep their parishes and parishioners. Thus, in interwar Poland, the secular state demonstrated its agreement with the existence of the church as an important social institution that could influence the consciousness of citizens without monopolizing such influence.

However, in the world politics of the interwar period, the geographical location of Poland played a cruel joke on it. The leaders of the two totalitarian states, which aspired to world domination, once again played the "Polish card" among themselves. Western Ukrainian lands, which were part of Poland until 1939, came under the rule of the Soviet Union, the rest of the country was occupied by the German Nazis, and both totalitarian machines sought the destruction of Polish national identity.

In general, the relationship between the Catholic Church and German National Socialism, as well as with Italian fascism, is difficult to call unambiguous (see, e.g., Kertzer, 2022). Most of the Germans, who sympathized with Hitler and his ideology, were Catholics. Both German Nazism and Italian fascism, as an extreme right-wing doctrines, relied on the church, but did not reject it, unlike communism, which was on the extreme left and generally denied the church's right to exist. However, as Jonathan Huener notes in his book, *“The Polish Catholic Church under German Occupation: The Reichsgau Wartheland, 1939-1945”*, with the

invasion of Poland on September 1, 1939, National Socialist Germany aimed at destroying the Polish nation and Polish national consciousness (Huener, 2021, p.1). This meant the destruction of the Polish state and Polish cultural institutions, among which the Catholic Church was a special target. For the Polish Catholic Church, the German Occupation brought nearly six years of discrimination, material deprivation, exploitation, and, for tens of thousands, death – whether by malnutrition, disease, deportation, incarceration, or execution. For example, out of more than 2,700 clergy from across Europe imprisoned in Dachau, two-thirds were from Poland, nearly half of them died there (Huener, 2021, p. 174).

It is significant that the characteristic feature of the Warsaw Uprising of 1944 was its religious zeal. Catholic nuns dedicated themselves to prayer for the rebellion. The clergy performed functions ranging from chaplains of military units to caring for the wounded and dying. In particular, Norman Davies draws attention to these facts, and emphasizes the important role of the Polish Catholic Church as an integral part of the anti-Nazi struggle (Norman, 2005, p. 403-405).

According to Suzanne Hruby, the Polish Catholic Church emerged from World War II in an even stronger position. The church's record of resistance to the Nazi occupation and its suffering along with the rest of nation cemented its reputation as the guardian of the nation (Hruby, 1982/1983, p. 318). It is no accident that for the Poles, the Catholic Church was associated with the struggle for cultural survival and national independence. The establishment of communist rule in Poland was perceived by many Poles as alien control, and reinforced their view of the church as an institution that protected their historical, cultural and ethical values (Hruby, 1982/1983, p. 318).

From compromises to resistance: The position of the Polish Catholic Church during the 1950s and 1960s.

The Soviet leadership in Moscow was aware of the important role of the Catholic Church in the lives of the ordinary Poles. It did not forget about the strengthening of its positions during the Warsaw Uprising. However, we can assume that the consequences of the implementation of a several-year anti-religious campaign in the USSR, the persistent atheistic attitudes of the Soviet leadership, led to an underestimation of the importance of the Catholic Church and a failure to perceive it as a worthy opponent and/or a threat to the regime. This situation led to a certain weakening of external control in this area. The confrontation turned into an internal struggle between the Polish Catholic Church and the local pro-Soviet leadership.

After several years of searching for compromises, some agreements emerged that allowed for the definition of the limits of what is permissible for each party. The Vatican also tried to intervene in the situation, its leaders did not abandon their loyal subjects, and tried to help the Poles in their confrontation with the authorities. Thus, in June 1949 Pope Pius XII wrote an encyclical on the excommunicating the

members of the Communist Party and supporters of communism from the faith and the church (Hruby, 1982/1983, p. 320).

In response to the appearance of this document, the Polish pro-Soviet authorities prepared a decree on freedom of conscience, which allowed the prosecution for any coercion to religious practice. Such wording for sure could have been applied to any Catholic priest. However, realizing the influence/authority of the Catholic Church in the Polish society, the authorities tried to reach a compromise with the leadership of the church, trying to win its support. At the same time, the leaders of the Polish Communist Party made attempts to convince the leaders of the church of the need to sever relations with the Vatican, as an institution hostile to any communist structure.

The first compromise was reached in 1950. Primate Stefan Wyszyński signed the so-called Agreement with the government (Agreement, 1950). The church agreed to a demonstration of loyalty to the government, refused from the underground, and was obliged not to oppose the voluntary collectivization of the village. The government, in its turn, made certain commitments, most of which were not fulfilled. In particular, the state promised freedom of religion, freedom of the church press, the right to retain church schools and preserve religion in schools, the existence of Catholic orders and the possibility of pilgrimage (Agreement, 1950; see also Cieplak, 1969, pp. 19-20; Hruby, 1982/1983, p. 320-321).

Despite these agreements, the communist government constantly violated the obligations it had agreed to, in its characteristic manner. The teaching of religious subjects quickly disappeared from school curricula, and religious publications and societies, along with Catholic schools, ceased to exist (Dylągowa, 2000, pp. 206-237).

The situation that unfolded in Poland in the early 1950s is very revealing in terms of understanding the similarities between extreme political ideologies, particularly when it comes to diametrically opposed left and right doctrines. In its struggle with the Catholic Church, the communist Polish authorities decided to use the leader of the far-right organization – the Falanga National Radical Camp. It was Bolesław Piasecki who was released from prison in exchange for providing certain services and overseeing activities in the economic and educational sectors. He began to publish newspapers, and established the publishing institute PAX. The association of Catholics who cooperated with the Soviet authorities had the same name. Piasecki attempted to act as a mediator between the authorities and the episcopate. He exerted pressure on the episcopate to convince them to comply with the communist authorities (see, e.g., Dudek & Pytel, 1990; Engelgard, 2008).

After 1956, the weight of PAX decreased, along with the influence of B. Piasecki. This year holds a symbolic significance in the post-war history of Poland, as it is marked with the first concessions on the part of the Moscow leadership, and accordingly, with the defense of their rights by the representatives of Polish political forces. The new Polish leader, Władisław Gomułka, represented a "national face"

of the Polish communism for the Polish society, and his promotion was widely regarded as a gesture of hidden defiance on the part of the party, forced to choose between its own voters and the higher authorities in Moscow. Despite hidden aspirations for confrontation, the new Polish leader realized that de-Stalinization does not mean that Khrushchev is going to cede any territorial influence or political monopoly of the Soviet Union (Judt, 2005, p. 312).

From 1956 through the 1960s, the Polish Communist Government gradually undermined the church. Among other things, it imposed restrictions and censorship on the Catholic press, violated the church's autonomy to appoint bishops, and increased ideological pressure in schools, while restricting religious education even outside the school system. The church tried to resist the restrictions from the authorities, however, as S. Hruby notes, until the 1960s it "viewed its role as confined to spiritual, moral and cultural issues, and only rarely did it take a stand on political problems" (Hruby, 1982/1983, p. 322).

Since the late 1960s, church leaders began to address social and economic issues that transcended the internal interests of the church. In the opinion of Hruby, the growing social conscious of the Polish church, alongside with other reasons, was related to general changes in the Catholic Church worldwide, especially the influence of the Second Vatican Council (1962-65). The latter "encouraged attempts to redefine the proper relationships between the church and society at large and to explore new areas of concern and innovative styles of action" (Hruby, 1982/1983, p. 322; see also: Documents, 1965). This particular circumstance, distinctly demonstrates how the Polish Catholic Church, despite being oppressed by the communist state, acted as a relatively independent entity. It provided a channel of communication with the Occidental world with its democratic values and progressive changes in social relations.

The role of Pope John Paul II.

The next stage, associated with the 1970s, symbolized the deepening confrontation between Warsaw and Moscow. During this time, it was the Catholic Church and Pope John Paul II who came to the aid and played a special role in creating a window of opportunity for the Polish people.

Was it a fortunate combination of circumstances, or a manifestation of regularity? At that time, among the candidates for the papal throne in the Vatican, there emerged a figure whose importance and influence, extending beyond the religious sphere, can hardly be overstated. He was the first non-Italian head of the Roman Catholic Church and a representative of the communist world, traditionally viewed as antagonistic to the West. The Polish cardinal Karol Wojtyła ascended the papal throne and was proclaimed Pope John Paul II on October 16, 1978.

The Polish Pope almost immediately became the object of admiration of his compatriots, and the object of distrust from the representatives of the conservative Western world, and hatred by the Soviet authorities. Tony Judt describes him as energetic and charismatic "who would lead the Church into a new era, a pastor

rather than a Curial bureaucrat" (Judt, 2005, p. 585). It was the pastoral understanding of his mission that turned the Pope into a messiah who carried the word of love and freedom, denying both the right of communism to existing and the worst manifestations of market economics – self-interest and consumerism for its own sake.

According to Tony Judt, "The new Pope's Christian vision was rooted in the peculiarly messianic style of Polish Catholicism. In modern Poland he saw not only the embattled eastern frontier of the True Faith, but also a land and a people chosen to serve as the example and sword of the Church in the struggle against Eastern atheism and Western materialism alike" (Judt, 2005, p. 586). For John Paul II, compromise with Marxism was unacceptable. He spread this idea among Poles and representatives of other countries of the Eastern (Communist) Bloc. Only the Church, in his opinion, should remain the authority in the field of morality and public life.

Among the encyclicals of the Pope that reflect his views on the social sphere, his attitude towards humanity, his understanding of the meaning of labor and capital, and also the Iron Curtain, a special place belongs to *Laborem Exercens*. The text was written in autumn of 1981, during the confrontation between the Polish Solidarity and the communist regime. John Paul II emphasized the priority of man, the "subject of labor" over the capital. Contrary to the current government's Marxist principles, John Paul II confirmed the right to private property. At the same time, he emphasized the importance of providing social guarantees for employees and ensuring that they receive proper payment for their services.

It is worth emphasizing that John Paul II declared the "the right of association, that is to form associations for the purpose of defending the vital interests of those employed in the various professions" (Ioannes Paulus PP. II, 1981). Since such associations are known as labour or trade unions, he effectively demonstrated his support for the activities of the Polish *Solidarity* movement.

This text is also important for understanding the fundamental differences in how the Church perceived and related to the human being, as the Church during the studied period embodied liberal institutions.

In undemocratic (authoritarian/totalitarian) regimes, individuals with disabilities were silenced as if they did not exist, because they were seen as a violation of the "perfection" of such systems. Their lives were treated as "unworthy" (see, e.g. Vengerska & Kovalchuk, 2024). In contrast to this approach, one of the significant social priorities emphasized by the Pope was the prevention of discrimination against people with disabilities. He advocated for their right to employment.

The encyclical also called for the removal of restrictions on people's right to work in order to secure their own survival and that of their families: "*The right of people to emigrate in search of work must be preserved.*" This statement could be interpreted as a direct call for the dismantling of the Iron Curtain. John Paul II

proclaimed that one of the Church's principal tasks was to affirm the status of work as a means of preserving human dignity and to promote a spirituality of work that helps all people draw closer to God (see, e.g. Vengerska & Kovalchuk, 2024).

The Pope's activity was not limited to religious and philosophical writings alone. A distinctive feature of his papacy was his numerous pastoral visits around the world. In June 1979 he visited his native Poland. Some scholars argue that this event played a crucial role in the emergence of *Solidarity*, the first independent trade union in the communist bloc. This structure, founded in August 1980 and headed by Lech Wałęsa, turned into a powerful social and political movement and the main instrument of the Polish struggle against the Soviet system. According to Matteo Luigi Napolitano, the Pope believed that the central challenge facing Poland during the political crisis triggered by the declaration of martial law in December 1981 was to prevent Soviet intervention in the country's internal affairs. "The Pope gave a message: we are patriots first, and then communists and Catholics, so we all defend the homeland" (Napolitano, 2012).

According to many contemporaries, historians and politicians, John Paul II played a fundamental role in the fall of the Berlin Wall (see, e.g. Ruvigliani, 2019). In 1993, during an interview with journalists from Vatican Radio, Mikhail Gorbachev claimed that everything that had happened in Eastern Europe in recent years would not have been possible without the participation of Pope John Paul II and his significant role as a politician in the international arena (Gorbachev's interview, 1993).

Concluding remarks.

Since the mid-1970s, the political and economic situation in most Warsaw Pact countries had begun to display signs of crisis that were increasingly difficult to conceal. Participation in the arms race by the Soviet Union and its satellite states placed an unbearable strain on their economies, worsening already existing structural weaknesses.

The signing of the Helsinki Accords (Helsinki Final Act) in 1975 became a global event that provided a powerful impetus for strengthening human rights movements. Principle VII of this agreement, "Respect for human rights and fundamental freedoms, in particular freedom of thought, conscience, religion and belief", proclaimed the need to respect such rights. According to Tony Judt, none of the signatories of the agreement was going to comply with the provisions, taking into account the fact that it was almost impossible to track. However, the realities turned out to be unexpected for most of the parties to the agreement. The emergence of the Helsinki Human Rights Movement demonstrated to the leaders of the signatory countries the desire of citizens, primarily of the so-called "socialist camp", to fight for their rights (Judt, 2005, pp. 502-503).

Almost immediately after the Helsinki agreement, an independent civil space began to form in Poland. Its development and influence are associated with the activities of individual intellectuals, first of all J. Kuron and K. Mazowiecki. They,

along with other supporters of socialist ideas, aimed to reform and humanize the existing system. Trade unions, in their opinion, had to gradually gain dominant positions in society. Their commitment to ideals resulted in the creation of the largest and most effective trade union in Eastern Europe. ‘Solidarity’, founded in August 1980 and led by Lech Wałęsa, spearheaded the protest workers' movements in Polish shipyards. These protests were strongly supported by intellectual leaders of that time not only in Poland but also beyond it. The Catholic Church, under the leadership of John Paul II, served as another influential mediator and conduit of communication with the outside world.

The totalitarian Soviet model needed the existence of the Iron Curtain to preserve itself, while the imperialistic nature of the USSR necessitated territorial expansion. However, excessive appetites eventually led to indigestion. Poland has become one of the most problematic acquisitions of this empire. Its different institutions and phenomena, such as the Catholic Church, national identity, intellectual elites, the diaspora, culture, and trade union movements, contributed to the permeability of the “Iron Curtain” and the gradual erosion of the communist regime. After all, Poland played a special role in the process of the destruction of communism and the fall of the Iron Curtain in the late 1980s.

Acknowledgements. I extend my gratitude to the members of the journal’s editorial board and the reviewers for their constructive comments, recommendations, and consultations provided during the preparation of this article for publication.

Funding. The author received no financial support for conducting the research or for the publication of this article.

References

Agreement Concluded Between the Representatives of the Polish Government and of the Roman Catholic Episcopate of Poland. (1950). *Polish Research and Information Service*, available at: <https://stars.library.ucf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1040&context=prism>

Ashby, Ross. (1956). *An Introduction to Cybernetics*, London.

Babenko, Liudmyla. (2017). Yak ukrayintsiv robyly ateyistamy: derzhavna polityka proty relihiyi u pershi desyatylittya radyans'koyi vlady, available at: <https://uamoderna.com/md/babenko-atheism>. [in Ukrainian].

Cieplak, Tadeusz. (1969). Church and State in People's Poland, *Polish American Studies*, 26 (2), pp. 19-20.

Documents of the Second Vatican Council. (1965). Available at: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/index.htm

Dudek, Antoni & Pytel, Grzegorz (1990). Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej, Londyn 1990, 345 p.

Dyłałowa, Hanna (2000). *Historia Polski 1795–1990 (Dzieje krajów Europy Środkowo-Wschodniej)*, Lublin.

Engelgard, Jan. (2008). Wielka gra Bolesława Piaseckiego. *Biblioteczka Myśli Polskiej*, Warszawa.

Gentile, Emilio. (1990). Fascism as Political Religion, *Journal of Contemporary History*, Vol. 25 (2/3), pp. 229-251.

Gorbachev's Interview with Vatican Radio journalists, September 24, 1993. Available at: <https://www.vaticannews.va/ru/world/news/2022-08/mihail-gorbachyov-v-vatikane-dialog-i-sotrudnichestvo.html>

Hruby, Suzanne. (1982/1983). The Church in Poland and its Political Influence, *Journal of International Affairs*, 36(2), p. 320.

Huener, Jonathan. (2021). *The Polish Catholic Church under German Occupation: The Reichsgau Wartheland, 1939–1945*, Indiana University Press.

Ioannes Paulus PP. II. (1981). *Laborem Exercens* (20), in: *Encyclicals*, available at: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_14091981_laborem-exercens.html

Judd, Tony. (2015). *Postwar: A History of Europe Since 1945*, New York 2005, pp. 311–312.

Kertzer, David I. (2022). *The Pope at War: The Secret History of Pius XII, Mussolini, and Hitler*, New York 2022.

Khazanov, Anatoly M. (2008). *Marxism-Leninism as a Secular Religion*, in: *The Sacred in Twentieth Century Politics*, eds. Roger Griffin, Robert Mallett, John Tortorice, London, p. 124.

Kyrydon, Alla. (2005). *Chas vyprobuvan'. Derzhava, tserkva, suspil'stvo v radyans'kii Ukraini 1917–1930-kh rokiv*, Ternopil', 384 s. [in Ukrainian].

Napolitano, Matteo Luigi. (2012). *The Vatican files. La diplomazia della Chiesa. Documenti e segreti*, San Paolo Edizioni 2012, 422 p.

Norman, Davies. (2005). *Rising '44. The Battle for Warsaw*, New York, pp. 403–405.

Occhipinti Z., Bigoni M., Verona R., Lazzini S. (2024). Institutional pluralism, accounting and the state: The Opera del Duomo in Pisa as a hybrid organisation (XI–XVI centuries). *Accounting History*, Vol. 29(4), pp. 555–584.

Porter, Brian. (2001). The Catholic Nation: Religion, Identity, and the Narratives of Polish History, *The Slavic and East European Journal*, 45(2), pp. 289–299.

Ruviglioni, Patrizio. (2019). *Wojtyła è stato mediatore, nella caduta del Muro ha garantito la pace: Parla lo storico Agostino Giovagnoli sul ruolo di Giovanni Paolo II*, LUMSA News It, 29 Ottobre 2019, available at: <https://www.lumsanews.it/papa-wojtyla-il-mediatore-nella-caduta-del-muro-ha-garantito-la-pace/>

Snyder, Timothy. (2003). *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, Yale University Press, New Haven–London.

Snyder, Timoty. (2010). *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, New York 2010.

Vengerska, Viktoriia and Kovalchuk Ivan. (2024). «Nehidne zhyttia» ta istorychna pam"yat' pro zhernty natsyzmu v nimechchyni ta ukrayini: teoriya, istoriohrafiya i politychni praktyky ("Unworthy life" and historical memory of the victims of nazism in Germany and Ukraine: theory, historiography and political practices), *Intermarum: history, policy, culture*, Issue 14, p. 92-110. [in Ukrainian].

**Возна Л. ПРОНИКНІСТЬ «ЗАЛІЗНОЇ ЗАВИСИ»: РОЛЬ ПОЛЬСЬКОЇ
КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ЯК ЧИННИКА ОПОРУ В КОМУНІСТИЧНІЙ
ПОЛЬЩІ**

Анотація

Стаття має на меті дослідити випадок Польської Народної Республіки в період Холодної війни, з особливим акцентом на католицьку церкву як центральну інституцію опору комуністичному режиму. Незважаючи на систематичний тиск і пропаганду державного атеїзму з боку комуністичних властей, Польська католицька церква зберегла свою роль духовного центру, джерела морального авторитету та ключового суб'єкта у формуванні культурного, соціального та політичного життя. Завдяки цьому вона стала найважливішим конкурентом держави у сферах ідеології та соціального впливу. Разом з іншими інституціями та явищами, такими як національна ідентичність, інтелектуальні еліти, діаспора, культура та профспілкові рухи, Польська католицька церква сприяла проникності «залізної завіси», поступовому розкладанню комуністичного режиму та представляла ядро пригніченого, але все ще активного громадянського суспільства Польщі. Випадок Польщі демонструє ширшу роль релігійних інституцій у збереженні національної ідентичності та формуванні колективного опору в умовах авторитарного соціалізму.

Аналіз, представлений у цій статті, застосовує мультидисциплінарний підхід, що інтегрує історичну, політичну та культурну перспективи, з метою оцінити позицію церкви в польському суспільстві та її вплив на послаблення тоталітарної системи.

Ключові слова: *тоталітаризм; прості та замкнені системи; «залізна завіса»; Польща; католицька церква; національна ідентичність; громадянське суспільство*

**Wozna L. PRZENIKALNOŚĆ „ŻELAZNEJ KURTYNY”: ROLA POLSKIEGO
KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO JAKO CZYNNIKA OPORU W KOMUNISTYCZNEJ
POLSCIE**

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza przypadku Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w okresie zimnej wojny, ze szczególnym uwzględnieniem Kościoła katolickiego jako centralnej instytucji oporu wobec reżimu komunistycznego. Pomimo systematycznej presji i propagandy państwowego ateizmu ze strony władz komunistycznych, polski Kościół katolicki zachował rolę duchowego centrum, źródła autorytetu moralnego oraz kluczowego aktora w kształtowaniu życia kulturalnego, społecznego i politycznego. Dzięki temu stał się najważniejszym konkurentem państwa w sferze ideologii i wpływów społecznych.

Wraz z innymi instytucjami i zjawiskami, takimi jak tożsamość narodowa, elity intelektualne, diaspora, kultura oraz ruchy związkowe, polski Kościół katolicki przyczynił się do przepuszczalności „żelaznej kurtyny”, stopniowego osłabienia reżimu komunistycznego oraz stanowił rdzeń stłumionego, lecz wciąż aktywnego społeczeństwa obywatelskiego w Polsce. Przypadek Polski ukazuje szerszą rolę instytucji religijnych w zachowaniu tożsamości narodowej i mobilizacji zbiorowego oporu w warunkach autorytarnego socjalizmu.

Analiza przedstawiona w artykule wykorzystuje podejście multidyscyplinarne, łączące perspektywy historyczne, polityczne i kulturowe, aby ocenić pozycję Kościoła w polskim społeczeństwie oraz jego wpływ na osłabienie systemu totalitarnego.

Słowa kluczowe: *totalitaryzm, systemy proste i zamknięte, „żelazna kurtyna”, Polska, Kościół katolicki, tożsamość narodowa, społeczeństwo obywatelskie.*

Статтю надіслано до редколегії 15.10.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.11.2025 р.

Пророченко Наталія,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувачка кафедри корейської і японської філології
Київського національного лінгвістичного університету
nataliia.prorochenko@knl.u.edu.ua
ORCID: 0000-0002-9503-1197
Scopus ID: 57219307064
ResearcherID: MSZ-8003-2025

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ІРАНУ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022-2025 РР.

*Метою статті є дослідження трансформації зовнішньополітичного курсу Ірану в контексті російсько-української війни і аналіз її наслідків для двосторонніх (українсько-іранських, російсько-іранських) відносин, регіональних і глобальних позицій держави. **Методологія дослідження** спирається на системний підхід, що дає можливість об'єднати різноманітні факти і тенденції у комплексну картину еволюції зовнішньополітичного курсу Ірану під впливом російсько-української війни. Використовувались проблемно-хронологічний, структурно-функціональний, інформаційний підходи і метод порівняльного аналізу. **Наукова новизна** дослідження полягає у комплексному аналізі змін, які відбулися у міжнародному становищі і зовнішній політиці Ірану у зв'язку із повномасштабною агресією Росії проти України, що почалася 24 лютого 2022 р. Здійснюється спроба виокремити ті сфери зовнішньополітичної діяльності Ірану, які зазнали найбільш суттєвих змін саме під впливом війни в Україні. **Висновки.** Попри активне використання ідеологічних політико-релігійних гасел у публічному дискурсі, у реальних діях іранська влада демонструє політичний прагматизм, який покликаний забезпечити реалізацію інтересів правлячого клерикального режиму. Вважаємо, що такі інтереси не тотожні національним інтересам іранської держави і суспільства, оскільки призводять до консервації підсанкційного статусу Ірану, супроводжуються подальшим погіршенням економічного становища, відірваністю від доступу до передових технологій, послабленням регіональних позицій і зростанням конфронтації із впливовими регіональними суб'єктами, відсутністю надійних союзників, погіршенням міжнародного іміджу. Факт безпосереднього прилучення Ірану до подій російсько-української війни, на нашу думку, підтверджує актуальність сходовознавчих і, зокрема, іранознавчих студій в Україні для формування ефективної політики, зміцнення міжнародних позицій і упередження зовнішніх загроз.*

Ключові слова: російсько-українська війна 2022-2025 рр., російсько-іранські відносини, українсько-іранські відносини, Близький Схід, ядерна програма.

Постановка проблеми. Війна в Україні, яка розпочалася з повномасштабної агресії російських військ 24 лютого 2022 р., спричинила потужний глобальний резонанс. Багато країн світу, у тому числі ті, що не мали особливо тісних відносин з Україною, підтримали Київ гуманітарною (наприклад, Японія) або навіть військовою (Австралія) допомогою, а також засудили агресію путінського режиму. Більшість країн світу заявили свою офіційну позицію: 2 березня 2022 р. на екстреній сесії Генеральної Асамблеї ООН була прийнята резолюція, що закликала до негайного виведення російських військ з України. За резолюцію проголосувало 141 держава, проти – 5 (Росія, Білорусь, КНДР, Еритрея, Сирія), утрималися при голосуванні 35 держав, в тому числі Іран (United Nations General Assembly, 2022).

Серед позарегіональних (для Європи) держав мабуть найбільших деформацій у зв'язку з російсько-українською війною зазнала зовнішня політика Ірану. Окрім таких очевидних сфер як відносини Ірану з Україною і Росією, війна вплинула на динаміку врегулювання іранської ядерної проблеми і на переформатування балансу сил на Близькому Сході.

Аналіз досліджень і публікацій. Дана проблематика, в силу своєї актуальності, досліджується науковцями, розглядається експертами і політиками та висвітлюється у ЗМІ. В українській науковій літературі тематика українсько-іранських відносин присутня у роботах А. Ключник де проаналізовано торговельно-економічні відносини і визначено фактори, що вплинули на занепад відносин між Україною та Іраном (Kliuchnyk, 2023). Детальна розвідка розширення ірансько-російської співпраці в умовах повномасштабної воєнної агресії РФ проти України подана у дослідженні І. Біласа (Білас, 2022). Економічний розвиток ІРІ і аналіз динаміки торговельних відносин з Україною здійснюється у роботах І. О. Панової і О. К. Жеваго (Панова & Жеваго, 2022). Питання близькосхідної політики Ірану вивчається у працях Я. І. Завади (Завада, 2021) та В. Д. Бондаренко (Бондаренко, 2022). До аналізу різних аспектів зовнішньої політики Ірану зверталися Охріменко М. А. і авторка пропонованої розвідки (Пророченко, 2023; Пророченко & Охріменко, 2024). Серед іноземних дослідників звернімо увагу на ґрунтовний аналіз змін в іранській зовнішній політиці під впливом російської агресії проти України дослідника в галузі іраністики і міжнародних відносин Лодзького університету Р. Чулди (Czulda, 2025). Автор доходить висновку, що попри активну пропагандистську риторику зовнішня політика Ірану визначається політичним прагматизмом, а не ідеологічними настановами. Важливими для розуміння кола порушених у дослідженні питань стали звіти незалежних дослідницьких центрів – Інституту вивчення війни (США), Європейської ради з міжнародних відносин (ЄС), Центру передових оборонних досліджень (США). Слід зауважити, що оскільки предметом дослідження є процеси, що перебувають

у фокусі особливої уваги міжнародного співтовариства і знаходяться у стані подальшого розвитку, проаналізовані джерела включають заяви державних посадовців, повідомлення українських, європейських, близькосхідних ЗМІ.

Метою статті є визначення сфер зовнішньої політики Ірану, які зазнали найбільшого впливу через російсько-українську війну. Аналіз співвідношення отриманих здобутків і завданих втрат внутрішньополітичному становищу (режиму і суспільству), регіональним позиціям, безпековому статусу і міжнародному становищу від приєднання Ірану до проросійської вісі.

Виклад матеріалу дослідження. Від часу утворення Ісламської республіки Іран (ІРІ) у 1979 р. формально проголошеними принципами її зовнішньої політики були ідеї підтримки і захисту прав «знедолених», повага до права на самовизначення і суверенітету держави, а офіційна риторика постійно критикує «імперіалізм, агресію та всі форми гноблення». Логічно було очікувати, що сповідування таких цінностей має втілюватись у солідарність іранців з державами, яким доводиться боротися за своє виживання та суверенітет проти сильніших ворогів. Проте позиція і роль Ірану в російсько-українській війні суперечить цим принципам. Напочатку війни Тегеран наголошував, що зберігає нейтральну позицію у конфлікті, виступає проти війни. Верховний лідер Ірану Алі Хаменеї закликав до швидкого припинення війни, але назвав Україну «жертвою політики США» і не згадав про роль Росії в її розв'язуванні (Iran supports ending the war in Ukraine, 2022). Хоча Іран наголошував на своєму нейтралітеті щодо конфлікту, на практиці його дії свідчили про підтримку Росії. Обґрунтуванням інтенсифікації їхніх взаємин, стала ідеологія антизахідної боротьби, спільне прагнення підірвати та згодом змінити світовий порядок. На нашу думку, активізація російсько-іранських відносин після вторгнення Росії в Україну проявилась у низці конкретних напрямів і проєктів.

Перед усім значно активізувалася передача Іраном РФ озброєнь (дрони, балістичні ракети малого та середнього радіусу дії, високоточні авіабомби). Основу експорту склали дрони типу «Шахед». У вересні 2022 р. Збройні сили України збили перший іранський Шахед–136 у секторі Куп'янська. З часом Шахед, перейменований Росією на Герань-2, став основним засобом масованих атак на українські міста. Станом на вересень 2024 р. Росія запустила 8060 таких дронів проти військових, цивільних і економічних цілей на території України (Al-Ghusbi & Rousseau, 2025). Керівник Головного управління розвідки Міністерства оборони України Кирило Буданов констатував: «Іран фактично став співучасником злочинів проти цивільного населення України, надаючи Росії технології для масованих обстрілів» (Нова вісь війни: як Іран і Північна Корея підтримують Росію у війні проти України, 2025). У м. Єлабуга (Республіка Татарстан) Росія збудувала завод з виробництва безпілотників на основі іранських

технологій. Вартість угоди склала 1 млрд дол. У свою чергу Росія надала Ірану навчальні літаки Як-130 та Су-35, військову техніку та захоплену західну зброю: ракети Javelin, NLAW та Stinger для досліджень і копіювання. Використовуючи досвід війни в Україні, Росія допомагає Ірану вдосконалити системи радіоелектронного приглушення, передала супутники, які покращують спостереження за військовими цілями, надає підтримку іранській програмі запуску ракет (SLV) та ін. (Hird & Fitzpatrick, 2025). Завдяки цьому Іран посилює власну технічну незалежність, з особливим наголосом на самодостатність та імпортозаміщення. Сигналізуючи про бажання поглибити свої оборонні зв'язки, 17 січня 2025 р. Іран та Росія підписали Всеосяжну угоду про стратегічне партнерство на 20 років. Вона закріпила за РФ та ІРІ статус стратегічних партнерів і охоплює різні сфери співробітництва. Водночас, на відміну від угоди з КНДР, яка була підписана у червні 2024 р. і передбачає взаємну військову підтримку сторін у разі збройного нападу, ірансько-російська угода, не містить пункту про взаємну оборону. Передбачено тільки, що якщо одна зі сторін зазнає агресії, інша не надаватиме жодної допомоги агресору.

Російсько-українська війна суттєво вплинула на динаміку торгівлі між Росією і Іраном, які тепер разом належать до «клубу» найбільш санкційованих держав світу. Вже у 2022 р. двостороння торгівля РФ з Іраном зросла на 20 % порівняно з попереднім роком, досягнувши 5 млрд дол. (Geranmayeh & Grajewski, 2023). Росія стала найбільшим іноземним інвестором в Іран, інвестувавши 2,76 млрд дол., що дорівнює 2/3 усіх іноземних інвестицій в іранську економіку за 2022 р. [Iran and Russia's Gazprom sign primary deal for energy cooperation, 2022; Hird & Fitzpatrick, 2025). Наслідком цього стали зусилля Москви у створенні альтернативних банківських каналів для торгівлі. У серпні 2022 р. було створено обмінний пункт ріал-рубль. Іран інтегрувався в російську систему «Мир», Росія – в іранську систему «Шетаб». У жовтні 2024 р. 96% розрахунків між країнами здійснювались у національних валютах (Hird & Fitzpatrick, 2025). Сформувалася і прихована платіжна мережа, що включає перевезення золота для обходу західних санкцій (Al-Ghusbi & Rousseau, 2025).

Географічне положення Ірану має значний транзитний потенціал, використання якого стримують санкції і брак інвестицій. Один із пріоритетних тут є Міжнародний транзитний коридор Північ-Південь, який може забезпечити сполучення від півночі Росії до Індії. Після початку війни в Україні інтерес Росії до цього маршруту зріс. Результатом стало підписання у травні 2023 р. угоди про будівництво залізниці Рашт-Астара (до 2028 р.) на суму 1,6 млрд дол., що є ключовим вузлом для цього коридору. За даними іранських посадовців, за 7 місяців 2022 р. торгівля через цей маршрут зросла на 350 % (Shipment of export container cargos rises 120% in Caspian Sea, 2022). На 2030 р. РФ ставить за мету досягти обсягу

товарообігу у 41-45 млн тон (Мартинюк, 2024). Проте, завершення будівництва коридору Північ-Південь вимагає інвестицій у понад 26 млрд дол. Наразі незрозуміло, чи бажають, чи можуть країни-бенефіціанти цього проєкту – Росія, Китай та Індія – мобілізувати такі кошти.

Російсько-українська війна суттєво змінила для Тегерана ситуацію у сфері енергетики. Після втрати європейського ринку РФ вдалася до політики «відкриття дверей на азійські ринки» та вийшла на сірі ринки нафти, ставши прямим конкурентом ІРІ. Кремль почав пропонувати нафту покупцям зі знижкою до 50%, чого не міг собі дозволити Тегеран. Наприклад, у квітні 2022 р. імпорт російської сирової нафти до Китаю морським транспортом зріс приблизно на 16 %, а імпорт іранської нафти скоротився на 28 % (The Impact of the Russo-Ukrainian War on Iran's Oil Exports, 2022). Отже Іран опинився перед небезпекою втрати своїх традиційних клієнтів, до того ж у довгостроковій перспективі.

Слід визнати, що Іран і РФ намагаються уникнути зайвого напруження і узгоджують свою політику на енергетичному ринку. Укладаються угоди про обмін енергоносіями, Росія інвестує в енергетичну інфраструктуру Ірану, що раніше стримувалось загрозою потрапити під санкції. У липні 2022 р. російський «Газпром» уклав угоду з Національною іранською нафтовою компанією про інвестицію 40 млрд дол. у розробку іранських нафтогазових родовищ і будівництво газопроводів (Iran and Russia's Gazprom sign primary deal for energy cooperation, 2022). У той же час нафтовий сектор Ірану, за оцінками, потребує інвестицій у розмірі 250 млрд дол., а газовий – 80 млрд. дол. (Baghishov, 2023). Ця сума навряд чи надійде з Росії.

Наслідком розвитку військових і економічних відносин стало посилення координації дій Росії та Ірану у дипломатичній площині. Росія неодноразово використовувала право вето в Раді Безпеки ООН, щоб заблокувати ініціативи, які засуджують дії Ірану. Наприклад 17 резолюцій щодо Сирії, зокрема ті, що передбачали гуманітарну допомогу регіонам, контрольованим силами, опозиційними до Асада. Іран приєднався до ряду союзів, де активно є участь РФ: Шанхайська організація співробітництва (ШОС) (липень 2023 р.), БРИКС (січень 2024 р.), Євразійський економічний союз (ЄАЕС) (грудень 2023 р., підписано угоду про вільну торгівлю). Участь у цих союзах надає Ірану доступ до нових фінансових і політичних ресурсів. Ісламська Республіка активно вибудовує відносини з союзниками Росії – КНДР і Білоруссю. У березні 2023 р. підписано дорожню карту співробітництва між ІРІ та Білоруссю на 2023–2026 рр., між Іраном і КНДР існують домовленості про економічну, технологічну, військову і наукову співпрацю. Таким чином, Іран став учасником мережі ревізіоністських держав, які підтримують один одного дипломатично, військово та інформаційно.

Іншим деструктивним результатом зовнішньої політики Ірану стало погіршення відносин з Україною. Дипломатичні відносини між Україною та ІРІ існують від 1992 р. і їхня договірно-правова база згодом розширилась до 37 документів. Основою співпраці стали торговельні відносини, у яких український експорт переважав над іранським імпортом. Максимальний обсяг товарообігу було досягнуто у 2016 р. (745 млн дол) після часткового зняття санкцій з Ірану. Коли у 2018 р. санкції відновили, торговельний обіг зменшився, але напередодні війни у 2021 р. відбулося стрімке зростання до 723 млн дол. (Панова & Жеваго, 2022, с. 19).

Політичні контакти найбільш інтенсивно розвивались у період 2015-2017 рр., коли відбулася низка взаємних візитів різного рівня. Суттєве охолодження політичних відносин відбулося у зв'язку із трагічним інцидентом, коли 8 січня 2020 р. іранські сили ППО збили український пасажирський літак компанії МАУ, прийнявши його за крилату ракету. Жертвами катастрофи стали 176 осіб з 6 країн, в тому числі 11 українців. Кардинальні зміни у відносинах відбулися після початку російської агресії проти України. Після отримання доказів використання іранських дронів проти нашої держави у вересні 2022 р., МЗС України констатувало, що постачання дронів робить Іран «співучасником злочинів агресії» (Заява МЗС України щодо співучасті Ірану в злочинах Росії проти України, 2022). 23 вересня 2022 р. Київ відкликав акредитацію посла Ірану і скоротив дипломатичну присутність у своєму посольстві. Проте, у подальшому пряма військова допомога Ірану, яка використовувалась Росією у війні проти України тільки зростає і розширилась. Президент України Володимир Зеленський констатував: «Іран дав росіянам все для того, щоб ті нас вбивали. Вони дали шахеди, дали ракети і дали ліцензії» (Сердюк, 2025). Захищаючись, Україна посилила санкційну політику щодо ІРІ. Рішенням РНБО було ведено секторальні санкції. Згідно з документом, санкції застосовуються терміном на 50 років. Обмеження стосуються повної заборони торгових операцій, зупинення транзиту ресурсів, польотів та перевезення на територію України, а також запобігання виведенню капіталів резидентами Ірану (Верховна Рада затвердила запровадження санкцій проти Ірану на 50 років, 2023).

Повномасштабна агресія Росії проти України вплинула на ситуацію навколо іранської ядерної програми. У лютому 2022 р. переговори між Іраном і «шісткою» міжнародних посередників (США, Китай, Велика Британія, Франція, Німеччина, Росія) наблизились до укладання угоди про відновлення СВПД (Спільний всеохоплюючий план дій, 2015 р.). Угода дозволяла Ірану збагачувати уран до 3,67% – достатньо для палива для атомної електростанції, передбачала моніторинг за дотриманням Тегераном вимог з боку Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ), тощо. Укладання угоди призвело б до зняття «санкцій максимального тиску», які

були запроваджені проти Ірану після виходу США з угоди у 2018 р. Однак після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, у ході завершальної стадії переговорів 5 березня 2022 р. Москва висунула вимоги до Вашингтона надати письмові гарантії, що на її торговельно-економічне, інвестиційне, військово-політичне співробітництво з Іраном не поширюватимуться санкції, накладені за агресію проти України. Сполучені Штати відкинули цю вимогу, стверджуючи, що це питання не пов'язане із СВПД. Процес нормалізації, що рухався до завершення, був призупинений. Хоча офіційна влада Ірану відреагувала стримано: речник Організації з атомної енергії Ірану Бехруз Камальванді обережно назвав вимоги Росії «неконструктивними», але в іранських ЗМІ це кваліфікували як спробу «взяти Іран в заручники Росії» (Geranmayeh & Grajewski, 2023).

Відтак збереження міжнародної ізоляції підштовхнуло Іран до зміни своєї ядерної стратегії. І додаткові аргументи іранська влада шукала у подіях навколо України. Так заступник начальника штабу збройних сил Ірану, бригадний генерал Амір Насірзаде, заявив, що «важливий урок» війни в Україні для Ірану полягає в тому, що країна не повинна відмовлятися від своєї ядерної програми, яка, за словами Тегерана, «призначена виключно для цивільних цілей» (Esfandiari, 2022). У 2022 р. на фоні гальмування переговорів Іран збільшує обсяги збагаченого урану до 60%, влітку – демонтує камери спостереження МАГАТЕ на своїх ядерних об'єктах. У 2023 р. на фоні призупинки переговорів, МАГАТЕ фіксує в Ірані уран, збагачений до 83 % (Daly, 2025). У вересні 2023 р. доступ інспекторів МАГАТЕ на ядерні об'єкти Ірану був обмежений, а у грудні Іран встановлює нові центрифуги і продовжує збагачення урану. Хоча у 2024 р. контакти з МАГАТЕ відновлюються (Іран допускає інспекторів до деяких об'єктів, відбуваються технічні консультації), але Ісламська Республіка продовжує накопичувати збагачений до 60% уран (понад 350 кг). У грудні директор МАГАТЕ Рафаель Гроссі заявив, що Іран значно прискорив збагачення урану до **60 %**, наближаючись до 90 % – рівня ядерної зброї. Це стало причиною чергового розриву відносин із МАГАТЕ і кризи у діалозі з Заходом. Водночас поглиблювалась співпраця в ядерній сфері з РФ. Росія надає Ірану наукову підтримку і обов'язалася побудувати 8 атомних електростанцій (Proctor, 2025).

У 2025 р. ескалація ситуації навколо ядерної програми Ірану зростає. Кульмінацією стала червнева «двотижнева» ізраїльсько-іранська війна. Приводом були підозри Ірану в досягненні можливості збагачення достатньої кількості урану для створення ядерних бомб «менш ніж за два тижня» (Daly, 2025). Ізраїль і США завдали масштабних авіаударів по військовим і ядерним об'єктам ІРІ. Метою операції було знищення можливостей Ірану зі збагачення урану та усунення ядерної загрози. Ці дії серйозно підірвали загальний військовий потенціал Ірану, зменшивши

також його здатність постачати озброєння Росії. Показово, що Росія утрималася від надання будь-якої підтримки своєму союзникові. Подібно до Вірменії та Сирії, Іран опинився серед тих, кого РФ фактично залишила напризволяще у критичній ситуації. Ізраїльсько-іранська війна і пряма участь у ній США перевернула стратегічні розрахунки Москви на Близькому Сході та виявила обмеженість її проєкції сили. Водочас, якщо у 2022 р. напад Росії на Україну змістив фокус уваги міжнародного співтовариства від іранської ядерної програми в бік російсько-української війни, то тепер, у 2025 р., ізраїльсько-іранське протистояння позначилось на становищі України. Зокрема, США перенаправили 20 000 протидронових ракет, які були призначені для нашої держави, до Ізраїлю (Mirovalev, 2025).

Безсумнівно, війна негативно вплинула на готовність Росії підтримувати СВПД, «маргіналізувала» ядерну угоду та «уповільнила зусилля щодо досягнення цієї міжнародної угоди» (Ravid, 2025). СВПД має вирішальне значення для Ісламської Республіки і для міжнародної безпеки. Очевидно сторони усвідомлюють це, хоча позиції залишаються досить категоричними. Іран вимагає гарантій відсутності подальших атак на свої ядерні об'єкти і скасування американських санкцій як передумову для відновлення переговорів, а європейці вимагають негайного моніторингу МАГАТЕ та вивезення з ядерних об'єктів Ірану приблизно 400 кг урану, збагаченого до 60% (Ravid, 2025).

Події російсько-української війни відобразились і на військовій кампанії, яку Росія та Іран проводили у Сирії на підтримку режиму Башара Асада. До 2022 р. Іран залишався ключовим союзником цієї влади: фінансував проіранські збройні угруповання, використовував логістичний коридор через Сирію до ліванської Хезболли та виконував роль постачальника військової техніки і радників. За оцінками ізраїльської розвідки, Іран розгорнув у Сирії близько 2500 військовослужбовців Корпусу вартових ісламської революції (КВІР) та сил «Кудс» і координував дії десятків тисяч шіїтських бойовиків. Одночасно поглиблювалася економічна взаємодія. Іран надав Сирії кредитну лінію на нафту на суму понад 4,6 мільярда доларів (Iran–Syria ties after al-Assad, 2025). З початку військових дій в Україні РФ змушена була передислокувати частину своїх військ із Сирії до України та передати деякі зі своїх баз іранцям і силам Хезболли. Іранська присутність у Сирії тимчасово посилилась (Caffero, 2022). Водночас, це збільшило ескалацію між різними силами всередині Сирії, між Іраном та Ізраїлем, що згодом призвело до падіння сирійського режиму і загострення ізраїльсько-іранського протистояння. В результаті ізраїльських ударів і рейдів було вбито високопоставлених членів КВІР у Дамаску у 2023–2024 рр., ліквідовано вище керівництво Хезболли та більшу частину її інфраструктури, через що вплив Ірану та його союзників значно зменшився. У грудні 2024 р. коаліція сирійської опозиції під проводом ісламістської

організації Хайят Тахрір аль-Шам захопили Дамаск і повалили режим Асада. Для Ірану і Росії, наступ збройних опозиційних сил і фактично миттєве захоплення влади були абсолютно несподіваними. Міністерство оборони США засвідчує, що Іран вивів усі свої сили з країни протягом десяти днів (Operation Inherent Resolve and other U.S. government activities related to Iraq & Syria, 2025).

Влада перехідного президента Сирії Ахмада аш-Шараа розпочала активно відновлювати дипломатичні відносини з арабським світом, та налагоджувати канали зв'язку із Заходом. Підтримувані Іраном проекти переглядаються або ліквідуються, їхнє місце займають представники країн Затоки і західні компанії. Сирія також вжила заходів для обмеження впливу Ірану в культурному та релігійному секторах: відкликано ліцензії кількох підтримуваних Іраном семінарій у Тартусі та Латакії. Сирійські ЗМІ, в яких колись домінував іранський контент, зосереджуються на панарабських темах. Міністр закордонних справ Сирії Асаад аль-Шайбані підкреслив зміну позиції Сирії під час регіонального саміту з безпеки в Каїрі у травні 2025 р.: «Ми не є супротивниками Ірану. Але Сирія належить сирійцям. Наші партнери повинні поважати те, що ми більше не делегуємо свій суверенітет» (Iran–Syria ties after al-Assad, 2025). У звіті Сирійського центру моніторингу за дотриманням прав людини за травень 2025 р. зазначається, що понад 60 % постів збройних груп, що підтримуються Іраном, були або закриті, або інтегровані до складу регулярних збройних сил Сирії. У конфіденційній службовій записці ООН стверджується, що оперативна присутність Ірану в Сирії скоротилася щонайменше на 40 % з січня 2025 р. (Iran–Syria ties after al-Assad, 2025). Іран офіційно визнав нове керівництво Сирії, але станом на липень 2025 р. дипломатичні відносини фактично заморожені, посольські посади залишаються вакантними.

Висновки. Російсько-українська війна значною мірою вплинула на зовнішню політику і міжнародне становище досить регіонально віддаленої країни – Ісламської Республіки Іран. Вплив цей є суперечливим. З одного боку, Іран знайшов впливових партнерів в особі Росії та її прибічників, отримав доступ до військових і цивільних технологій (хоча й не передових), розширив ринки збуту своєї продукції, інтегрувався у ряд регіональних організацій. На тактичному рівні це може сприйматися як здобуток. З іншого боку, Іран виявився втягнутим у війну в Україні; опинився у стані відтермінування і невизначеності врегулювання відносин із Заходом щодо санкційного режиму і вирішення ядерної проблеми; послабив свій вплив і присутність у близькосхідному регіоні, у що було вкладено величезні людські і матеріальні ресурси, відірвані від власного населення; продовжує втрачати традиційні ринки постачання енергоносіїв; погіршив імідж країни в очах розвинутих демократичних держав, які є потенційно більш потужним джерелом інвестицій, технологій, платоспроможних ринків, ніж РФ; став

співучасником злочинів в Україні, за які, сподіваємось, буде притягнутим до відповідальності. У довготривалій перспективі, ймовірно, збитки виявлятимуться набагато суттєвішими за здобутки.

Вважаємо за доцільне також зазначити, що приклад ролі Ірану у російсько-українській війні, на нашу думку, свідчить про актуальність сходовознавчих і, зокрема, іранознавчих студій в Україні для формування ефективної політики України, зміцнення її міжнародних позицій і упередження зовнішніх загроз.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література:

Білас, І. (2022). Сучасна російсько-іранська співпраця як дестабілізуючий фактор міжнародних відносин та загроза міжнародній безпеці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Міжнародні відносини*, 56(2), с. 85–93. <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2022/2-56/85-93>

Бондаренко, В. (2022). Сучасна Ісламська Республіка Іран як осередок ескалації регіональної небезпеки на Близькому Сході. *Політикус: наук. журнал*, (5), с. 105–110. DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-5.15>

Верховна Рада затвердила запровадження санкцій проти Ірану на 50 років. (2023). *Слово і Діло*, 29 травня. Режим доступу: <https://www.slovovidlo.ua/2023/05/29/novyna/bezpeka/verhovna-rada-zatverdyla-zaprovadzhennya-sankcij-proty-iranu-50-rokiv> (дата звернення: 19.07.2025).

Завада, Я. (2021). Розвиток двосторонніх відносин Сирії та Ірану у XX–XXI столітті. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 44, с. 17–22. <https://doi.org/10.31861/mhpi2021.44.17-22>.

Заява МЗС України щодо співучасті Ірану в злочинах Росії проти України' (2022). *МЗС України*. Режим доступу: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-spivuchasti-iranu-v-zlochinah-rosiyi-proti-ukrayini> (дата звернення: 15.07.2025).

Мартинюк, В. (2024). Росія змінює свою геоекономічну реальність: транспортний коридор «Північ–Південь». *Хвиля*, 24 квітня. Режим доступу: <https://hvylya.net/uk/analytics/291608-rosiya-zminyuye-svoyu-geoekonomichnu-realnist-transportniy-koridor-pivnich-pivden> (дата звернення: 20.07.2025)

Нова вісь війни: як Іран і Північна Корея підтримують Росію у війні проти України. (2025). *Time Ukraine Israel*. Режим доступу: <https://timeukraineisrael.com/news/war/nova-vis-vijny-yak-iran-i-pivnichna-koreya-pidtrymuyut-rosiyu-u-vijni-proty-ukrayiny> (дата звернення: 19.07.2025)

Панова, І.О., Жеваго, О.К. (2022). Перспективи співробітництва України та Ірану. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*, (15), с. 15–23. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-15-02>

Пророченко, Н.О., Охріменко, М.А. (2024). Зовнішня політика Ірану у XXI ст.: посилення експансіоністських тенденцій. *Проблеми всесвітньої історії*, 4(28), с. 149–167. <https://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-9>

Пророченко, Н.О. (2023). Позиція Ісламської Республіки Іран в контексті війни Росії проти України. *Україна: контекст світових подій. Аналітичні записки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2020–2023 рр.)*. Кудряченко, А.І. (ред.). Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», с. 135–141.

Сердюк, К. (2025). Зеленський висловився про можливий вплив конфлікту Ірану та Ізраїлю на Україну. *ТСН*. Режим доступу: <https://tsn.ua/politika/zelenskyy-vyslovyyvsia-pro-mozhlyvyv-vplyv-konfliktu-iranu-ta-izrayiliu-na-ukrayinu-2854241.html> (дата звернення: 19.07.2025).

United Nations General Assembly (2022) *Aggression against Ukraine: resolution*. United Nations Digital Library. Available at: <https://digitallibrary.un.org/record/3965290?ln=en&v=pdf> (last access: 19.07.2025).

Al-Ghusbi, O., Rousseau, C. (2025). *Airborne axis: Inside the deal that brought Iranian drone production to Russia*. *C4ADS: Innovation for Peace*. Available at: <https://c4ads.org/wp-content/uploads/2025/05/SaharaThunder-FinalLayout.pdf> (last Access: 28.07.2025).

Baghishov, E. (2023). Impossible to attract foreign investment to oil, gas sectors due to current conditions in Iran. *Trend.az*. Available at: <https://www.trend.az/business/energy/3729713.html> (last Access: 28.07.2025).

Caffero, G. (2022). How the Ukraine war is advancing Iran's influence in Syria. *The New Arab*. Available at: <https://www.newarab.com/analysis/how-ukraine-war-advancing-irans-influence-syria> (last Access: 25.07.2025).

Czulda, R. (2025). Between idealism and pragmatism: Iran's approach towards the Russian aggression against Ukraine in 2022. *Defense & Security Analysis*, 41(2), pp. 254–279. <https://doi.org/10.1080/14751798.2025.2438957>

Daly, J. (2025). Iran's nuclear enrichment boom hands Putin global strategic leverage. *United24media*. Available at: <https://united24media.com/world/irans-nuclear-enrichment-boom-hands-putin-global-strategic-leverage-9275> (last Access: 25.07.2025).

Esfandiari, G. (2022). Iran criticized at home for tepid response to Russia's invasion of Ukraine. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. Available at: <https://www.rferl.org/a/iran-criticism-ukraine-reaction/31730370.html> (last Access: 25.07.2025).

Geranmayeh, E., Grajewski, N. (2023). Alone together: how the war in Ukraine shapes the Russian-Iranian relationship. *European Council on Foreign Relations*. Available at: <https://ecfr.eu/publication/alone-together-how-the-war-in-ukraine-shapes-the-russian-iranian-relationship/> (last Access: 25.07.2025)..

Hird, K., Fitzpatrick, K. (2025). *The Russian-Iran coalition deepens*. *Institute for the Study of War*. Available at: <https://www.understandingwar.org/sites/default/files/The%20Russia-Iran%20Coalition%20Deepens%20013025.pdf> (last Access: 28.07.2025).

Iran supports ending the war in Ukraine; US root of Ukraine crisis. (2022). *english.khamenei.ir*. Available at: <https://english.khamenei.ir/news/8879/Iran-supports-ending-the-war-in-Ukraine-US-root-of-Ukraine-crisis> (last Access: 20.07.2025).

Iran's minister says a surge in investment from Russia. (2023). *IranPress*. Available at: <https://iranpress.com/content/75341/iran-minister-says-surge-investment-from-russia> (last Access: 25.07.2025).

Iran and Russia's Gazprom sign primary deal for energy cooperation.(2022). *Reuters*. Available at: <https://www.reuters.com/business/energy/iran-russias-gazprom-sign-primary-deal-energy-cooperation-2022-07-19/> (last Access: 28.07.2025).

Iran–Syria ties after al-Assad: Realignment or retreat? (2025). *Shafaq News*. Available at: <https://shafaq.com/en/Report/Iran-Syria-ties-after-al-Assad-Realignment-or-retreat> (last Access: 30.07.2025).

Kliuchnyk, A. (2023). The model of Ukrainian-Iranian relations: Establishment and decline. *Foreign Affairs*, 33(3), pp. 36–42. [https://doi.org/10.46493/2663-2675.33\(3\).2023.36-42](https://doi.org/10.46493/2663-2675.33(3).2023.36-42).

Mirovalev, M. (2025). As Israel–Iran war escalates, Ukraine fears “more losses” to Russia. *Al Jazeera*. Available at: <https://www.aljazeera.com/news/2025/6/23/as-israel-iran-war-escalates-ukraine-fears-more-losses-to-russia> (last Access: 30.07.2025).

Operation Inherent Resolve and other U.S. government activities related to Iraq & Syria: Lead Inspector General report to the United States Congress, October 1, 2024 – December 31, 2024. (2025). U.S. Department of Defense. Available at: https://media.defense.gov/2025/Feb/20/2003649130/-1/-1/1/OIR_Q1_DEC2024_FINAL_508.pdf (last Access: 28.07.2025).

Proctor, D. (2025). Russia Has Deal to Build Eight Nuclear Power Plants in Iran. *Power Magazine*. Available at: <https://www.powermag.com/russia-has-deal-to-build-eight-nuclear-power-plants-in-iran/> (last Access: 28.07.2025).

Ravid, B. (2025). Iran faces stiff sanctions if no deal by end of August, U.S. and allies agree. *Axios*. Available at: <https://www.axios.com/2025/07/15/iran-snapback-sanctions-nuclear-deal> (last Access: 28.07.2025).

Shipment of export container cargos rises 120% in Caspian Sea. (2022). *Tehran Times*. Available at: <https://www.tehrantimes.com/news/479092/Shipment-of-export-container-cargos-rises-120-in-Caspian-Sea> (last Access: 28.07.2025).

The Impact of the Russo-Ukrainian War on Iran’s Oil Exports. (2022). *The Emirates Policy Center*. Available at: <https://epc.ae/en/details/featured/the-impact-of-the-russo-ukrainian-war-on-iran-s-oil-exports> (last Access: 28.07.2025).

References

Bilas, I. (2022). Suchasna rosiisko-iranska spivpratsia yak destabilizuiuchy i faktor mizhnarodnykh vidnosyn ta zahroza mizhnarodnii bezpetsi. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Mizhnarodni vidnosyny*, 56(2), s. 85–93. <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2022/2-56/85-93>. [In Ukrainian].

Bondarenko, V. (2022). Suchasna Islamska Respublika Iran yak osередok eskalatsii rehionalnoi nebezpeky na Blyzkomu Skhodi. *Politykys: nauk. zhurnal*, (5), s. 105–110. DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-5.15>. [In Ukrainian].

Verkhovna Rada zatverdyla zaprovadzhennia sanktsii proty Iranu na 50 rokiv. (2023). *Slovo i Dilo*. Rezhym dostupu: <https://www.slovoidilo.ua/2023/05/29/novyna/bezpeka/verhovna-rada-zatverdyla-zaprovadzhennya-sankcij-proty-iranu-50-rokiv> (data zvernennia: 19.07.2025). [In Ukrainian].

Zavada, Ya. (2021). Rozvytok dvostoronnikh vidnosyn Syrii ta Iranu u XXI stolitti. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu*, 44, s. 17–22. <https://doi.org/10.31861/mhpi2021.44.17-22>. [In Ukrainian].

Zaiava MZS Ukrainy shchodo spivuchasti Iranu v zlochynakh Rosii proty Ukrainy’ (2022). MZS Ukrainy. Rezhym dostupu: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-202>

shchodo-spivuchasti-iranu-v-zlochinah-rosiyi-proti-ukrayini (data zvernennia: 15.07.2025). [In Ukrainian].

Martyniuk, V. (2024). Rosiia zminiue svoiu heoekonomichnu realnist: transportnyi korydor «Pivnich–Pivden». *Khvyliia*. Rezhym dostupu: <https://hvyliia.net/uk/analytics/291608-rosiya-zminyuye-svoiu-geoekonomichnu-realnist-transportnyi-korydor-pivnich-pivden> (data zvernennia: 20.07.2025) [In Ukrainian].

Nova vis viiny: yak Iran i Pivnichna Koreia pidtrymuit Rosiiu u viini proty Ukrainy. (2025). *Time Ukraine Israel*. Rezhym dostupu: <https://timeukraineisrael.com/news/war/nova-vis-viiny-yak-iran-i-pivnichna-koreia-pidtrymuyut-rosiyu-u-vijni-proty-ukrayiny> (data zvernennia: 19.07.2025). [In Ukrainian].

Panova, I.O. & Zhevaho, O.K. (2022). Perspektyvy spivrobitnytstva Ukrainy ta Iranu. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia: Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomika. Krainoznavstvo. Turyzm*, (15), s. 15–23. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-15-02>. [In Ukrainian].

Prorochenko, N.O. (2023). Pozytsiia Islamskoi Respubliky Iran v konteksti viiny Rosii proty Ukrainy. *Ukraina: kontekst svitovykh podii. Analitychni zapysky DU «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy» (2020–2023 rr.)*. Kudriachenko, A.I. (red.). Kyiv: DU «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy», s. 135–141. [In Ukrainian].

Prorochenko, N.O. & Okhrimenko, M.A. (2024). Zovnishnia polityka Iranu u XXI st.: poslyennia ekspansionistskykh tendentsii. *Problemy vsesvitnoi istorii*, 4(28), s. 149–167. <https://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-9>. [In Ukrainian].

Serdiuk, K. (2025). Zelenskyi vyslovyvsia pro mozhlyvyi vplyv konfliktu Iranu ta Izrailiu na Ukrainu. *TSN*. Rezhym dostupu: <https://tsn.ua/politika/zelenskyi-vyslovyvsia-pro-mozhlyvyi-vplyv-konfliktu-iranu-ta-izrayiliu-na-ukrayinu-2854241.html> (data zvernennia: 19.07.2025). [In Ukrainian].

United Nations General Assembly (2022) Aggression against Ukraine: resolution. *United Nations Digital Library*. Available at: <https://digitallibrary.un.org/record/3965290?ln=en&v=pdf> (last access: 19.07.2025). [In English].

Al-Ghusbi, O. & Rousseau, C. (2025). Airborne axis: Inside the deal that brought Iranian drone production to Russia. *C4ADS: Innovation for Peace*. Available at: <https://c4ads.org/wp-content/uploads/2025/05/SaharaThunder-FinalLayout.pdf> (last Access: 28.07.2025). [In English].

Baghishov, E. (2023). Impossible to attract foreign investment to oil, gas sectors due to current conditions in Iran. *Trend.az*. Available at: <https://www.trend.az/business/energy/3729713.html> (last Access: 28.07.2025). [In English].

Cafiero, G. (2022). How the Ukraine war is advancing Irans influence in Syria. *The New Arab*. Available at: <https://www.newarab.com/analysis/how-ukraine-war-advancing-irans-influence-syria> (last Access: 25.07.2025). [In English].

Czulda, R. (2025). Between idealism and pragmatism: Iran's approach towards the Russian aggression against Ukraine in 2022. *Defense & Security Analysis*, 41(2), pp. 254–279. <https://doi.org/10.1080/14751798.2025.2438957>. [In English].

Daly, J. (2025). Iran's nuclear enrichment boom hands Putin global strategic leverage. *United24media*. Available at: <https://united24media.com/world/irans-nuclear-enrichment-boom-hands-putin-global-strategic-leverage-9275> (last Access: 25.07.2025). [In English].

Esfandiari, G. (2022). Iran criticized at home for tepid response to Russia's invasion of Ukraine. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. Available at: <https://www.rferl.org/a/iran-criticism-ukraine-reaction/31730370.html> (last Access: 25.07.2025). [In English].

Geranmayeh, E. & Grajewski, N. (2023). Alone together: how the war in Ukraine shapes the Russian-Iranian relationship. *European Council on Foreign Relations*. Available at: <https://ecfr.eu/publication/alone-together-how-the-war-in-ukraine-shapes-the-russian-iranian-relationship/> (last Access: 25.07.2025). [In English].

Hird, K. & Fitzpatrick, K. (2025). The Russian-Iran coalition deepens. *Institute for the Study of War*. Available at: <https://www.understandingwar.org/sites/default/files/The%20Russia-Iran%20Coalition%20Deepens%20013025.pdf> (last Access: 28.07.2025). [In English].

Iran supports ending the war in Ukraine; US root of Ukraine crisis. (2022). *english.khamenei.ir*. Available at: <https://english.khamenei.ir/news/8879/Iran-supports-ending-the-war-in-Ukraine-US-root-of-Ukraine-crisis> (last Access: 20.07.2025). [In English].

Iran's minister says a surge in investment from Russia. (2023). *IranPress*. Available at: <https://iranpress.com/content/75341/iran-minister-says-surge-investment-from-russia> (last Access: 25.07.2025). [In English].

Iran and Russias Gazprom sign primary deal for energy cooperation.(2022). *Reuters*. Available at: <https://www.reuters.com/business/energy/iran-russias-gazprom-sign-primary-deal-energy-cooperation-2022-07-19/> (last Access: 28.07.2025). [In English].

Iran-Syria ties after al-Assad: Realignment or retreat? (2025). *Shafaq News*. Available at: <https://shafaq.com/en/Report/Iran-Syria-ties-after-al-Assad-Realignment-or-retreat> (last Access: 30.07.2025). [In English].

Kliuchnyk, A. (2023). The model of Ukrainian-Iranian relations: Establishment and decline. *Foreign Affairs*, 33(3), pp. 36–42. [https://doi.org/10.46493/2663-2675.33\(3\).2023.36-42](https://doi.org/10.46493/2663-2675.33(3).2023.36-42). [In English].

Mirovalev, M. (2025). As Israel–Iran war escalates, Ukraine fears “more losses” to Russia. *Al Jazeera*. Available at: <https://www.aljazeera.com/news/2025/6/23/as-israel-iran-war-escalates-ukraine-fears-more-losses-to-russia> (last Access: 30.07.2025). [In English].

Operation Inherent Resolve and other U.S. government activities related to Iraq & Syria: Lead Inspector General report to the United States Congress, October 1, 2024 – December 31, 2024. (2025). *U.S. Department of Defense*. Available at: https://media.defense.gov/2025/Feb/20/2003649130/-1/1/OIR_Q1_DEC2024_FINAL_508.pdf (last Access: 28.07.2025). [In English].

Proctor, D. (2025). Russia Has Deal to Build Eight Nuclear Power Plants in Iran. *Power Magazine*. Available at: <https://www.powermag.com/russia-has-deal-to-build-eight-nuclear-power-plants-in-iran/> (last Access: 28.07.2025). [In English].

Ravid, B. (2025). Iran faces stiff sanctions if no deal by end of August, U.S. and allies agree. *Axios*. Available at: <https://www.axios.com/2025/07/15/iran-snapback-sanctions-nuclear-deal> (last Access: 28.07.2025). [In English].

Shipment of export container cargos rises 120% in Caspian Sea. (2022). *Tehran Times*. Available at: <https://www.tehrantimes.com/news/479092/Shipment-of-export-container-cargos-rises-120-in-Caspian-Sea> (last Access: 28.07.2025). [In English].

The Impact of the Russo-Ukrainian War on Iran's Oil Exports. (2022). *The Emirates Policy Center*. Available at: <https://epc.ae/en/details/featured/the-impact-of-the-russo-ukrainian-war-on-iran-s-oil-exports> (last Access: 28.07.2025). [In English].

**Prorochenko N. TRANSFORMATION OF IRAN'S FOREIGN POLICY
COURSE IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR, 2022–2025**

Abstract

The purpose of this article is to examine the transformation of Iran's foreign policy in the context of the Russian-Ukrainian war and to analyze its consequences for bilateral relations (Ukrainian-Iranian, Russian-Iranian), as well as for the country's regional and global positions. The research methodology is based on a systemic approach that enables the integration of various facts and trends into a comprehensive picture of the evolution of Iran's foreign policy under the influence of the Russian-Ukrainian war. The study applies problem-chronological, structural-functional, and informational approaches, along with the method of comparative analysis. The article's scientific novelty lies in the comprehensive analysis of the changes that have occurred in Iran's international standing and foreign policy following Russia's full-scale aggression against Ukraine, launched on February 24, 2022. The article attempts to identify the areas of Iran's foreign policy that have undergone the most significant changes specifically due to the war in Ukraine. Conclusions. Despite the active use of ideological politico-religious slogans in public discourse, in practice, the Iranian leadership demonstrates political pragmatism aimed at advancing the interests of the ruling clerical regime. These interests, in our opinion, do not coincide with the national interests of the Iranian state and society, as they lead to the preservation of Iran's sanctioned status, further deterioration of the economic situation, isolation from advanced technologies, weakening of regional influence, increasing confrontation with powerful regional actors, the absence of reliable allies, and the erosion of international reputation. Iran's direct involvement in the Russian-Ukrainian war confirms the relevance of Oriental studies, and in particular Iranian studies, in Ukraine, for the development of effective foreign policy, the strengthening of international standing, and the prevention of external threats.

Keywords: Russian-Ukrainian war 2022–2025, Russian-Iranian relations, Ukrainian-Iranian relations, Middle East, nuclear program.

**Proroczenko N. TRANSFORMACJA POLITYKI ZAGRANICZNEJ IRANU W
KONTEKŚCIE WOJNY ROSYJSKO-UKRAIŃSKIEJ 2022–2025**

Streszczenie

*Celem artykułu jest zbadanie transformacji polityki zagranicznej Iranu w kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej oraz analiza jej konsekwencji dla stosunków dwustronnych (ukraińsko-irańskich, rosyjsko-irańskich), jak również dla pozycji regionalnych i globalnych państwa. **Metodologia** badań opiera się na podejściu systemowym, które umożliwia połączenie różnorodnych faktów i tendencji w spójną całość, ukazującą ewolucję polityki zagranicznej Iranu pod wpływem wojny rosyjsko-ukraińskiej. Wykorzystano podejście problemowo-chronologiczne, strukturalno-funkcjonalne, informacyjne oraz metodę analizy porównawczej. **Nowość naukowa** badań polega na kompleksowej analizie zmian, jakie zaszły w międzynarodowej pozycji i polityce zagranicznej Iranu w związku z pełnoskalową agresją Rosji przeciwko Ukrainie, rozpoczętą 24 lutego 2022 r. Podjęto próbę wskazania tych obszarów działalności zagranicznej Iranu, które uległy najbardziej*

znaczącym zmianom właśnie pod wpływem wojny w Ukrainie. **Wnioski.** Pomimo aktywnego wykorzystania ideologicznych hasel polityczno-religijnych w dyskursie publicznym, w rzeczywistych działaniach władze irańskie wykazują polityczny pragmatyzm, mający na celu realizację interesów rządzącego reżimu klerykalnego. Uważamy, że interesy te nie są tożsame z interesami narodowymi państwa irańskiego i społeczeństwa, gdyż prowadzą do utrwalania statusu Iranu jako państwa objętego sankcjami, pogłębiania kryzysu gospodarczego, odcięcia od dostępu do nowoczesnych technologii, osłabienia pozycji regionalnych oraz wzrostu konfrontacji z wpływowymi podmiotami regionalnymi, braku wiarygodnych sojuszników i pogorszenia wizerunku międzynarodowego. Fakt bezpośredniego zaangażowania Iranu w wydarzenia wojny rosyjsko-ukraińskiej, naszym zdaniem, potwierdza aktualność badań orientalnych, a zwłaszcza iranistycznych, w Ukrainie, dla formułowania skutecznej polityki, wzmocnienia pozycji międzynarodowej i zapobiegania zagrożeniom zewnętrznym.

Słowa kluczowe: wojna rosyjsko-ukraińska 2022–2025, stosunki rosyjsko-irańskie, stosunki ukraińsko-irańskie, Bliski Wschód, program nuklearny.

Статтю надіслано до редколегії 20.09.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.11.2025 р.

INTERMARUM: history, policy, culture. – Issue 17.
ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. – 2025. – Вип. 17.
INTERMARUM: history, policy, culture. – 2025. – Issue 17.

Сайт видання: <http://intermarum.zu.edu.ua/>

Макетування: Лисюк К. Б.

